

**Afrikas
juridiska
revolution**

s.4

**Bilden av väst:
lockelse
och avsky**

s.6

**Har du kopplat
upp din kropp
i dag?**

s.38

AXESS

6PF/388

Nummer 6 September 2006

Pris: 59:50 kr

TEMA

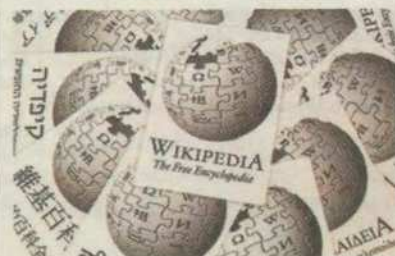
DET SVENSKA KONTRAKTET

Samhällskontraktet har blivit en osynlig självklarhet. Men vad bör genomsyra ett nytt – eller omskrivet – svenskt samhällskontrakt?

INTERVJU

**Kristendomen
ligger bakom
sekulariseringen**

FRIZON

**WIKIPEDIANERNAS
LYCKLIGA GEMENSKAP**

AXELERATION 4-13

BLODIGA HÄNDER I BOJOR

Afrikas krigsherrar bävar. **Chris Stephen** rapporterar om hur åtalet mot Liberias förre president Charles Taylor gjutit nytt hopp i kampen för rättvisa. 4-5

DOM OCH VI

Den franska journalisten **Anne Nivat** har utforskat den muslimska världens bild av väst. 6-7

EFTER MASSAKERN

Birgit Schlyter skildrar hur Uzbekistan förändrats under året som gått sedan skotten i Andidjan. 8-9

DEBATT: DET FINNS INGEN KANON

Den debatt kring litteraturens kanon som pågår i Sverige handlar om en chimär, hävdar **Thomas Steinfeld**. Ingen kanon går att upprätta. 12-13

ÖVRIGT

Polskt dödsstraff, asiatiska grannproblem, stereotyper, Kina i Kalmar, Axess TV och nya äventyr i Narnia.

Över huvud taget är vi lite snåla med våra national-bokstäver. De utgör mindre än fem procent av bokstäverna i en normaltext.

Lars Melin känner stolthet över å, ä och ö. 7

TEMA: DET SVENSKA KONTRAKTET 14-23

Samhällskontraktet har utvecklats från en kontroversiell idé till en osynlig självklarhet. **Svante Nordin** berättar hur det har gått till. I dag är frågan hur ett nytt, eller omskrivet, svenskt kontrakt bör se ut.

ILLUSTRATION: LINUS NYSTRÖM

Fem olika synsätt presenteras av **Anders Lindberg** och **Anders Kempe**, **Paula Blomqvist**, **Mats Lundström**, **Karin Eder-Ekman** och **Malena Rydell** samt **Göran Brulin** och **Jan Ottosson**.

INTERVJU 24-26

"IBLAND ÄR DET NÖDVÄNDIGT ATT INTE BLI OMTYCKT"

De liberala svaren kan visa sig vara för enkla för det liberala samhället, säger **Roger Scruton**. Johan Tralau har träffat en engelsk konservativ filosof som gjort det normala till något obekvämt.

Roger Scruton.

ILLUSTRATION: CLAES JURANDER

TRADITION 27-29

FRAMSTEGET GÅR MOT UNDERGÅNGEN

Tobias Dahlkvist presenterar Eduard von Hartmann, filosofen som lyckades förena framstegstanken med djupaste pessimism.

FRIZON 30-37

KÄRLEK, RESPEKT OCH WIKIPEDIA

Olav Anders Øvrebø tar reda på hur arbetet ser ut bakom kulisserna för Wikipedia, uppslagsverket på nätet. 30-32

TÄNKANDET FÅR INTE FLY UN DAN RELIGIONEN

Den spanske filosofen **Eugenio Trias** ger tänkandet en ny uppgift: att förstå det religiösa utan tidigare läsningar. 33-35

MYCKET MER ÄN TJOFF! OCH BANG!

Biografiska serier har blivit alltmer populära. **Adam Marko-Nord** skriver om en konstform värd att ta på största allvar. 36-37

Serieklassiker.

© ART SPIEGELMAN

RECENSIONER 38-47

MASKINEN MÄNNISKAN FÅR DRAS MED SIN KROPP

Den informationstekniska utvecklingen har inneburit en renässans för utopiska framtidsbilder. **Jesper Olsson** ser hur det postbiologiska tillståndet ger avtryck i litteraturen och populärvetenskapen. 38-40

ÖVRIGA RECENSIONER

Böcker av Jasper A. Bovenberg, William Bryant Logan, Jeffrey A. Frieden, Kevin Phillips med flera.

AXESS

Axess är en tidskrift inom området humaniora/samhällsvetenskap och utges av Axel och Margaret Ax:son Johnsons Stiftelse för allmännyttiga ändamål.

Tf chefredaktör: Erik Wallrup

Ansvarig utgivare: Peter Elmlund

Redaktörer: Håkan Forsell och Lisa Irenius

Gästredaktör: Ivar Ekman

Produktionskoordinator: Hedvig Anderson

Grafisk form: Lars Andersson

Redigering: Charlotte Arwedsson och Stina Fernström

Korrektur: Håkan Hagwall

Repro: Sammy Elers-Svensson

Omslagsbilder: Linus Nyström och Scanpix

Verkställande direktör: Kurt Almqvist

Ekonomiansvarig: Karin Alm

Redaktionsråd: Mats Benner, Arne Jarrick, Ingmar Karlsson, Lars Magnusson, Merete Mazzarella, Tommy Möller, Anders Olsson, Kari Andén-Papadopoulos, Joanna Rose, Johan Svedjedal, Gunnar Wetterberg, Sten Widmalm och Lynn Åkesson

Typsnitt: Indigo och Esans

ISSN: 1651-0941

Tryck: V-TAB, Västerås

Postadress: Axess, Jakobsbergsgatan 2, 111 44 Stockholm

E-post: redaktionen@axess.se

Telefon: 08-791 52 50

Internet: www.axess.se

Redaktionen tar inte ansvar för insänt obeställt material. Den som skickar material till Axess anses medge elektronisk lagring och publicering.

Prenumerationsärenden: Helår om 9 nummer kostar 400 kronor. Prenumerationsärenden sköts via www.axess.se, telefon 031-743 99 05 eller e-post prenumeration@axess.se

Enheten gör oss sårbara

En brinnande övertygelse är främmande i vår politiska kultur. Därför ser det ideologiska landskapet så enahanda ut. Men det leder också till att olösta problem och spänningar sopas under mattan.

ERIK
WALLRUP

erik.wallrup@axess.se

Det är snart dags för oss att skriva på ett nytt kontrakt. För vad är valet den 17 september om inte ett förnyat kontrakt mellan de svenska medborgarna och riksdagen? Av den anledningen tittar vi i denna utgåva av *Axess* närmare på vad samhällskontraktet är och vilka förändringar som bör föras in. Förslagen som ges från forskare och debattörer – vissa med udden riktade mot de villkor som gäller i dag, andra med omsorg om kontinuiteten – ligger en bra bit ifrån det som avhandlas på politikens torg.

Klart är att riksdagsvalet inte leder till ett annat kontrakt än det tidigare; det handlar om nyanseringar av befintlig text. En av anledningarna skulle förstås kunna vara att partierna tänker på samma vis och att de alternativa uppslagen därför är få. Men så är inte fallet. Det är medborgarna som inte kan tänka sig rösta på något som sticker ut. De partier som verkligen driver alternativa linjer hamnar under fyraprocentsspärren.

En brinnande övertygelse är främmande i vårt politiska tänkande. För den tyske filosofen Jürgen Habermas är detta en nödvändighet för den kommunikativa gemenskap som skapar förutsättningar för ett väl inrättat samhälle. För hans landsman Botho Strauss utgör samma karaktärsdrag den liberala demokratis stora svaghet. Det ställer oss i ett underläge gentemot samhällen och kulturer där det finns en drivkraft som bygger på föreställningen om en uppenbarad sanning.

Botho Strauss civilisationskritik bygger på att det moderna samhället sopat olösta dilemman under mattan. En liknande

tankefigur finns hos den spanske filosofen Eugenio Trias, som för *Axess* skrivit om det livsviktiga i att tänkandet börjar ta sig an religionen. Vi har enligt Trias i framför allt Västeuropa kommit att förtränga detta centrala område av det mänskliga. Sådant kan slå tillbaka med kraft. Men medan religionen vanligen får stå för något fundamentalistiskt hävdar Trias att religionen lär oss att det finns sådant som vi inte kan rå på, som vi inte kan behärska. Religionen hjälper oss att inte gripas av övertro på våra egna krafter.

Politiska kommentatorer brukar annars ha beröringsskräck för det religiösa. Att George W. Bush och Tony Blair riktar sig till högre makter anses göra dem lika sina islamistiska motståndare. Men det går att sätta ett frågetecken för det givna i att religiositet skulle inverka negativt på politiken. Den engelske filosofen Roger Scruton hävdar i numrets stora intervju att det är tack vare kristendomen som den sekulära staten blivit möjlig. Kejsaren härskar i denna världen, Gud i den andra.

Noga taget är det ju också så att vår form av demokrati vuxit fram under en tid då religiositeten var mycket starkare än den är i dag. Det sekulära styret kan därför inte sägas stå i en nödvändig motsättning till en religiöst övertygad befolkning.

Detta är det första nummer av tidskriften som inte har Kay Glans som chefredaktör. Men *Axess* förblir *Axess*: den anda han ingöt i arbetet under de första åren kommer att fortsätta prägla vårt arbete på redaktionen. Tidskriften står för det fria tänkandet, den reflekterade hållningen och de upplysande texterna. Grundstenarna är lagda med största omsorg.

Erik Wallrup

Erik Wallrup
Tf chefredaktör

UTBLICK | AFRIKA

Blodiga händer i bojor

En juridisk revolution stundar, när Afrikas mest framgångsrika krigsherren ställs inför rätta.

SAHRBONA TOMBUKU STÅR på en bro över en liten brun bäck, som slingrar sig genom gröna fält i Kono, den diamantrika provinsen i norra Sierra Leone.

Bortom fälten ligger branta kullar täckta av lummig skog, och bortom dem den stora blå afrikanska himlen. Det hela ser ut som ett paradys, men Sahrbona berättar varför det en gång var hans eget personliga helvete. Just på detta ställe vid floden tvingades han för åtta år sedan att bli en slav, som under vapenhot arbetade med att sälla diamanter från den gyttjiga flodbädden för den Förenade revolutionsfronten, RUF.

– De brukade pryglar oss, slå oss, skjuta oss, säger Sahrbona, som nu är en man på fyrtiofem.

Sahrbona hade tur. En dag lyckades han rymma, genom att springa ut i bushen och använda sin lokal-känedom för att komma i säkerhet. Många andra hade inte samma tur. Vad han minns av denna tid är hur Frontens ledare satt i skuggan av ett träskjul nära bron, tittade på sina slavar, söp och pratade.

På den tiden skulle tanken att dessa ledare en dag skulle stå inför rätta för krigsförbrytelser ha verkat fantastisk. Ändå har detta fantastiska blivit verklighet. Charles Taylor, den förre presidenten i Liberia, den man som anklagas för att ha varit hjärnan bakom RUF, sitter i en fängelsecell i Haag åtalad för krigsförbrytelser och väntar på en rättegång som planeras börja i januari.

– Hjäpnadsväckande, är Sahrbonas kommentar.

I Afrika brukar krigsherrar som Taylor kallas "Stora män". De är av tradition fria att handla efter eget behag utan att lagen lägger sig i det.

Fram till nu. Taylor har gått till historien som den förste afrikanske president som någonsin åtalats för krigsförbrytelser. Och Sahrbonas hjälp delas över hela kontinenten, där den förestående rättegången ses som en möjlig revolution.

Revolutioner kommer och går i Afrika, utan att särskilt mycket ändras. Det som gör denna annorlunda är att den inte lovar ett stort språng framåt, utan sker i små steg – något som faktiskt kan göra att den genomförs.

Den lovar inte att införa rättvisa i Afrika, bara rättvisa efter krigsförbrytelser, och bara för enskilda länder. Den garanterar inte heller att kontinentens Stora män kommer att fängslas för krigsförbrytelser.

Men det enkla hoppet att de skulle kunna fängslas har varit nog för att väcka en ny generation aktivister till handling.

Kampanjen för att ställa Taylor inför rätta har engagerat mer än 300 aktivistgrupper från hela Afrika. Oftast utgörs de av en ny generation aktivister. Typisk för dessa är James Matthews från Rörelsen för demokrati och mänskliga rättigheter, med säte i Sierra Leones huvudstad, Freetown. Han är ung, välutbildad och utomordentligt frustrerad över de långsamma framsteg som görs i Sierra Leone, ett land med ett överflöd av mineralfyndigheter, däribland mängder av diamanter, men också en svår korruption.

För män och kvinnor som Mat-

I Afrika brukar krigsherrar som Taylor kallas "Stora män". De är av tradition fria att handla efter eget behag utan att lagen lägger sig i det. Fram till nu.

thew innebar åtalet mot Taylor att de fick en möjlighet att visa att rättvisan kan fås att fungera av afrikannerna själva.

TAYLOR VAR INGEN vanlig president. Han tog makten i Liberia genom en statskupp 1989, efter att ha tränats i gerillakrig i Libyen. Två år senare sände han manskap, vapen och pengar för att stödja upprorsledaren Foday Sankoh i Sierra Leone, vilken han mött i Libyen.

Sankohs Förenade revolutionsfront, RUF, kunde inte vinna kontroll över Sierra Leone, men med hjälp från Taylor erövrade den diamantfälten runt Kono. Vad som hade börjat som en revolutionär rörelse förföll snabbt till rent kriminell verksamhet – RUF sålde diamanter för att köpa vapen, och Taylor fungerade som mellanhand.

RUF:s brott var fruktansvärda. Befolkningen kring diamantfälten samlades ihop och sattes i arbete med att sälla fram diamanter. Andra tvingades att bli "mulor", och fick marschera i flera dagar genom bushen för att smugla diamanterna över gränsen till Liberia. De som blev trötta sköts och lämnades att dö. När RUF:s soldater intog delar av Freetown, upprättade de ett våldtäktsläger och våldtog systematiskt hundratals kvinnor i över tre månader.

När fronten stod inför sitt nederlag, inledde den operation "Inte en levande varelse" och förstörde så gott som alla hus i Konodistriktet.

RUF:s specialitet var stympning. När Sierra Leones president Ahmad Kabbah manade alla sidor att fredligt "fatta varandras händer", gav RUF:s befälhavare sina soldater order att hugga händerna av alla som misstänktes för att sympatisera med regeringen. I praktiken betydde detta alla som inte var soldater i rebellarmén.

Ishmael Daramy tillhörde de drabbade. När han en dag var på väg hem till sin by i en av provinserna i norr hejdades han av en patrull från RUF. Han är nu 48 år gammal och bor vid kusten. Han visade mig hur

soldaterna hittade en stock och lade den bakom honom. Sedan drog de hans armar bakom ryggen på honom och högg av båda hans händer.

– Soldaterna sade att jag skulle vända mig till Kabbah, vända mig till FN, för att få händerna tillbaka. Jag bad dem döda mig, säger han.

Soldaterna vägrade, så han vacklade bort med armarna över huvudet för att försöka hejda blodflödet, tog sig tillbaka till sin by, där han kollapsade i sin brors famn.

Över hela Sierra Leone är män som saknar ena handen, eller båda händerna, nu en vanlig syn. Uppskattningsvis har fyra tusen människor berövats sina händer, och i vad som är en av Afrikas fattigaste länder tvingas många nu tigga för sitt levebröd.

SÅDANA BARBARISKA handlingar är emellertid inte ovanliga på en kontinent hemsökt av krig. Under de senaste femton åren har över trettio konflikter rasat här, av vilka den största, i Kongo, krävt två miljoner liv. Dessa krig har många gemensamma kännetecken. En lokal krigsherren, som kanske poserar som revolutionär, tillägnar sig ett mindre territorium och säljer guld, silver eller diamanter till utländska bolag eller regeringar mot reda pengar, vapen eller bådaderna.

Taylor var en av de mest fram-

gångsrika krigsherrarna i Afrika. Han hade på kort tid byggt upp en kriminell organisation som omfattade hela Västafrika, och Sierra Leone var hans främsta inkomstkälla.

År 2000 tog det dock slut. Då landsattes en FN-styrka om 17 000 man ledd av Storbritannien i Sierra Leone för att få stopp på inbördeskriget. I fredsplanen ingick att ett nytt slags krigsförbrytardomstol skulle inrättas, Specialdomstolen, som sköts gemensamt av FN och regeringen.

Nio före detta ledare har ställts inför rätta – tre från den förra regeringen, tre från RUF och tre från en utbrytargrupp ur armén som gick samman med RUF i slutet av 1990-talet. Taylor är den tionde och mest kände. Han åtalades 2002, medan han fortfarande var president i Liberia. När han ett år senare stod inför ett uppror i sitt eget land flydde han till Nigeria, där han beviljades asyl. Människorättsgrupper började emellertid genast bedriva kampanjer för att han skulle överlämnas till Specialdomstolen. Med hjälp av internet kunde män och kvinnor som Matthew samordna en kampanj som sträckte sig över hela den afrikanska kontinenten, trots brist på resurser.

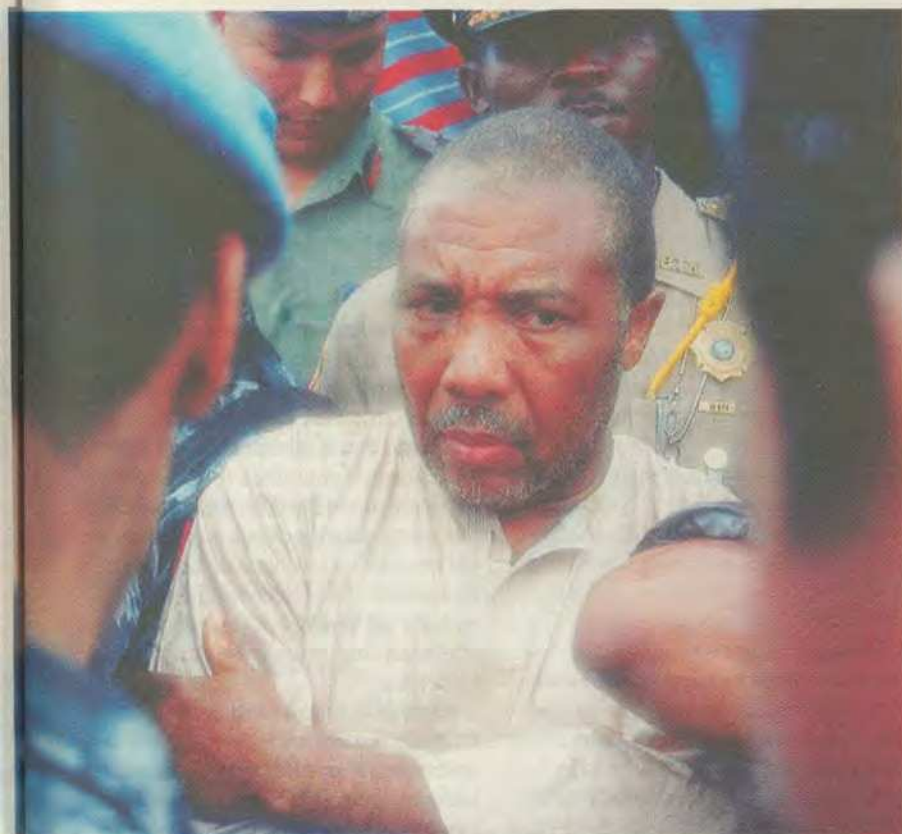
Medan grupper i Sierra Leone och Liberia gjorde framställningar till sina regeringar om att dessa skulle begära att Nigeria skulle överlämna Taylor, stämde grupper i Nigeria sin egen regering och hävdade att den enligt författningen var skyldig att utlämna alla som åtalats av en domstol som stod under FN.

Under tiden kämpade människorättsgrupper på andra håll i Afrika för att deras regeringar skulle ta till orda i saken, såväl i FN som i Afrikanska unionen.

I JANUARI I ÅR överlämnade Liberias nya president, Ellen Johnson-Sirleaf, en formell begäran om att Nigeria skulle utlämna Taylor. EU stödde hennes begäran, och i mars instämde USA.

Washington, som har en svaghet för Liberia, eftersom landet grundades av USA som ett hem för befriade slavar efter amerikanska inbördeskriget, bad den nigerianske presidenten Olusegun Obasanjo att överlämna Taylor, och inbjöd honom sedan att flyga över Atlanten för att träffa president Bush.

Obasanjo accepterade denna inbjudan och sade sedan att Taylor

Ingen går säker. Charles Taylors gripande visade att ingen står över lagen, något som har fått en hel kontinent att känna hopp.

FOTO: MATHEW ELAVANALHODUKA/SCANPIX

hade försvunnit. Den amerikanska reaktionen var otvetydig. Obasanjo uppmanades att leta reda på Taylor, och det snabbt, annars skulle mötet med Bush ställas in.

Inom 24 timmar påträffades Taylor som genom ett trollslag och greps. Han hade försökt passera gränsen till grannlandet Kamerun i en Land Rover med diplomatskyltar.

NÄR EN HELIKOPTER med Taylor ombord några dagar senare syntes över Freetown, blev reaktionen omedelbar. Folk samlades på hustaken och på gatorna för att jubla, medan han fördes till sin cell hos Specialdomstolen.

Samtidigt som de är nöjda med att Taylor är gripen undrar många i Sierra Leone varför väst behövde så lång tid för att gå till handling. Många av hans offer upplever en viss motvilja när de ser Taylor, som står anklagad för att ha orsakat så mycket smärta, leva bekvämt, låt vara i fängelse, medan hans offer tvingas titta till sitt uppehälle.

Daramy hade större tur än många av dem som stympats, eftersom han fick ett hus som Norsk Folkehjelp byggt i utkanten av Freetown. Men medan hans hustru och barn odlar ett litet stycke mark utanför deras hus, tvingas han på den lokala marknaden – en förödmjukande upplevelse för en man som en gång ägde ett eget jordbruk.

– Taylor sitter nu i fängelse under

bättre omständigheter än jag har, säger han.

Sahrbona har ett annat klagomål. De män från RUF som grep honom fick gratis körlektioner och affärsrådgivning i utbyte mot att de lämnade in sina vapen. Deras offer fick ingen sådan hjälp.

När Taylor kommit till Freetown begärde domstolen omedelbart att han skulle skickas till Haag för rättegång, på grund av faran att han skulle förmå sina förbindelser i Västafrika till att ställa till oroligheter och kanske frita honom ur fängelset. USA, Storbritannien och regeringen i Sierra Leone stödde önskemålet, och ett avtal kom till stånd enligt vilket Specialdomstolen hyr en domstolssal hos Internationella brottsdomstolen i Haag.

Alla är inte nöjda med detta. Grupper i Sierra Leone säger att rättegången borde hållas där, för symbolikens skull.

– Han borde ställas inför rätta här, då blir folk nöjda. Om rättegången hålls långt bort engagerar folk sig inte. De hör inget och ser inget, säger Matthew.

Under tiden har Human Rights Watch krävt särskilda insatser för att säkerställa att rättegången kan sändas i Sierra Leone. Men trots sådana invändningar kan den förestående rättegången bli den juridiska omvälvning som Afrika så desperat behöver.

För att denna revolution skall bli fullständig måste rättegången mot

Taylor bli en framgång. Oavsett utslaget måste den både vara rättvis, och framstå som rättvis.

Specialdomstolen har visat att en man som Taylor kan ställas inför rätta, om det finns överväldigande internationellt stöd för det. Flera sådana nyordningar kan vara på väg på annat håll i Afrika. Internationella brottsdomstolen, vars lagar har stora likheter med Specialdomstolens, utreder anklagelser mot krigsherrar i Demokratiska republiken Kongo, Uganda och Sudan, medan kommande rättssaker som rör Centralafrikanska republiken och Elfenbenskusten planeras.

FÖR MATTHEW, Daramy och Sahrbona består hoppet i att rättegången mot Taylor är inledningen till en ny era. Krigsförbrytardomstolar garanterar inte rättvisa – det är till exempel svårt att se hur åklagare vid dessa domstolar, som inte har tillgång till någon egen polis, skulle kunna utverka ett gripande av de huvudmisstänkta, eller ens finna dem, i djunglerna och bushen på denna väldiga kontinent.

Men lagarna om krigsförbrytelser fungerar på märkvärdiga vis. Dels preskriberas inte brotten. En krigsherre som begår brott i dag kan finna sig gripen och fängslad om tjugo år, just som han skulle slå sig till ro som välbärgad pensionär. Vidare har lagarna om krigsförbrytelser många gripningar. Män som flytt till Belgien och Holland från Rwanda har nu ställts inför rätta i dessa länder.

Exakt vad som kommer att ske i praktiken är oklart. Klart är emellertid att något verkligt nytt har skett. Specialdomstolen har varit en av världens mest framgångsrika krigsförbrytardomstolar och har genomfört ett antal rättegångar som väckt stor uppmärksamhet. Dess samlade årsbudget om 25 miljoner dollar är mindre än vad ett par kryssningsmissiler kostar.

Om rättegången mot Taylor lyckas har generaler, krigsherrar och till och med presidenter över hela Afrika anledning att känna oro. En människorättsrörelse som redan börjat samla bevis för deras brott kommer att stimuleras ytterligare i sin kamp för rättvisa. Afrika kommer inte att ändras över en natt men kan ta ännu ett steg upp för framåtskridandets stege, när de stora männen väl inser att i fråga om krigsförbrytelser står ingen – inte ens de största av dem – över lagen.

CHRIS STEPHEN
Författare

Översättning: Bengt Ellenberger

Polen, bödeln och Europas samvete

DÖDSSTRAFFSDEBATT. Den senaste striden i Europas nyligen uppblossade kulturkrig gäller, som sig bör, själva dömdandet. Det började i slutet av juli, då den polske presidenten Lech Kaczynski sade att EU borde fundera på att återinföra dödsstraffet. Avsaknaden av ett sådant straff "ger brottslingar ett omätligt övertag över deras offer", enligt presidenten. "Europeisk civilisation har vägar som leder mot framtiden, men den har också återvändsgränder, och detta är en sådan." Utspelet följdes av att det polska högerpartiet Familjeförbundet inledde en namninsamlingskampanj för att återinföra dödsstraffet för de ondaste av alla onda – pedofiler som dödar barn.

Reaktionen från det europeiska samfundet – med Europakonventionen, vilken förbjuder dödsstraff, som en av sina grundvalar – lät inte

vänta på sig. Fördömanden hördes från alla håll från EU-kommis-

sionen till en enad ledarskribentkår.

Den östeuropeiska högerflygeln, med

Polen som det främsta exemplet, är "reaktionär och nationalistisk, ofta antisemitisk, och gärna skeptisk till fri marknadsekonomi och personlig frihet", som danska *Berlingske Tidende* uttryckte det.

Men faktum är att den polska högerregeringen har stort stöd för sina åsikter även i Västeuropa – och i Sverige, för den delen. En stor opinionsmätning från förra året visar att dödsstraff har överraskande kraftigt stöd i flera länder: i Holland 44 procent för och 55 emot, i Frankrike 41 mot 58, och i Storbritannien är dödsstraffsivrarna i majoritet, 49 mot 48. Även Sverige visar en Sifo-mätning från i våras ett inte föraktligt stort stöd för dödsstraff: 33 procent är för, medan 64 procent är emot. Och då var siffrorna 47–47 så sent som 1997.

Med andra ord sitter de "europeiska värderingar" som vi slänger i ansiktet på amerikaner (och nu även östeuropéer) inte alls så djupt som många inbillar sig. Skulle den polska debatten sprida sig finns alltså en poäng att aktivt bemöta argumenten om "mördarpedofiler", i stället för att avfärda polackerna som en samling dårar.

IVAR EKMAN

INTERVJU | ANNE NIVAT

Dom och vi

Välutbildade islamister uttrycker den starkaste västfientligheten, menar Anne Nivat.

IRAKISKA NIDRET TYCKER att den västerländska relationen mellan könen är kaotisk. I väst respekteras inte kvinnor. Själv har hon bekantat sig med västerländsk kultur via tv: männen där ligger med vem som helst och tar inte ansvar för barnen, anser hon.

Anis Ahmed, religionsvetare vid ett institut i Islamabad, förvånas över att man i västerlandet talar så mycket om ägande; folk pratar om "sin" bil, "sitt" kylskåp... I muslimska länder finns inte samma idé om privat ägande när det gäller sådana konsumtionsvaror, säger han.

Den franska journalisten Anne Nivat har rest runt i Afghanistan, Pakistan och Irak för att fråga "islamisterna" om deras uppfattningar om västvärlden. Det blev ett reportage i veckomagasinet *Le Point*, men också en bok som kom ut i Frankrike i våras – *Islamistes: Comment ils nous voient* (Islamister:

"De välutbildade som jag träffade uttryckte större häftighet och våldsamhet än andra."

Hur de ser oss). Fast "islamister", erkänner Anne Nivat, är ett ord hon valde för boks titeln i brist på bättre. Och en bok får ju gärna heta något som säljer, säger hon. En "islamist" är i hennes ögon inte nödvändigtvis anhängare av den politiska islamismen, men en person som vill återgå till en "renare islam". En islamist kan vara en fanatiker och i extrema fall en terrorist, men också mycket moderat.

NIVAT: Boken om "hur de ser oss"

© HANNAH/OPALE

ANNE NIVAT är vad som i Frankrike kallas en *grand reporter*. En som får de viktiga uppdragen och som gör de stora resorna – ofta till krigsområden. Mest känd är hon för sin prisbelönade bok om Tjetjenien, *Chienne de guerre* (2000, med samma titel på engelska, 2001). På senare år har hon rapporterat från bland annat Irak och Afghanistan för både franska och amerikanska tidningar. I boken *Lend-mains de guerre en Afghanistan et en Irak* (2004, på engelska *The Wake of War*, 2005) har hon rest i krigets spår i Afghanistan och Irak. Nu är hon aktuell med en reportagebok om "hur islamisterna ser oss", *Islamistes: Comment ils nous voient*.

är en naturlig uppföljning av mina tidigare resor till Irak och Afghanistan. Jag ville återvända till området. Jag ville inte för femtielfte gången återge den västerländska uppfattningen om dessa samhällen, som vi inte känner till särskilt väl, utan vända på synsättet. Det har jag försökt göra i alla mina böcker. Min utgångspunkt är en stor nyfikenhet på individuella öden.

AXESS: Vad var mest slående eller förvånande av det du fick höra?

NIVAT: Det är svårt att säga, jag är egentligen inte förvånad över något. Det mesta är sådant som jag förväntade mig.

AXESS: Vilken är då den vanligaste uppfattningen om västvärlden som du har stött på?

NIVAT: Det är en mycket schematisk bild. De har samma fördomar om oss som vi har om dem. Det är den främsta lärdomen av den här boken. Vi blandar ihop muslimer och terrorister och de blandar ihop västerländska samhällen och ett slags allmän depravering. För dem är väst lika med anormala relationer mellan män och kvinnor – och mellan män och män och kvinnor och kvinnor.

AXESS: Många som uttalar sig i boken refererar till tv. På samma

gång som man tar starkt avstånd från västerländska tv-program, verkar de vara väldigt populära?

NIVAT: Trots att vi lever i mycket olika världar tittar alla, både här och där, på tv. Det är det vi har gemensamt. Även i den mest avlägsna by i Afghanistan, där det inte finns någon elektricitet, har jag ändå alltid hittat någon som har en tv. Man lyckas koppla den till ett traktorbatteri och upp mot en satellit och bjuder sedan in hela byn för att titta på tv. Språket förstår man inte, men man tittar på bilderna.

Och bilderna skrämmar. Förhållandet till västvärlden är mycket ambivalent, en blandning mellan lockelse och avsky. De inser att det i väst finns rikedomar som de inte har, och det leder ofta till avundsjuka och hat.

Detta ambivalenta förhållande till västvärlden var särskilt tydligt bland många jag talade med i Afghanistan. Även om de tycker att västvärlden är hemsk, är de också lockade av aspekter som högteknologin.

En föreståndare för en koranskola hade två, tre mobiltelefoner och var ständigt uppkopplad mot nätet via en dator med platt skärm.

AXESS: Många i boken säger att Europa bara följer USA. I vilken utsträckning gör de du har talat med skillnad mellan USA och Europa?

NIVAT: De gör ingen skillnad. På samma sätt som västerländska befolkningar blandar ihop olika arabländer gör befolkningarna där

Premiär för Axess tv

NY TV-KANAL. Den 23 september har Axess television premiär i det digitala marknätet. Då kommer de flesta av Axess läsare – och stora delar av det svenska folket, eftersom Axess TV är en frikanal – att få tillgång till eterversionen av Ax:son Johnsonstiftelsens satsning på den tredje uppgiften.

Kanalen kommer att sända program under helgerna med inriktning på kultur, vetenskap och samhälle.

I utbudet kommer det att finnas samtalsprogram – som ett sam-

hällsprogram med Niklas Ekdal och ett intervjuprogram med Åke Ortmark – samt historia, klassisk musik och väder. Programtabblån presenteras i samband med premiären och kommer att finnas på

www.axess.se, där man även kommer att kunna titta på egenproducerade program.

För att få in Axess television behöver man en digitalbox. Mer information finns på www.digitaltaltvovergangen.se eller tel. 0771-10 11 00. Hos Boxer kommer Axess att ligga på kanalplats 25.

FOTO: SCANPIX

Fötter – inte fregatter

FREDSINSATSER. Sverige har, som i detalj beskrivits i Axess nr 5, ett skinnande, nytt, internationaliserat försvar. Det är en militär organisation som ska vara redo att ge sig ut i världen och lösa svåra, skarpa konflikter, allra helst på FN:s uppdrag. Fyrtio miljarder om året kostar det.

Så vad sker när en svår, skarp konflikt uppstår – en konflikt mellan Israel och Hizbollah i södra Libanon, som främst drabbar den libanesiska civilbefolkningen och som enligt alla bedömare bara kan lösas med hjälp av ett ingripande utifrån – och FN ber på sina bara knän för att med-

lemsländerna ska skicka sina nya, skinande trupper?

Sverige ordnar en givarkonferens. Och beslutar att skicka en korvett.

Inget ont om givarkonferenser, och inget ont om den stolta personal som ska segla med HMS Gävle till Medelhavet för att patrullera Libanons kust. Men givarkonferenser är i sammanhanget en billig insats, och korvetter är inte vad Libanon behöver i dag. Som en anonym FN-tjänsteman sa till *New York Times*: "De har erbjudit skepp och fregatter. We need boots, not boats."

RED.

IE

ingen större skillnad mellan olika europeiska länder, eller mellan Europa och USA. Men det finns vissa undantag. I Irak till exempel, i Falluja, var det stor skillnad på att vara fransyska och amerikanska. Som fransyska blev man betydligt vänligare bemött.

AXESS: En irakisk kvinna, Nidret,

"Trots att vi lever i mycket olika världar tittar alla, både här och där, på tv. Det är det vi har gemensamt."

säger i boken att det är avskyvärt med terrorism som dödar oskyldiga – men bra då den dödar amerikaner. Hur utbredd är den uppfattningen?

NIVAT: Det är en mycket utbredd uppfattning. Så länge som det pågår en militär ockupation av Irak och Afghanistan kommer det att finnas ett motstånd – passivt eller aktivt – mot denna. I ett ockuperat land kan man inte leva normalt. Alla önskar ett normalt liv, med säkerhet och trygghet.

AXESS: Men är inställningen till USA så annorlunda i Pakistan, som inte är ockuperat?

NIVAT: Pakistan är intressant eftersom det är det land som har den skarpaste motsättningen mellan å ena sidan presidenten och regeringen, som har en pro-amerikansk inställning, och å andra sidan befolkningen, som har en våldsam anti-amerikansk inställning.

AXESS: Upplevde du en motsvarande attitydskillnad mellan välutbildade och folk på gatan?

NIVAT: Nej, de har ungefär samma uppfattning, väldigt anti-västerländsk, och de är starka motståndare till sin regering. De intellektuella uttrycker sig förstås bättre än andra. Men de är till och med mer våldsamma i sina uttalanden än andra. Jag tycker att det är intressant. De välutbildade som jag träffade uttryckte större häftighet och våldsamhet än andra.

AXESS: Har arbetet med boken förstärkt eller försvagat din tro på en möjlig dialog mellan västvärlden och arabvärlden?

NIVAT: Jag tror, för min egen del, att en dialog ansikte mot ansikte alltid är möjlig. Men jag är ingen politiker. För en politisk dialog krävs en politisk vilja, och den tycker jag saknas.

Det är viktigt att låta personer tala, som jag har gjort i den här boken, och att lyssna på vad de säger. Att lyssna är inte samma sak som att acceptera. Jag har intrycket att vi i väst lever liksom avskurna från den övriga världen, som trots allt har något att säga.

Jag tycker att många reportrar inte gör sitt arbete i dag. De borde ödmjukt bege sig ut på fältet, för att samla in samtal och yttranden och sedan föra dem vidare. I stället är de flesta nyheter som vi får från arabvärlden schematiska och förklarade. Vi serveras förväxlingar och hopblandningar, i stället för att få veta saker om den andres vardag.

LISA IRENIUS

ORDET

Lång svans

Begreppet myntades år 2004 av Wired-redaktören Chris Anderson, som nyligen gav ut en bok i ämnet: *The Long Tail. Why the Future of Business is Selling Less of More* (2006). Och "long tail" börjar bli standard-snack inom inte minst populärkulturindustrin. I korthet: framtidens vinster finns inte hos bästsäljare och hits – utan i ett stort utbud av mindre välkända produkter, allt tack vare internets distributionsmöjligheter. Icke desto mindre är långa svansen själv just en framgångsrik hit. Bloggen longtail.typepad.com diskuterar bland annat översättningar till all världens språk.

FOTO: SCANPIX

KRÖNIKA | VÄRLDSLEDANDE PÅ VOKALER

Nationalkaraktären är en liten prick

Datorer kallar å, ä och ö för "national characters". Det är alltså sådant där skräp som Bill Gates inte riktigt förstår sig på men ändå måste ta lite hänsyn till. Alltså lite hänsyn. Vi kan inte ha dem i våra internetadresser, och datorer har svårt att sortera dem korrekt i alfabetisk ordning. Det finns till och med program som inte tål att ha Å, Ä och Ö i filnamnen.

Det är alltså inte roligt att vara "nationell karaktär" i datorernas värld. Men i stället är de en del av vår svenska karaktär, för visst kändes det när ett företag som Skånska cementgjuteriet döpte om sig till Skanska. Sådant händer aldrig mer, för numera startas inte några företag som har några obegripliga å, ä och ö i sina namn. Det svider mindre i folksjelen.

Över huvud taget är vi lite snåla med våra nationalbokstäver. De utgör mindre än fem procent av bokstäverna i en normaltext. Då är fransmännen mer generösa med sin nationella gimmickar: élégancen med e-prydnader som è, é och ê. Och tyskarnas specialare, stora bokstäver på substantiven, gör sig påmind på ungefär vart femte ord.

Hur har vi då fått dessa bokstäver på halshälen? Och hur ser andra nationalkaraktärer ut?

Danskar och norrmän har någon sorts ö – med snedstreck över. Och de skriver ihop a och e till något ä-liknande. Å finns teoretiskt, men våra grannländer föredrar två a på rad.

Tyskarna har ö och ä, men inte å. Det är bara finnarna som har exakt samma alfabet som vi. Så det är något nordeuropeiskt på gång.

Sanningen är att vi inte alltid har haft våra nationella karaktärer. De kom över oss under medeltiden, och det är helt enkelt vanliga a-n och o-n som fått ett tilläggstecken som danskar fixar på sitt sätt och vi på vårt.

Och det är lätt att inse att det finns ett starkt samband mellan a och o å ena sidan och de prickiga nationella karaktärerna å den andra. Fot-fötter, natt-nätter – det finns gott om sådana par.

Så under medeltiden hände märkliga ting. Till en början klarade man sig med en liten handfull vokaler, ungefär som spanjorer gör i dag. Men sedan började vissa a låta mer ä-aktiga och andra mer å-aktiga, och vissa o:n lät ö-aktiga. Dessutom var det en del u:n som lät y-aktiga.

Detta var en härlig tid för svenska språket. Samtidigt som vikingaskeppen spred skräck i Europa lyckades vi nästan fördubbla antalet vokaler genom det nya trendiga uttalet y, å, ä och ö. Och fortfarande: vi är nästan världsledande i antal vokaler, till förtret för dem som måste lära sig svenska men till motsvarande nationell stolthet för oss själva.

Sedan var det skriften. Den var man tvungen att göra något åt. Y-et fixade sig lätt, för vi hade en ledig latinsk bokstav som inte användes för något vettigt. Men för de andra nya vokalerna fick den tidens skribenter använda dubbelskrivningar: ae för ä, oe för ö och aa för å. Och sedan började tecknen krypa ihop, och det ena tecknet hamnade ovanför det andra, och så blev det bara prickar av alltihopa.

Så fick vi våra nationella karaktärer, och så fick svenskan sin karaktär: världsledande på vokaler. Med denna stolta kunskap får vi försöka stå ut med att vi måste knappa in www.spraknamnden.se för att komma till Språknämnden.

Samtidigt som vikingaskeppen spred skräck i Europa lyckades vi nästan fördubbla antalet vokaler ...

Lars Melin

LARS MELIN
Docent i nordiska språk

UTBLICK | UZBEKISTAN

Efter massakern

President Karimov har kört USA på porten och kastat sig i armarna på Putin. Efter fjolårets våldsamheter är det politiska läget i Centralasien förändrat – igen.

SKOTT FÖLL och människor dog – många människor. Så mycket är klart. I övrigt går meningarna isär om vad som verkligen hände i maj förra året i staden Andidjan i den uzbekiska delen av Ferghanadalen.

Bortom händelsen i sig verkar skotten i Andidjan också ha haft andra, vidare, konsekvenser, inte minst en politisk kovändning som Uzbekistan nu gjort tillbaka in i den ryska famnen – och nya stämningar bland den uzbekiska befolkningen.

"Karimov begick sitt livs misstag när han visade att han inte ens drar sig för att skjuta mot sitt eget folk", säger en god vän om den enväldige uzbekiske presidenten i ett ögonblick då ingen annan lyssnar. Liknande kommentarer hör jag sedan från andra; det var något som brast i Andidjan – på flera plan.

Vad man i väst fick höra om Andidjan var att ett litet fängelse i staden hade stormats natten mot den 13 maj av beväpnade personer som velat frita 23 internerade affärsmän anklagade för islamisk extremism, varefter folk börjat samlas på stadens torg i något slags protest mot tillståndet i landet. En konfrontation mellan uzbekiska säkerhetsstyrkor och demonstranterna resulterade i hundratals – vissa säger tusentals – döda och sårade samt 500 eller många fler flyktingar till grannstaten Kirgizistan.

I en rapport, publicerad förra året, från den undersökningskommission som hade tillsatts av den uzbekiska regeringen talades det å andra sidan om religiös extremism och terrorism. Man sade sig ha upp-

en stor del av fjolhösten och sågs allmänt som en ren fars. De femton män som stod anklagade och som många gånger visades i närbild under tv-sändningar från de pågående vittnesförhören, sittandes i en stor bur av vitt galler, yrkade själva på dödsstraff men dömdes till slut till längre fängelsestraff.

Den enda sprickan i fasaden uppstod när en småbarnsmamma från Andidjan, Mahbuba Zokirova, avgav ett vittnesmål stick i stäv med alla andras och berättade för regeringen så graverande saker som att hon sett militären skjuta mot människor som rest vit flagg. Hon blev föremål för ironiserande tidningskrönikor och avfärdades som otillräknelig.

ÄVEN OM DOMSTOLSDOMAR i det här ärendet på sin höjd framkallade en ny resignerad axelryckning hos folk, har ändå mycket förändrats i uzbekernas vardag.

President Karimov har visserligen fortfarande landet i ett järngrepp men verkar ha försvagats av den senaste tidens händelser. Det förtroende han tidigare eventuellt kan ha åtnjutit, som den starke ledaren med kraft att hålla ordning på landet, har falnat efter Andidjan.

Tryckfriheten är alltjämt kraftigt kringskuren, men kritikerna blir djärvare och nya informationskanaler gör det allt svårare att kontrollera åsiktsspridningen. Tidningen *Advokat Press* sopades omgående bort från kioskhyllorna och stängdes efter att ha publicerat en debattartikel (nr 46, november 2005) där

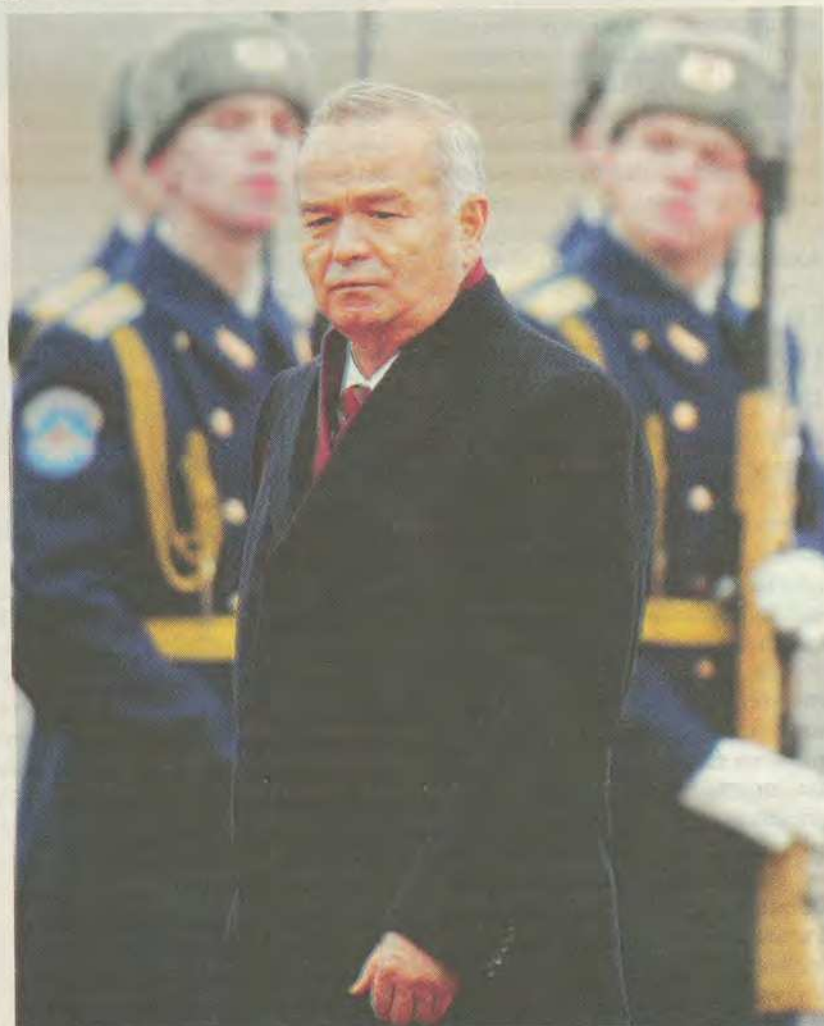
Den enda sprickan i fasaden uppstod när en småbarnsmamma, Mahbuba Zokirova, berättade att hon sett militären skjuta mot människor som rest vit flagg.

gifter om att händelserna i Andidjan hade föregåtts av bland annat träning av 70 extremister med utländska instruktörer i städer på den kirgiziska sidan av gränsen.

Tv-inslag från upplöppet i maj och från gemensamma uzbekisk-ryska militärövningar, inledda med en historik över internationella terroristdåd, förstärkte bilden av Uzbekistan som drabbad nation, jämförbar med Storbritannien efter attacken mot Londons tunnelbana i juli 2005 och andra länder i väst.

Rättegången mot de gripna aktivisterna från Andidjan pågick under

skribenten kritiserade den allestädes närvarande parollen om att landet går mot en storslagen framtid och undrade hur detta kunde sägas om ett land där fattigdom och ohälsa dominerar. Samtidigt cirkulerade internetartiklar som nådde åtminstone en del av den uzbekistanska befolkningen och som bland annat berättade om "prinsessornas" – läs presidentdöttrarnas – lukrativa verksamheter och en bomullsindustri lika utsugande och korrumperad som under sovjettiden, där den odlade bonden på sin höjd får 10–15 procent av inkomsten från

Stark man under press. Uzbekistans president Karimov har tvingats till drastiska åtgärder för att hantera konsekvenserna av skotten i Andidjan.

FOTO: SERGEI KARPUKHIN/REUTERS/SCANPIX

bomullsförsäljningen medan resten hamnar på okända konton.

PÅ DET UTRIKESPOLITISKA planet har förändringarna varit än mer spektakulära. De redan ansträngda relationerna med väst förvärrades till följd av händelserna i Andidjan. Karimovs misstänksamhet mot USA verkar ha stegrats till närmast besatthet. Militärbasen i Khanabad, som USA fått tillstånd att sätta upp i södra Uzbekistan för sitt engagemang i Afghanistan, har stängts. Attityden mot främlingar har hårdnat överlag. Mot slutet av fjolåret avkrävdes till exempel universiteten redogörelser för sina utländska kontakter under de senaste fem åren.

Brytningen med väst kan medföra en kraftigare satsning på de ekonomiska förbindelserna med länder i Asien. Den 10 oktober öppnades för första gången "Uzbekistans internationella bomullsmässa", där 26 länder och 200 företag var företrädare. Bland dem som citerades i

tidningsreferaten från mässan fanns företagsledare från de snabbväxande kinesiska och indiska marknaderna. Fram till millennieskiftet var väst och Ryssland tillsammans de största importörerna av uzbekisk bomull, men nu går över 50 procent av bomullsexporten österut. Handelsutbytet med Kina år 2004 uppgick till 600 miljoner dollar, en 70-procentig ökning i jämförelse med året innan.

DEN RIKTIGT STORA förändringen efter den politiska oron i landet sommaren och hösten 2005 är dock närmandet till Ryssland. Karimovs besök hos Putin, i samband med undertecknandet av ett alliansavtal den 14 november, har i uzbekiska tidningar kallats historiskt, och viljan till samarbete verkar gränslös. En av de första gemensamma åtgärderna på det ekonomiska området blir att rusta upp den stora flygplansanläggning som under andra världskriget evakuerades till Tashkent.

kentområdet och som sedan blev kvar där. Mer än 2 500 nya tjänster ska inrättas på anläggningen, som fortsätter att bära namnet Valerij Tjkalov efter en känd sovjetisk pilot från 1930- och 40-talet.

Något som ger extra tyngd åt den nyvunna vänskapen mellan Uzbekistan och Ryssland är det aviserade samarbetet inom kultur och utbildning. Fördraget gäller alltså inte bara handel och militära eller politiska avtal mellan två stater, utan det talas också om ett bejakande av sekellånga kulturella och individuella kontakter mellan de båda staternas folk. Här har Ryssland ett ointagligt försprång före Västeuropa och USA, och man är i Moskva uppenbart inställd på att dra nytta av den tidigare sovjetiska och tsarryska gemenskapen.

Förklaringen till närmandet från uzbekisk sida är helt enkelt den att Karimov, isolerad och misstänkliggjord som han är, inte har något annat val än att acceptera den ryske presidentens välvilja. En intressantare och svårare fråga är vad Rysslands och Putins motiv kan vara. Varför tar president Putin den i mångas ögon ej salongsfärdige Karimov under sina vingars beskydd med risk för att ännu en gång solka sitt internationella rykte? Beror det på stormaktsdrömmar inom den ex-sovjetiska gemenskapen eller på snöd ekonomi, eller kanske en kombination av båda? Av bland annat Putins inblandning i den ukrainska inrikespolitiken i samband med det förra presidentvalet i det landet förstår man att han inte är ointresserad av att stärka Rysslands ställning bland OSS-länderna. Och det så mycket hellre om utvecklingen dessutom skulle ge ekonomisk vinning. Ett blänkande blått glaspalat i den karakalpakiska provinshuvudstaden Nukus påminner om närvaron av det ryska olje- och gasbolaget Gazprom i den fattiga och miljöförstörda västra delen av Uzbekistan, där nya oljefyndigheter under Aralsjön hägrar.

FOLKS REAKTIONER på den nya intimiteten mellan Uzbekistan och Ryssland är i många fall positiva, om än något avvaktande, eftersom händelseutvecklingen har gått så snabbt. Hos många tycks det ha väckt en nostalgi och längtan tillbaka till en tid då det visserligen inte rådde demokrati men då de flesta hade det materiellt bättre. Ryskspråkiga vänner i Tasjkent andas ut. "Kanske behöver man inte längre fundera på att emigrera", som min vän Vladimir uttryckte det en dag apropå nya uppgifter om att det kan komma att bli fler skoltimmar i ryska framöver. En starkt ställning för det ryska språket tolkas som en

indikation på toleranterare hållning till det sovjetiska kulturarvet och minskande krav på språklig uzbekifiering.

I samma grad har stämningarna mot Karimov dämpats, sedan man fått något nytt att tänka på. En del talar om utsikten att alliansen kanske kan hjälpa upp landets dåliga ekonomi. Andra kommentarer går ut på att Putin, som verkar komma bra överens med den uzbekiske presidenten, kanske kan "ta hand om" Karimov på ett sätt som uzbekerna inte själva anser sig mäktiga göra.

Som den gamla kommunist och sovjetbyråkrat han är, verkar Karimov se sin chans att spela på den nyväckta nostalgien och återta ställningen som den starke ledaren. Även tidigare har Karimov kunnat utnyttja den legitimitet för den totalitära staten som det sovjetiska arvet ger för att med appeller till lokala traditioner plädera för en modell där staten omfattar allt. "Staten börjar i kvarteret", lyder ett visdomsord om "mahalla", den gamla samhällsformen där de boende i en stadsdel eller by bildar en i lokala frågor självstyrande enhet. Den devisen tycks Karimov ha gjort till sin – men med egna förtecken. I det självständiga Uzbekistan har mahalla blivit en inrättning där de förtroendevalda mer än tidigare har skyldighet att rapportera till de centrala myndigheterna.

Ett annat slagord, som upprepats av Karimov otaliga gånger, är att man inte ska riva sitt gamla hus förrän det nya är byggt. Den metaforen måste för många uzbekerna kännas som en smärtsam ironi. Varför tala om nyordning, när presidenten och hans män agerar som om den tanken aldrig funnits i deras huvuden? I stället har Karimov skicklig manövrerat mot en starkare exekutiv makt och kontrollstat, under förespeglning att uzbekerna nu bygger sin stat och nation efter genuina traditionella samhällsmönster.

PÅ YTAN ÄR LIVET LUGNT i dagens Tasjkent. De nya politiska vindar som blåser i maktens korridorer kan kännas fjärran från de vardagliga bekymren med att få den magra lönen att räcka till. Men missnöjet är långt ifrån borta – det är oro i leden, och det finns bubblor som kan spricka; det har upploppen i Andidjan visat. Och stormaktskonkurrensen om inflytande i Centralasien har definitivt fått nya dimensioner.

BIRGIT SCHLYTER
Chef för Centralasiastudier
Stockholms universitet

Namnen på personer som inte är offentliga eller kända är fingerade.

DEN RÖDA TRÅDEN

Tre aspekter på stereotyper

■ ■ ■ **I DESSA TIDER AV "NATION BRANDING"** – bruket av klassiska marknadsföringsknep för att sälja ett helt land som man säljer tandkräm – kan stereotyper vara ett lukrativt koncept. Den slovenska regeringen, bekymrad över att dess lilla trevliga land ofta blandas samman med andra små trevliga länder, har utlyst en tävling för att hitta en typisk symbol som ska ge landet en tydlig global image. Tävlingen är öppen för alla hugade, och vinnaren får 700 000 slovenska tolar, ungefär 27 000 kronor. Den slovenska dagstidningen *Vecer* föreslår den trehövdade bergstoppen Triglav, en lada (!) eller en korv från staden Kranj. Axess, som är av den bestämda uppfattningen att en stereotyp åtminstone ska smaka gott, lägger sin otvetydiga röst på korven.

■ ■ ■ **ÄVEN DEN AMERIKANSKA** filmindustrin är ju van att använda stereotyper för att skapa lättsmälta blockbusters. Det senaste och, åtminstone för fransmän, mest upprörande exemplet är *Bortspolad*, ett animerat äventyr som har premiär senare i höst. I filmen kämpar smarta och coola brittiska råttor mot dumma franska – du gissade rätt! – grodor. Detta, förutspår den belgiska tidningen *Le Soir*, kommer att vara höstens samtalsämne på Eurostar-tåget mellan Paris och London. Och, skriver tidningen med vad som verkar vara en suck av lättnad, "fransmännen har blivit för den engelskspråkiga världen vad Belgien brukade vara för Frankrike: den perfekta syndabocken".

Fransmän och briter.

© UIP

■ ■ ■ **DET FINNS DOCK SYNDABOCKAR**, vilket är viktigt att minnas för den som verkar i stereotypbranschen, som inte accepterar sitt öde som utpekade. Nyligen påbörjade de amerikanska flygsäkerhetsmyndigheterna ett program där terrorister ska stoppas av tjänstemän (så kallade "behavior detection officers") som specialtränats att känna igen misstänkta beteenden och ansiktsuttryck. *New York Times* rapporterar att det dock inte dröjde länge förrän den kontroversiella verksamheten stötte på motstånd. En man som stoppats efter att ha betett sig "misstänkt" på Bostons flygplats visade sig vara King Downing, nationell samordnare för den inflytelserika medborgarrättsorganisationen ACLU:s kampanj mot rasprofilering. En stämningsansökan är inlämnad.

IVAR EKMAN

Tre aspekter på film och verklighet

■ ■ ■ **MÅNGA TROR ATT DOKUMENTÄRFILMEN** har en guldålder, men egentligen står vi runt dess grav. Det hävdar den franske producenten Frank Eskenazi i en debattartikel i dagstidningen *Libération*. Tv-kanalerna trycker på för att få den att likna tv-reportaget: det ska inte finnas några tvivel om att det är Verkligheten som skildras. Men dokumentärfilmen måste få vara en hybrid som svävar mellan fiktion och verklighet. Den kan inte heller förväntas avhandla ämnen på det sätt som tv-kanalerna vill, med hänvisning till tittarnas intressen. Det är inte "ämnet" i sig som gör en bra och originell film, menar Eskenazi.

■ ■ ■ **MAN UNDRAR VAD ESKENAZI SKULLE** tycka om det pågående arbetet med att samla dokumentärfilmer kring ett av dagens riktigt stora ämnen: demokrati. The Democracy Project vill fördjupa bilden av "det största modeordet i vår tid". Enligt planerna ska filmerna visas världen runt nästa höst. Ämnet är bestämt alltså, men i övrigt säger man sig vara öppen för alla stilar och format: "Vi exkluderar ingen sorts film".

■ ■ ■ **ETT BEVIS FÖR ATT DEMOKRATI** kan skildras på många vis är de filmsnuttar om irakiska Kurdistan som nu visas på amerikansk tv och på nätet (www.theotheriraq.com). En kombination av ljuva melodier och idel leende människor skryter om utvecklingsnivån och demokratin i området (och tackar amerikanerna för hjälpen). Filmerna visar sig vara riktade till utländska investerare: "It's spectacular. It's peaceful. Welcome to Iraqi Kurdistan ... It's not a dream. It's the other Iraq." Vi är tillbaka till frågan om vad som är fiktion och verklighet. Men en tydlig gräns kvarstår i alla fall: detta är reklamfilmer – inte dokumentärfilmer.

LISA IRENIUS

UTBLICK | JAPAN

Problem med grannarna

Med en nationalist som efterträdare till premiärminister Koizumi kan Japans relationer med grannländerna försämrast ytterligare.

UTRIKESPOLITIKEN spelar liten roll vid nationella val – det betonar flera statsvetare i senaste numret av *International Studies* (nr 2 2006). Japan har inte varit något undantag. När nu det liberaldemokratiska regeringspartiet ska välja en ny ordförande den 20 september, och Japan därmed får en ny premiärminister efter Junichiro Koizumi, dominerar dock utrikesfrågor den politiska dagordningen. Detta är egentligen helt symptomatiskt, för Koizumis tid vid makten har karakteriserats av ökande nationalistiska stämningar både i Japan och i grannländerna, med försämrade relationer till följd.

Utan en stark maktposition inom regeringspartiet lyckades Koizumi

inneha längre än någon japansk premiärminister på tjugo år, eftersom han har stått fast vid sina löften. Det har ofta skett i polemik med de partikamrater som har sett sin maktbas minska i takt med att Koizumi faktiskt har lyckats i sin dubbla förändringsiver.

Om besöken till Yasukuni – nu senast på årsdagen av andra världskrigets slut den 15 augusti i år – inom landet har upprört en minoritet av pacifister och buddister snarare än hans ofta konservativa partivänner, har de väckt desto mer ramaskri i Kina och Sydkorea. Irritationen över vad ses som en glorifiering av Japans roll under andra världskriget har varit så stark att ledarna i Peking och Seoul

KONFLIKTER MED framför allt Nordkorea och Kina har under senare år engagerat stora grupper japaner, ivrigt påhejade av en förhållandevis likriktad mediebevakning. Det finns många helt uppenbara problem med bägge länderna.

Nordkoreas misstänkta utveckling av kärnvapen och testskjutning av missiler, senast i början av juli, oroar inte bara i Japan. Och man behöver knappast heller vara japan för att förargas över den nordkoreanska regimens många brott mot mänskliga rättigheter – eller för den delen över bristen på demokrati i Kina.

I Japan är det dock snarare det femtontal japaner som kidnappades till Nordkorea under 1970- och 1980-talet som upprör, i synnerhet det faktum att de flesta nu uppges vara döda trots att tillfredställande bevis inte har presenterats. Irritationen gentemot Kina bottnar säkert i det faktum att landet snabbt utvecklar sin makt inom de flesta områden, med konsekvenser långt bortom Nordöstasiens gränser.

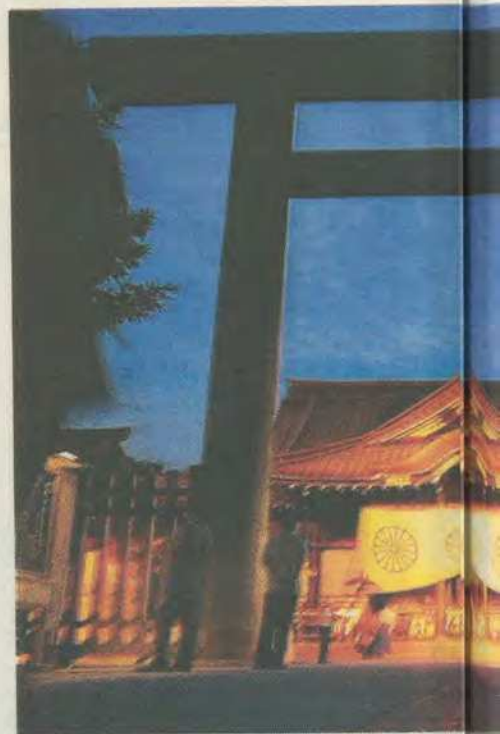
NÄR NU liberaldemokraterna ska välja en ny partiledare präglas debatten till stor del av frågan om grannrelationerna. Ska nästa premiärminister besöka Yasukuni eller ska japanska ledare vika sig för kinesisk och sydkoreansk kritik? Med hur kännbara sanktioner ska Japan reagera på de nordkoreanska missiluppskjutningarna nyligen? Ska man även fortsättningsvis prioritera kidnappningsfrågan framför kärnvapenfrågan i relationen med Nord-

för fem år sedan bli premiärminister, framför allt genom att appellera till den vilja att bryta upp gamla maktstrukturer som många av partiets lokalavdelningar gav uttryck för. Hans slagord var: "Förändra liberaldemokraterna – förändra Japan!" Mer konkret lovade han ekonomiska reformer men också att årligen besöka den kontroversiella shintohelgedomen Yasukuni, där japanska soldater dödades i krig sedan 1867 – inklusive dömda och avrättade krigsförbrytare – hedras.

Han har lyckats behålla sitt makt-

har vägrat hålla några möten med honom annat än i samband med någon enstaka multilateral konferens.

Det går dock att betrakta framför allt det kinesiska ledarskapets indignation med viss skepsis, för dels används den ibland skönmålade japanska historiesynen för att vinna politiska poäng, dels är historierevisionism minst lika vanligt förekommande i Kina som i Japan. Detta fråntar dock inte Koizumi hans del av ansvaret för att grannrelationerna nu är körda i botten.

korea? Hur ska man hantera de periodvis uppblossande territorialtvisterna med Kina och Sydkorea?

Även om Koizumis politik har bidragit till ökande nationalism i både Japan och grannländerna, är det nog fel att se den som ett resultat av överlagda ideologiska val. Koizumi har gjort sig känd som en pragmatisk men också mycket enveten politiker.

BLAND DE PERSONER som nu tävlar om att efterträda honom finns det däremot ett större mått av nationalistisk övertygelse, i synnerhet sedan den av förhandsfavoriterna som visat störst förståelse för grannländernas kritik – förre samordningsministern Yasuo Fukuda – i slutet av juli deklarerade att han inte skulle ställa upp.

Samordningsminister Shinzo Abe är nu mer favorittippad än någonsin, även om han ännu inte officiellt har tillkännagett sin kan-

Ta't lugnt, läs en blogg

FRANSKA BLOGGAR. Internet ger svaret på många frågor, även mer oväntade. Det spekuleras nu i att fransmännen äntligen har hittat lösningen på hur de ska kunna hantera sin hittills obetydliga lust att ge sig ut på gator och torg och protestera våldsamt mot, ja, allt möjligt. Svaret stavas bloggar. Siffror som nyligen rapporterades i *International Herald Tribune* visar att fransmännen både skriver och läser bloggar mer än andra. Sextio procent av franska internetanvändare besökte en blogg i maj, jämfört med fyrtio pro-

Franskt folknöje. Men kanske inte så länge till.

FOTO: SCANPIX

cent i Storbritannien och lite mer än en tredjedel i USA.

Vidare har det visat sig att franska bloggar tenderar att vara längre, mer kritiska, mer negativa, mer ego-centriska och mer provokativa än

sina amerikanska motsvarigheter. Allt detta, hoppas vissa, betyder att fransmännen har fått möjlighet att lätta på trycket på nätet, i stället för att ge sig ut och demonstrera. "Med så många bloggar hoppas jag att det blir

färre protester och strejker i Paris i höst", som veteranbloggaren Loïc Le Meur sa till *Herald Tribune*. "Om folk kan få säga vad de vill på nätet kanske de inte behöver barrikadera sig på gatorna."

Hopp, kamp och erövring

MUSIK ENLIGT BUÑUEL. Den ohejdbara nedladdningskulturen är kanske inte bara ett hot mot skivindustrin, utan också mot själva musiktresset?

Grannens tonåring beklagade sig över tomhetskanslor när han hade fyllt sin andra 250 GB hårddisk med all världens musik genom intensiv fildelning. Han hade plötsligt insett att det var något osexigt med att "ha allt", något svampigt och karaktärlöst. Att lyssna färdigt på en låt hade blivit långtråkigt.

Shinto-helgedomen Yasukuni.
Hit vallfärddar japanska nationalisterna.

FOTO: KIMIMASA MAYAMA/
REUTERS/SCANPIX

didatur. Abe är förhållandevis ung och oerfaren för att vara påtänkt som japansk premiärminister, men det finns samtidigt mycket som talar till hans fördel. Som son till en före detta minister och dotterson till en tidigare premiärminister – den för krigsförbrytelser fängslade Nobusuke Kishi – är han politiskt blåblodig. Detta skiljer honom dock inte nämnvärt från Fukuda, eller från de tre personer som i dag ses som Abes motkandidater – utrikesminister Taro Aso, finansminister Sadakazu Tanigaki samt förre biträdande justitieministern Taro Kono. Alla tre har före detta premiärministrar eller åtminstone före detta toppolitiker i släkten.

Nej, det som talar för Abe är det samma som också kan upplevas som

skrämmande med hans kandidatur. Aso ses visserligen också som en nationalist, men Abe har gjort sig känd som den mest hökaktige kritiken av Nordkorea, Kina och även Sydkorea. Han har ännu inte sagt om han kommer att besöka Yasukuni som premiärminister, men han har besökt helgedomen i andra kapaciteter, och han har därtill styv-nackat försvarat Koizumis rätt att göra detsamma. Kanske blir det lättare att avstå utan att tappa ansiktet sedan det nyligen blev känt att Japas förre kejsare Hirohito, en idol för konservativa och nationalisterna, uppges ha motsatt sig att krigsförbrytare hedras vid Yasukuni.

MED EN MER IDEOLOGISKT motiverad nationalist som Abe på premiärministerposten är risken annars stor att relationerna mellan Japan och dess grannländer ytterligare försämrats. Det gäller i synnerhet om han också fortsätter med sin oförsonliga retorik gentemot grannländerna och genomdriver den kontroversiella översyn av konstitutionen som nu planeras, bland annat av Artikel 9, enligt vilken Japan efter andra världskriget avstår sig rätten att använda våld för att lösa internationella konflikter och därmed också möjligheten att vidmakthålla militära styrkor.

Nixons normalisering av USA:s relation till Kina 1972, Reagans bidrag till avspänningen med Sovjetunionen i mitten av 1980-talet och Sharons ensidiga utrymning av Gaza 2005 är dock exempel som antyder att också en annan utveckling skulle kunna vara möjlig. De mest hökaktiga politikerna är ofta de enda med ett tillräckligt brett mandat för att bryta negativa konfliktmönster av det slag som Japan nu befinner sig i.

LINUS HAGSTRÖM

Fil. dr i statsvetenskap,
forskare vid Utrikespolitiska institutet

Full, men tom.
FOTO: SCANPIX

inne, vilken ojämförbar glädje! I dag räcker det med att trycka på en knapp för att genast, hemma hos sig, kunna lyssna till all världens musik. Jag ser klart och tydligt vad som gått förlorat. Men vad har man vunnit? För att nå varje form av skönhet tycks mig tre villkor alltid nödvändiga: hopp, kamp och erövring."

HF

INBLICK | BARNBÖCKER OCH POLITIK

Nya äventyr i Narnia

USA:s kristna höger gör "moraliskt uppbyggliga" filmer av kända ungdomsböcker.

MÅNGA SOM HAR LÄST C. S. Lewis ungdomsböcker om landet Narnia har medgivit att de kristna liknelserna i berättelsen närmast gick dem spårlost förbi när de var barn, men att de stuckit desto mer i ögonen när de läst om böckerna som vuxna.

Exempelvis är historien om de fyra barnen Lucy, Edmund, Peter och Susan – som finner en väg genom ett klädska till sagolandet Narnia och där möter det gudalika lejonet Aslan och tillsammans med honom bekämpar den onda Vita häxan – full av kristna symboler och handlingar. Aslan offrar sig för en förrädare, dödas under Gulgataliknande förödmjukelser, begravs av de unga kvinnorna för att sedan uppstå i full kraft tack vare ett "löfte" som givits vid världens begynnelse.

Lewis ville själv tona ned det allegoriska innehållet i berättelsen. Men hans egen märkliga trosomvändelse (han påstod sig ha återfunnit sin tro på Kristus under ett besök på London Zoo) och det fak-

Vita häxan, i gudaktig miljö.

FOTO: PHIL BRAY/SCANPIX

Separation of Church and State ville dra delstaten inför rätta.

Den nyligen gjorda filmatiseringen – med bland andra Tilda Swinton i rollen som den Vita häxan – var finansierad av Disney tillsammans med Walden Media, ett medieföretag som i sin tur ägs av multimiljardären Philip Anschutz, en konservativ evangelikan och beundrare av George W. Bush. Två reklamkampanjer för filmen sjösattes, en profan och en sakral. På vissa orter i USA sponsrade Walden Media kyrkliga sammankomster där filmen visades. Samtidigt lanserades en webbsida där man kunde ladda ned predikningar som passade till filmens budskap.

Böckerna om landet Narnia har ansetts vara "en fortsättning av söndagsskolan med andra medel"...

tum att konservativa kristna grupper, både i USA och i England, återkommande använt böckerna som åskådningsmaterial har med åren endast förstärkt berättelsens kristna undertext. Böckerna om landet Narnia har ansetts vara "en fortsättning av söndagsskolan med andra medel", som en kritiker i *The National Review* skrev förra hösten.

Före sommaren hade jag inte ägnat dessa saker en tanke. Och jag hade nästan hunnit till slutet av semesterns högläsning för barnen av *Häxan och lejonet* när en bekant gjorde mig uppmärksam på bokens öden i USA.

HÖSTEN 2005 beslutade Jeb Bush, presidentens bror och tillika guvernör i Florida, att sprida *Häxan och lejonet* till alla grundskoleklasser i delstaten som ett led i ett omfattande studieprogram. Den liberala pressen protesterade mot att Bush-imperiet försökte "återinföra katekesen via köksingången", och organisationen Americans United for

NU PÅBÖRJAS inspelningen av uppföljaren till *Häxan och lejonet* – *Caspian, prins av Narnia* – och Walden Media har tecknat ett flerårigt avtal med 20th Century Fox om att producera "familjevänlig och moraliskt uppbygglig filmkonst". På tur står bland annat filmen *The Dark is Rising*, om en vanlig amerikansk pojke som får reda på att han egentligen tillhör en utvald grupp odödliga krigare, "the Old Ones", utsedda att bekämpa ondskans makter på jorden.

Så den som hädanefter vid högläsning känner sig tveksam inför C. S. Lewis "muskulösa kristendom" kan möjligen pröva *The New Yorker*-kritikern Adam Gopniks lätta censurering av berättelsen. Han bytte ut det jättelika lejonet Aslan mot den något nedsuttna åsnan Aslan med motiveringen att han inte stod ut med barnbokshjälten som inte var små och maktlösa. De vinner naturligtvis till slut, men inte genom fysisk styrka och maktuppväring, utan genom intelligens, gemenskap, mod, vänlighet och tur. Det är egenskaper som den kristna högern i USA under senare tid inte omedelbart verkar ha omfamnat.

HÅKAN FORSELL

När Kina kom till Kalmar

CONTAINERNS UTBREDNING. Det kinesiska bolaget Fanerdun Group AB bygger ett företagscenter i Kalmar och bereder plats för hundratals nya arbetstillfällen. Kommunpolitiker i andra delar av Småland lovar nu att de kinesiska satsningarna inte kommer att inskränkas till Kalmar: inom en snar framtid ska hela sydöstra Sverige inte längre räknas till landets baksida.

För många smålänningar svindlar nog tanken på att få skåda kinesiska *showrooms* och skyskraperkvarter i deras insomnade hamnar, men fenomenet "China goes Baltic" har sedan en tid närt transport- och hamnnäringen i Östersjöregionen med expansionslusta. Gateway Stockholm, ett nätverk som arbetar för att huvudstaden ska bli ett centrum för handel och resande i Östersjön, och Baltic Ports Organisation arrangerade i maj i år en seminariedag på Ope- rakällaren i Stockholm kring utvecklingen. Handelskammaren i Hamburg har sedan en tid drivit en informationscentral med ett liknande framtidsscenario, kallad "China Cluster Hamburg".

I korthet är bakgrunden följande. Den euroasiatiska landmassan är ännu närmast outnyttjad för transportbehov. Ryssland håller dock på att profilera sig som ett transitland mellan EU och Kina och bygger därför ut den transsibiriska järnvägen. Men för finförgrenad distribution av varor är vattenvägen den oöverträffade. De vanliga lasthamnarna är helt överfulla, och därför letar den kinesiska marknaden efter optimala nyetableringar, för både transport och marknadsföring, och helst i områden som redan har en bra infrastruktur, fungerande marknader, politisk stabilitet och välutbildad arbetskraft.

Ekonomi i framtiden stavas "containerisation". Gigantiska containertåg, fullastade med kinesiska varor som plattskärmar och mp3-spelare, kommer att fara genom Ryssland på en tredjedel

Plåt med potential. Containern spelar en nyckelroll i den globala ekonomin.

FOTO: JAVIER LARREA/SCANPIX

av tiden och till avsevärt lägre kostnader än vad som nu är fallet. Från hamnar i Baltikum, Polen och Finland skickas sedan varorna vidare till kontinenten. Dessa områden är redan infrastrukturrellt "uppkopplade" mot den ryska järnvägen, och nätverket behöver bara byggas ut.

Helsingfors, Riga, Gdynia och S:t Petersburg kommer att profitera på den förändrade transport- och sjöfartsekonomin. Men den stora potentialen ligger i de mindre hamnarna vartefter som fartygens storlek måste begränsas av miljöhänsyn och högre avgifter måste tas ut. Men fortfarande kommer i stort sett all tillväxt i hamnstäder i Östersjöområdet att vara direkt relaterad till kinesiska varutransporter.

Kalmar har alltså lyckats få in en fot i denna utveckling. Och kanske är det hög tid att Stockholms stad tänker igenom hur man utnyttjar sina hamnar i stället för att upplåta dem till byggherrar som uppför glashuskvarter ända ned till vattenbrynet åt en inredningsmissbrukande medelklass. Kina kallar: det är dags för riktiga storstadshamnar igen.

HÅKAN FORSELL

Tänk när alla kineser får en psykolog

TECKEN PÅ FRAMGÅNG. Kina knappar in på västvärldens ekonomiska utveckling, men på ett område ligger landet ännu långt efter. Det är psyket. Med 100 miljoner medborgare som har psykiska besvär men endast 20 000 psykiatriker, hamnar Kina långt efter västvärldens resurser inom psykiatri. Det rapporterar tidningen *Nanfang Ribao*, ett av kommunistpartiets mer kritiska organ. Enligt tidningen är mentala och psykiska sjukdomar de som utgör den största bördan för det kinesiska samhället i dag. I dag botas de i huvudsak med medicin, men detta ökar risken för återfall. Det behövs i stället psykologer och terapeuter.

Tänk när alla kineser får en egen bil, varnar miljövännen. Men tänk också när alla kineser får en egen psykolog. Det kan få helt andra konsekvenser. Till exempel tusentals kinesiska Woody Allen.

LI

DEBATT | LITTERATURKANON

Det finns ingen kanon

Den pågående kanondebatten handlar egentligen om tio-i-topp-listor.

TALAS DET i dag om en "kanon" menar man framför allt en lista över litterära verk som är mer eller mindre tidlösa. Cecilia Wikström, riksdagsledamot för folkpartiet och präst, som i slutet av juli satte igång den senaste svenska kulturdebatten, kunde genast bidra med tre kvinnliga och tre manliga svenska författare som efter hennes tycke vore lämpliga för en sådan lista: den heliga Birgitta, Astrid Lindgren, Tomas Tranströmer, August Strindberg,

Kerstin Ekman och Carl Michael Bellman.

Thomas Steinfeld.

Hennes uppmärksamhet verkar fungera, den sedvanliga diskussionen satte genast i gång: Kan det verkligen

finnas en kanon som är enbart nationell? Är inte den svenska litteraturen präglad av utländsk litteratur, inte minst bibeln? Varför får Selma Lagerlöf inte vara med, eller Elin Wägnér, Vilhelm Moberg och framför allt barnlitteraturen? Och alla deltagare vet att det inte kan finnas något slut på en sådan debatt. Den kan fortsätta i all evighet, inte minst om den skall föras med hänsyn till kön, etnisk bakgrund eller sociala förutsättningar. Dock är en sådan lista ingalunda en kanon. Den är inte mer än en förteckning över rekommenderad läsning, en katalog av författare som man borde känna till men aldrig hann – eller ville – läsa.

MEN HUR SKAPAS egentligen en kanon? Horace Engdahl, Svenska Akademiens ständige sekreterare, har rätt när han säger att en kanon inte kan skapas av kommittéer (och en kommitté skulle säkerligen vara nästa steg i Cecilia Wikströms förslag), kanon ligger långt utom räckhåll för vad en enda instans kan åstadkomma. Ty en kanon i ordets egentliga mening finns enbart inom teologin – eller rättare sagt fanns den en gång för många århundraden sedan, när till och med prästerna ännu trodde på att skrifterna var sanna i en enkel mening och att testamentens ord var heliga, när filologin och historievetenskapen ännu inte hade tagit sig an texternas härkomst, utveckling och ömsesidiga beroende.

Dessa lärda män kände verkligen till en kanon: bibeln. De heliga orden, som räddades från generation till generation, var föremål för oändlig andlig övning. Orden krävde att verken kopierades gång på gång och att man lärde sig stora delar utantill. När prästerna och – i mindre utsträckning – filologerna, hade avslutat sin utbildning, som från och med sen medeltid också omfattade de antika grekiska och romerska författarna, fick de tolka de kanoniska texterna inom snäva gränser, så att de också på detta vis bekräftade att det var just dessa skrifter som stod för de stora sanningarna. Och humanisternas kanon bestod aldrig av mer än två- eller trehundra verk, kanske en halv bokhylla med dagens mått mätt.

Till en kanon hör det som överlever denna behandling. De stora litterära verken som varje gymnasieelev ännu på 50-talet kände till – Homeros, Goethe, Shakespeare, Molière, Cicero, Dante och ett dusin till – var direkta arvingar till teo-

"Talar alltså Cecilia Wikström och alla debattörer som reagerar på hennes förslag över huvudet om en kanon? Nej."

logins kanoniska texter. Inom skolundervisningen fyllde de samma funktion som de heliga skrifterna för många århundraden sedan. Det var bara så att de stora sanningarna om livet och tillvaron hade bytt hemvist. Sanningarna hade spritt sig från bibeln till litteraturen, och ofta hade de till och med övergivit de religiösa texterna för de poetiska. Bysterna och statyerna som 1800-talet och det tidiga 1900-talet reste över framför allt skönlitterära författare i parker och på torg vittnar fortfarande om den näst intill religiösa vördnad som litteraturen en gång åtnjöt. Och är det inte lite svårt att föreställa sig Lars Gustafsson i helfigur, gjuten i brons och stående på en hög sockel av sten mitt på Sergels torg, med en respektlös mås i det rufsiga håret, även om bilden kanske skulle behaga honom?

DENNA VÖRDNAD och denna betydelse finns inte längre kvar, i alla fall inte inom högkulturen. Den har inte

försvunnit, men den har för de allra flesta människor lämnat litteraturen. I stället har den flyttat över till sporten och populärkulturen där den sköts med samma medel som en gång litteraturen, i form av oändliga repetitioner – de eviga tio-i-topp-listorna – otaliga adaptationer, muséer och utställningar. Till och med statyn finns återigen, även om den har ändrat sin mediala skepnad. Eller vad står alla dessa väldiga segergester inom sporten för, allt sockelstående och flaggviftande? Och vad betyder alla dessa heroiska poser som alstras på musikvideos områden? Problemet är dock att den senaste förflyttningen av det som en gång var en enda kanon har följts av dess gradvisa diversifiering – den har splittrats upp och har bildat fraktioner, den har blivit partikulär, fragmentarisk och förgänglig.

I dag finns en kanon för rockmusiken liksom för den internationella fotbollen, för designmöbler liksom för klockor. Längtan efter förnyelse av vår litterära kanon är därför också en mer eller mindre elegisk och utopisk strävan efter återskapandet av en stabil kulturell gemen-

vill och måste vilja vara absolut. En kanon är radikalt övertenskaplig. Den förutsätter övertygelsen att man här och endast här, i just dessa böcker och inte i några andra, skall finna oerhörda sanningar, tidlösa tankar och oändligt djupa inblickar i människans existentiella grundvarlar. Den moderna humanistiska vetenskapen, medvetandet om att det finns olika metoder, alla med krav på redovisning och bevisföring, är en kanon fullständigt främmande. Det är därför varje debatt om en möjlig kanon, i Tyskland, i Danmark, i Sverige eller var som helst, förs på tidningarnas kultursidor och kanske inom politiken, men aldrig på universiteten. En kanon kräver entusiasm, en radikal konservatism, en medveten inskränkning. Den ledsagas av önskemålet att rädda kulturen från historicism och intellektualism. En modern kanon är därför en paradox – föreställningen om en sekulär evighet i en värld som blir allt mindre översiktlig och rör sig allt snabbare.

BARA NÅGRA DAGAR innan den svenska debatten om en framtida

Förgäves sökande. Någon kanon står inte att finna i dag.

FOTO: FREDRIK FUNCK/SCANPIX

tolv verk. Hur liten måste ett lands kultur vara för att finna sig avbildad i en sådan lista? Och framför allt: hur desperat måste en kultur vara om den söker sin framtid i en katalog som behandlas som plikt, som en läxa för alla som vill vara del av just denna kultur? Friheten, och frivilligheten, hörde i alla fall hittills till de självklara förutsättningarna för kulturen och till dess vackraste drag.

MAN KAN INTE hjälpa kulturen, inte i form av dekret och föreskrifter. Den måste hjälpa sig själv, och det finns bara ett sätt att vinna läsare, betraktare och åhörare för kulturella alster – ett möte med verken själva. Det är verken som måste övertyga, de måste kunna visa upp hur mycket sanning, glädje och skönhet, hur mycket skräck, smärta och förvåning de bär på. För denna uppgift behövs det kanske lärare – entusiastiska, bildade lärare framför allt – men knappast politiker som uppträder som kulturens advokater. Ty eländet med sådana advokater består i att de aldrig själva talar kulturens språk. I stället förvaltar de kulturen. En förteckning är just det adekvata uttrycket för en sådan

byråkrati. Det är alltså ingen motsägelse om samma politiker som bär ansvaret för de humanistiska ämnens försvinnande från skolor och universitet nu kräver en kanon – ty det är kulturen som administrativ och ställföreträdande politisk akt som lockar, inte kulturen som levnadssätt. En gång fanns det politiker som själva var författare, musiker, översättare eller essayister. Men vart har de tagit vägen?

Talar alltså Cecilia Wikström och alla debattörer som reagerar på hennes förslag över huvud taget om en kanon? Nej. Det är ingen tillfällighet att *Dagens Nyheter* låter läsarna rösta om vilka böcker de vill ha med på listan. Dagens debatt om vad en kanon skall kunna innebära visar en påfallande likhet med populärkulturens tio-i-topp-listor – med den avgörande skillnaden att en låt som Led Zeppelins "Stairway to Heaven" eller en bok som Stephen Kings *The Shining* verkligen äger den självklara betydelsen för ett helt samhälle (och inte bara ett), som till och med Astrid Lindgrens sagor från Bullerbyn inte besitter, för att över huvud taget inte tänka på verk som August Strindbergs *Hemsöborna* eller Tomas Tranströmers dikter.

Debatten utgår ifrån att man kan rädda eller till och med skapa en högkultur genom att kopiera populärkulturens mekanismer, att man kan få tillbaka en del av det som högkulturen en gång i tiden lånade ut till populärkulturen. Så är dock inte fallet. "Stairway to Heaven" bygger på en enastående vacker melodi, romanen *The Shining* innehåller en förskräcklig sanning: den om rädslan för döden i ett samhälle utan hopp om förlösning. Aldrig skulle någon komma på tanken att denna skönhet eller denna sanning kunde röstas fram.

THOMAS STEINFELD
Kulturchef på Süddeutsche Zeitung

"Debatten utgår ifrån att man kan rädda eller till och med skapa en högkultur genom att kopiera populärkulturens mekanismer ..."

skap för hela samhället – och efter en klar gradering verken emellan, ett tydligt åtskiljande mellan bra och dåligt, viktigt och oviktigt, ett arbete den professionella kulturjournalistiken och i synnerhet den professionella kritiken alltmer försummar.

En kanon, vilken kanon som helst, har en naturlig fiende: den historiska vetenskapen. Ty historiskskrivningen relativiserar, den tänker i termer av villkor, källor och förutsättningar, i förebilder och bearbetningar, medan varje kanon

nationell kulturell rekommendationslista började, skickade den danska regeringen ut en broschyr om landets nya "kanon" till utländska kulturjournalister. Denna broschyr presenterade utvalda representanter för varje konstgenre. Visserligen finns det ingenting att invända emot att Hans Christian Andersen, Jens Peter Jacobsen eller till och med Inger Christensen finns med. Ändå är effekten av denna broschyr nedslående, eftersom den reducerar allting som dansk kultur skulle kunna innebära till en lista av nio gånger

BESSERWISSE | AV ANDERS MATHLEIN

Är det dags för ett nytt svenskt samhällskontrakt?
 Axess presenterar fem olika ingångar till en debatt om det svenska
 kontraktet: ansvar, välfärd, mångkultur, jämställdhet och arbete.
 Men först en berättelse om hur samhällsfördraget
 blev vårt politiska synfält.

Fredlighetens politik

KONTRAKTETS IDÉHISTORIA | Sedan 1600-talet har idén om ett samhälls-
 fördrag utvecklats från en kontroversiell tes till en osynlig självklarhet.

Föreställningen om samhällskontraktet är den centrala idén i det moderna tänkandet kring politiken. Dess historiska betydelse har sällan satts i fråga. Dess aktuella roll är svårare att se. Fördragstanken har blivit en så fundamental självklarhet att den numera är fullkomligt osynlig. För den moderna västerlänningen visar den sig bara genom oförmågan att förstå någon annan typ av politiskt tänkande. Kontraktsidén är likväl det som gör det möjligt för den moderna människan att tänka politiken. Den är inte något som finns inom hennes synfält, den är hennes politiska synfält.

För att detta skall bli tydligare kan det vara nyttigt att gå tillbaka till kontraktsidéns klassiska formulering, sådan som den såg ut medan den fortfarande var en kontroversiell tes snarare än en osynlig självklarhet. En klassisk version av läran finner man hos Thomas Hobbes i hans *Leviathan* och andra skrifter härrörande från mitten av 1600-talet. Hobbes är den moderna politiska filosofins portalfigur, inte minst i kraft av sin formulering av läran om samhällskontraktet.

Hur uppstår samhället/staten och vari består dess legitimitet? Det är Hobbes grundproblem. Han vill visa hur staten genom ett samhällskontrakt uppstår ur ett naturtillstånd. Naturtillståndet målas hos Hobbes i mörkaste färger. I detta tillstånd finns definitionsmässigt inga lagar och ingen styrelse. Detta innebär, som Hobbes ser det, att naturtillståndet är ett tillstånd av inbördeskrig. Varje individ måste själv skydda sitt liv och sina eventuella tillhörigheter. Hobbes inskräper i enlighet med vad naturrätts-

Av

Svante Nordin

Professor i idé- och lärdoms historia vid Lunds universitet.

traditionen brukade lära ut (Suarez, Grotius med flera) att varje människa har en naturlig och av förnuftet insedd rätt till självbevarelse. I naturtillståndet måste varje individ själv försvara sin rätt till överlevnad. Hon måste själv upptäcka de hot som kan riktas mot henne från andra och om möjligt försöka förekomma dem. Resultatet blir att naturtillståndet är ett tillstånd av ständig fruktan, utan säkerhet. Människor (åtminstone många av dem) är egoistiska, grymma och giriga. De åtrår varandras tillgångar, de lever i ständig fiendskap med varandra. Så länge en sådan osäkerhet består, blir också all ekonomisk verksamhet svår eller omöjlig. Den som sår vet inte om han skall tillåtas skörda. Inte heller kan konst eller vetenskap frodas under sådana förhållanden. Hobbes slutsats blir att livet under naturtillståndet med nödvändighet blir "ensamt, fattigt, obehagligt, brutalt och kort".

Föreställer sig Hobbes att ett sådant naturtillstånd verkligen en gång har existerat, eller utgör det bara en intellektuell hjälpkonstruktion? Hobbes klarar sig ifrån frågan om vad som är historiskt korrekt genom att hänvisa till de exempel på "naturtillstånd" som finns redan i samtiden. Lever inte infödingarna i Amerikas urskogar i ett naturtillstånd? Befinner sig inte Euro-

pas moderna stater i ett naturtillstånd i förhållande till varandra? Uppstår inte ett naturtillstånd närhelst ett lands regering sätts ur spel genom inbördeskrig och anarki? Naturtillståndet är för Hobbes mindre ett historiskt givet tillstånd än ett ständigt närvarande hot.

För att undslippa naturtillståndet sluter sig människorna enligt Hobbes samman för att upprätta ett samhällsfördrag. Ett rättstillstånd upprättas genom att människorna överläter all makt till en suverän. Denna suverän må bestå av en enda person, av några få eller många. Suveräniteten må tillkomma en monark, en oligarki eller en demokratisk församling. Det viktiga är att suveränen är den ende som har rätt att utöva tvång och våld. Staten har sålunda monopol på det legitima våldet. Suveränens uppgift är att genomtvinga åttlydnad för lagarna och för sina egna befallningar. Genom samhällskontraktet träder människorna in i samhällstillståndet och upprättar en stat, en suveränitet. De avstår från sina friheter i naturtillståndet, framför allt friheten att "ta lagen i egna händer", att använda våld mot andra. I gengäld får de den "fred" ("peace") som för Hobbes är samhällets väsentliga ändamål. De kan leva i trygghet för liv och lem. De kan ägna sig åt fredliga näringar. De kan åtnjuta den frihet som är någonting värd, en frihet att ohindrad göra det man vill inom ramarna för lagen. Först genom staten uppstår enligt Hobbes något vi kan kalla lag och rätt.

FÖR HOBBS ÄR sålunda idén om samhällskontraktet basal. Genom kontraktet upprättas samhället. Vi kan analytiskt urskilja två moment. Människorna ingår ett fördrag med varandra om att lämna naturtillståndet och upprätta ett samhälle. Och det ingås ett fördrag mellan medborgare och suverän, genom vilket suveränen tillhandahåller säkerhet, trygghet och fred mot att medborgarna lovar lydighet och avstår från naturtillståndets rätt att bruka våld för att hävda sina intressen. Det förra kan kallas ett samhällsfördrag i trängsta mening, det senare ett härskarfördrag.

Hobbes ger två skäl till statens legitimitet. Genom samhällskontraktet vilar den på samtycke. Och dess alternativ är det sämsta tänkbara – naturtillståndet med sitt "allas krig mot alla". Båda dessa skäl ger upphov till problem. De som lever i ett nutida samhälle har aldrig ingått någon överenskommelse. Hur kan de då vara bundna vid något kontrakt som de aldrig undertecknat? Anhängare till kontraktsteorin (exempelvis Hobbes efterföljare John Locke i hans *Two Treatises of Government* från 1690) kunde hänvisa till att var och en som stannade kvar i ett land implicit hade accepterat dess lagar och samhällsfördrag. Även tanken att varje alternativ till samhällstillståndet måste vara sämre kunde motsägas. Är inte tyranni något mera outhärdligt än anarki? Hobbes bestred det. Han hade själv erfarenhet av inbördeskrigets England – han befann sig i landsflykt i Frankrike medan han skrev *Leviathan* – och hade svårt att se hur ens långtgående tyranni skulle kunna vara värre än ett sådant krig. Andra kontraktsteoretiker hade andra uppfattningar. Medan Hobbes betraktade uppror som illegitima var exempelvis Locke beredd att försvara dem, när tyranniet gått för långt, och skrev till försvar för 1688 års "ärorika" engelska revolution.

Det nydanande hos Hobbes och hans kontraktsteori ligger inte här. Det ligger i att han alls ansåg det nödvändigt att besvara frågan varför samhället är legitimt. Det ligger i att han inte betraktade samhället som något naturligt utan som något som måste upprättas genom en överenskommelse. Det ligger i att han som det naturliga i stället såg individerna med deras "allas krig mot alla". Bara genom att börja med individen före samhället och hänvisa till denna individs välförstådda egenintresse kunde Hobbes motivera upprättandet av ett samhälle. För honom är samhället ett "kontrakt", inte något av naturen eller Gud givet utan resultatet av en frivillig, rationell överenskommelse. I detta var han "modern" och om man så vill "liberal". För att tydligare se på vilket sätt bör man jämföra hans konception med den som tidigare varit förhärskande och som haft sin mest auktoritativa formulering hos Aristoteles.

HOBBS TÄNKTE i medveten motsättning till Aristoteles och till den antika och medeltida filosofin. Hos Aristoteles är människan "av naturen en samhällsvarelse", ett politiskt djur. Samhällstillståndet är därmed inte något som uppstår först genom ett kontrakt utan tvärtom en del av naturtillståndet. Om samhället är givet av naturen behöver det inte som sådant legitimeras (även

om speciella politiska system givetvis kan behöva rättfärdigas). Aristoteles känner inte till några individer i ett församhälleligt naturtillstånd; en sådan ensamhet kan enligt honom bara finnas hos ett djur eller hos en gud. Därför kan det individuella egenintresset heller inte vara upphovet till något fördrag varigenom samhället skapas. För Aristoteles är det dessutom så att det bara är i samhället som människans högsta intresse, hennes lycka, kan förverkligas fullt ut. Säkerhet och överlevnad är inte tillräckligt, mänsklig fulländning och blomstring kräver mera. Samhället har ett naturligt ändamål, som är medborgarnas lycka och blomstring snarare än enbart deras säkerhet. En idé om "det goda livet" finns inbyggd i Aristoteles samhällskonception, men inte i Hobbes.

Genom samhällskontraktet träder människorna in i samhällstillståndet ... De avstår från sina friheter i naturtillståndet, framför allt friheten att "ta lagen i egna händer" ...

Vi kan uttrycka detta på ett annat sätt. Vi kan säga att det i Hobbes individualistiska värld råder pluralism. Lagarna ger säkerhet, men inom ramen för lagarna kan varje individ själv välja sin version av det goda livet. För Aristoteles finns det bara en version. Det goda livet (vars högsta form är det filosoferande livet) är inneboende i människans och därför också i samhällets natur. De som saknar visdom vet inte vilket detta goda liv är, men de som äger visdom vet det. I sig är det aldrig mera än ett.

Aristoteles byggde sin samhällslära på andra fundament än kontraktsteorin. Detsamma gällde (oberoende av alla olikheter i övrigt dem emellan) hans lärare och föregångare Platon. Detta innebär inte att de var obekanta med kontraktsteorin. I själva verket torde de medvetet ha utformat sin egen politiska filosofi i polemik mot de versioner av kontraktsteorin som företrädades av de så kallade sofisterna.

Sofisterna, en gruppering av värtalighetslärare och filosofer som uppstod och utbreddes i Grekland under senare hälften av 400-talet (f.Kr.), är vi egentligen underrättade om huvudsakligen tack vare Platons skrifter. De förekommer där ständigt som huvudmotståndare till Platons språkrör, Sokrates. Avgörande för sofisternas tänkande var den åtskillnad de gjorde mellan natur (*fysis*) och konvention (*nomos*). Deras tes var att moral och religion, samhälle och lagar vilade på konvention snarare än på natur. Vi kan om vi vill kalla detta "relativism" eller kanske "pluralism". Människan är alltings mått, hävdade sofisterna. Religiösa, moraliska och politiska föreställningar växlar från plats till plats och från tid till annan. Det finns ingen absolut "rättvisa", bara olika föreställningar om vad rättvisa är. Samhället självt är ingenting som är givet av naturen utan något som upprättats genom konvention, genom överenskommelse, genom fördrag.

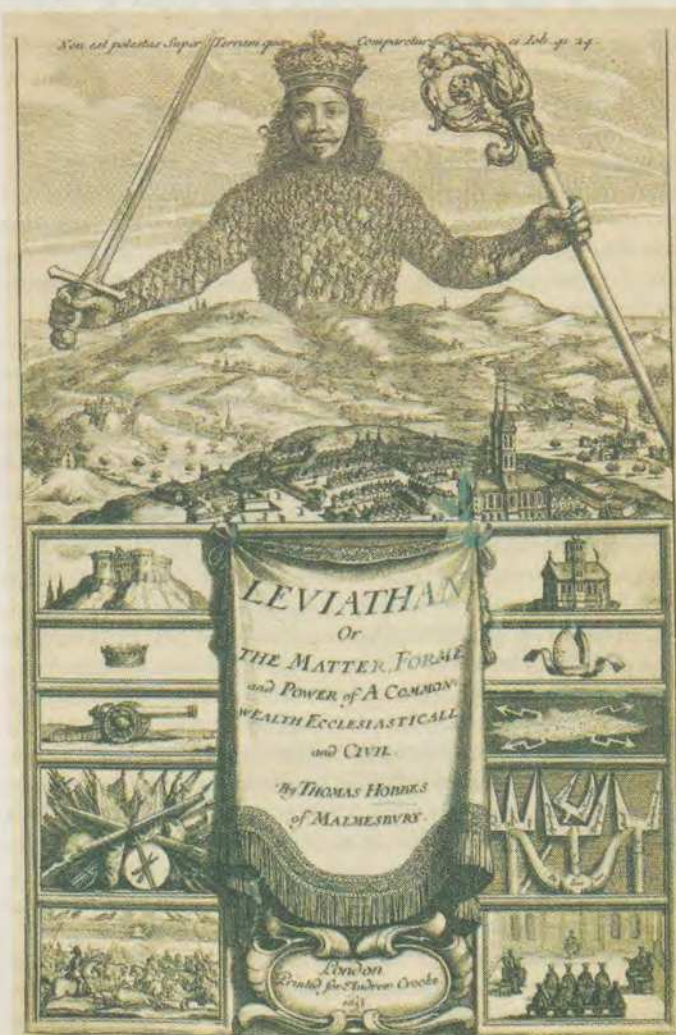
Platons inställning till sofisternas samhällsteorier klargörs bland annat i hans sista dialog, *Lagarna*. Där är det för en gångs skull inte Sokrates som för ordet som Platons språkrör, utan en mera anonym "atenare". Atenaren refererar sofisternas läror. Hur eld och vatten, jord och luft är till "på grund av natur och slump", det vill säga genom mekaniska orsaker och utan medveten plan. Hur däremot människorna och deras konst frambringats exempelvis läkekonsten, jordbruket och gymnastiken, men också staterna och deras lagar. Sålunda, säger atenaren, har enligt dessa "statskonsten blivit i ringa grad förbindelse med naturen men däremot i hög grad med konsten". Därför blir också lagarna olika på olika platser "alltså liksom lagstiftningen gestaltade sig enligt de olika folkens inbördes överenskommelser". Sådana läror leder emellertid till moralupplösning, till relativism. Makt blir rätt: "De säger att den högsta rättvisan är den, när en person tilltvingar sig seger genom våld." Upprorsrörelser och samhällsoro uppstår, då alla vill ha herraväldet över andra och ingen vill lyda under lagarna. Botemedlet mot detta, anser atenaren, ligger emellertid inte i repressiva åtgärder utan i förnuftig övertalning. Det gäller för lagstiftaren som skall stifta lagar att samtidigt "ingjuta övertygelsens anda i sina ord".

Om staten och lagarna sålunda är frukten av "överenskommelser", blir rättvisa helt enkelt det som den starkare eller de flesta bestämmer. Mot detta ställer atenaren (liksom Platon och Aristoteles) tanken att staten och lagarna – och därmed rättvisan –

är rotade i naturen. Den som filosoferande förstår den mänskliga naturen och de mänskliga samhällenas natur har funnit nyckeln till den rätta samhällsordningen.

SÄVÄL PLATON/ARISTOTELES som Hobbes/Locke vädjar till förnuftet, de är delar av Västerlandets filosofiska tradition. Gudars befallningar och heliga skrifter spelar ingen väsentlig roll i deras argumentering. Men Platon/Aristoteles ser det mänskliga samhället som en del av naturen, som inskrivet i universums ordning. Platon framhåller hur astronomin, studiet av himlakropparnas lagbundna banor, kan lära oss något om politiken. Aristoteles använder samma grundläggande kategorier (bland dem ändamålskategorin) såväl i sin fysik och metafysik som i sin etik och politik. För Hobbes är det annorlunda. Liksom sofisterna (churu med en modernare vetenskap) accepterar han en mekanisk natursyn. I naturen finns inga ändamål. Det gör det däremot i samhället, eftersom samhället är en skapelse av förnuftigt tänkande och kalkylerande människor. Människorna skapar samhället genom en överenskommelse för att därigenom skaffa sig trygghet och säkerhet. Visserligen räknar även Hobbes med "naturen". Han tror att människan har en av naturen given rätt till självbevarande och självförsvar. (Locke räknar med betydligt flera naturgivna mänskliga rättigheter.) Men själva samhällstillståndet är för honom ett resultat av individernas fria överenskommelse.

Hobbes är "modern" och "liberal" just i den meningen att han inte ser samhället som givet av naturen eller av Gud utan som skapat av människornas fria val, genom en överenskommelse baserad på vad de har uppfattat som sina individuella eller gemensamma intressen. Han skiljer sig från många senare tänkare i kontraktstraditionen (bland dem Locke) genom att så starkt betona stabilitet och "fred" snarare än frihet och rättvisa. Rädslan för inbördeskrig är hos Hobbes starkare än rädslan för tyranni. Men själva idén om samhället som fördrag, som vilande på samtycke, som någonting underordnat individernas beslut, detta förenar alla företrädare för den "moderna" kontraktsteoretiska traditionen. Ja, det är något som utmärker modernt politiskt tänkande över huvud, vare sig en kontraktsteori är medvetet och explicit utformad eller inte.

Suveränen står för säkerheten. I *Leviathan* beskrev Thomas Hobbes hur människorna kan undslippa naturtillståndet.

FOTO: AKG/SCANPIX

Hos Hobbes är innebörden av härskarkontraktet enkel. Människorna överläter åt suveränen de friheter de åtnjöt i naturtillståndet (bortsett från självbevaranderätten). I gengäld får de säkerhet och ordning. Hos Hobbes efterföljare Locke blir kontraktet mera komplicerat. Locke räknar med betydligt flera naturliga och oförytterliga rättigheter, bland dem äganderätt och trosfrihet. Skulle suveränen kränka dessa rättigheter, som han genom fördrag förpliktigt sig att hålla (till exempel genom att ta ut skatt utan beviljning eller genom religiös förföljelse) är det han som upphävt fördraget och löst undersåtarna från deras lyd- nads- och trohetsplikt. Kan suveränen inte på annat sätt förmås att fullgöra sina förpliktelser står revolutionen på dagordningen.

Det kan väl sägas att Locke här tydligare än Hobbes knöt an till en medeltida tradition i synen på härskarfördraget. Det hade inte varit någon ovanlighet att kungar och furstar vid trontillträdet lovat att respektera undersåtarnas fri- och rättigheter och att verka för deras bästa. Praxis hade därvid varit förankrad också i gällande politisk teori. Thomas av Aquino talar till exempel om folkets rätt att avsätta en tyrann, om denne inte håller sin överenskommelse med dem. Locke tar fasta på den typen av resonemang, när han slår fast att en suverän som brutit mot kontraktet upphävt dess giltighet. Nu är undersåtarna inte heller längre bundna. Det blir deras rätt att göra uppror. Upprorets mål är att återställa kontraktet, om nödvändigt med en ny kontrakterande suverän, som är villig att hålla sig till villkoren. Detta var för Locke innebörden av 1688 års ärorika brittiska revolution. Det handlade med andra ord om att återställa ett sönderbrutet rättstillstånd. Revolutionen betydde (som ordets etymologi säger) en återgång till något tidigare, inte etablerandet av något fullkomligt nytt.

Det kan kanske sägas att en sådan innebörd hos revolutionen måste bli den naturliga för Locke, som så starkt är beroende av ett naturrättsteoretiskt tänkande. Om samhällskontraktets bestämmelser i stor utsträckning återspeglar ett naturrättsligt givet tillstånd — exempelvis i respekten för naturgivna fri- och rättigheter — så blir det rimligt att tänka sig detta kontrakt som givet en gång för alla. Men därvid finns onekligen en viss motsättning mellan naturrättstänkandet och kontraktsidén (även om denna motsättning knappast var tydligt medveten för Locke). Om kontraktet är ett kontrakt borde dess villkor kanske återspegla styrkeförhållandet mellan parterna snarare än ett naturligt rättstillstånd. När ett kontrakt löper ut kan det omförhandlas och då spegla förändringar i balansen. Så är det med köpekontrakt, hyreskontrakt, anställningsavtal liksom i vissa fall med fredsfördrag. Varför inte med samhällskontraktet?

VARE SIG NU MED hjälp av resonemang som det ovanstående eller på andra vägar rörde sig det politiska tänkandet i Europa bort från föreställningen om ett en gång för alla givet samhällskontrakt mot föreställningen om samhället som ett projekt, som något föränderligt och framtidsorienterat. Det klassiska exemplet på en sammangjutning av kontraktsteorin med en utopisk idé finner man i Jean-Jacques Rousseaus *Du contrat social* från 1762.

Rousseaus idéer har många likheter med Hobbes. Liksom Hobbes söker Rousseau legitimera en ren och odelad suveränitet. Liksom Hobbes utgår Rousseau från extrem individualism för att hamna i ett långtgående försvar för suveränens överhet. Men Rousseau går i själva verket mycket längre i denna riktning än Hobbes någonsin gjort. Hos Hobbes finns individerna trots alla samhällsfördrag kvar som individer. Hos Rousseau förutsätts de smälta samman i en ny helhet. Hos Hobbes tänks samhällskontraktet som en överenskommelse i det förflutna. Hos Rousseau handlar det om en utopisk framtid. Rousseau följer Hobbes, men hyllar ramför allt Platon. Han vill genom sitt sociala kontrakt ge upphov till ett medborgarskap i den antika meningen. Hans samhälle är inte i första hand till för att skapa säkerhet utan för att skapa ett nytt slag av medborgerskap, ett nytt slag av gemenskap.

"Människan är född fri och överallt är hon i bojor." Detta är de berömda inledningsorden till Rousseaus bok om det sociala kontraktet. Hur det gick till att människan genom civilisationens framväxt miste sin ursprungliga frihet hade han utrett i ett par tidigare skrifter. Nu blev frågan hur hon skall kunna återvinna sin frihet inom samhället. Därvid är det ingalunda tal om någon återgång till naturtillståndet utan tvärtom om att vinna en ny sorts frihet, en frihet som är tänkbar bara i ett samhälle.

Genom samhällskontraktet, sådant Rousseau stipulerar det i sin idealstat, uppger varje medlem fullständigt sig själv och alla sina rättigheter till förmån för gemenskapen. Uppgivet måste ske utan inskränkning, ty om den enskilde behöll vissa rättigheter och gjorde anspråk på att själv vara domare över dem gentemot gemenskapen skulle han snart göra anspråk på att vara domare över allt: "naturtillståndet skulle bestå och samman slutningen med nödvändighet bli tyrannisk och meningslös". Men eftersom alla överlämnar sig åt alla, överlämnar de sig inte åt någon. Var och en får igen lika mycket som han förlorar och vinner dessutom större kraft att bevara det han äger. Ja, människan blir egentligen människa med ett medvetet moraliskt liv först genom samhället. Samhället innebär att var och en överlämnar "sin person och hela sin makt till den allmänna viljans högsta ledning".

Läran om allmänviljan — *la volonté générale* — är det kanske mest omdiskuterade inslaget i Rousseaus politiska teori. Allmänviljan är hos Rousseau bäraren av den högsta suveräniteten. Den har alltid rätt. Den är något högre och förmer än de enskilda viljorna tillsammans. Frihet kan människorna uppnå bara genom att foga sig i allmänviljan. Motsätter sig individen allmänviljan, måste han enligt Rousseaus berömda formulering "tvingas vara fri". Frihet är nämligen att lyda den lag som man själv kollektivt har stiftat. I den ideala republiken är medborgarna också beredda att offra allt för det allmänna. Egoismen och de privata strävandena är Rousseaus huvudfiende.

Rousseau försökte visa att individernas fria sammanslutning i samhällskontraktet kan ge upphov till en överindividuell "allmänvilja", till ett samhälle som är något annat och förmer än individerna. Därmed hade kontraktsteorin letts fram till paradoxala konsekvenser, kanske till självupphävelse.

Rousseau betecknar en kulmination och en slutpunkt. Den explicita kontraktsteorin upphör att spela en avgörande roll. Men implicit finns den kvar. Tanken på att den statliga ordningen förutsätter samtycke lever vidare. Konstitutionalism och demokrati (i modern mening) gör kontinuerliga framsteg.

NÄR KONTRAKTSTEORIN i sin explicita form får en renässans inom den politiska filosofin, är det i en alldeles förändrad situation. Det sker genom böcker som John Rawls *A Theory of Justice* (1971) och Robert Nozicks *Anarchy, State and Utopia* (1974). Rawls och Nozick var båda amerikaner med hemmahörighet vid Harvard, båda hade skolats i den analytiska filosofins tradition. För dem var "samhällskontraktet" på inget vis någon historisk realitet utan en intellektuell konstruktion, ett tankeexperiment. Målsättningen var att analysera begrepp som "rättvisa", men

också att ur den semantiska analysen dra normativa slutsatser. Rawls socialliberalism liksom Nozicks mera nyliberala slutsatser fann stöd i en intrikat logisk-semantisk argumentering. Det "liberala" inslaget hängde samman med den individualistiska utgångspunkten. Det handlade om att visa att individernas fria överenskommelse borde resultera i ett samhälle av just det slag som Rawls respektive Nozick rekommenderade. Eftersom Rawls kom fram till att rättvisan krävde en välfärdsstat, vilken

När ett kontrakt löper ut kan det omförhandlas och då spegla förändringar i balansen. Så är det med köpekontrakt, hyreskontrakt, anställningsavtal ... Varför inte med samhällskontraktet?

med full rätt disponerade över medborgarnas inkomster, medan Nozick menade att en sådan dispositionsrätt skulle innebära djupaste orättvisa, kan det kanske sägas att deras tänkande från liknande utgångspunkter kom fram till diametralt motsatta följsatser.

Mot dessa gemensamma utgångspunkter opponerade sig inte desto mindre de så kallade kommittarianerna (Alasdair MacIntyre, Martha Nussbaum, Michael Sandel, Charles Taylor, Michael Walzer med flera). Dessa höll snarare fast vid den föreställning om människan som ett "politiskt djur", om en i naturen grundad samhällsgemenskap, som funnits hos de klassiska filosoferna. Aristoteles snarare än Hobbes framstod som deras anfader. Hos dem var samhället mindre en medveten överenskommelse än en gemenskap man föds in i. Ändå kunde naturligtvis inte heller dessa *communitarians* förneka sin hemmahörighet i en liberal tidsålder. Den moderne västerlänningen tillhör ohjälpligt ett samhälle där de naturgivna gemenskaperna är högst problematiska.

I själva verket är den demokratiska revolutionen, som idén om "kontraktet" är så nära förknippad med, på väg att omfatta hela jordklotet. Islamfundamentalism och andra ideologier som vill vända tillbaka till ett fjärran förflutet och som drömmer om ett teokratiskt samhälle utan ifrågasättande är uttryck för desperation snarare än för framtidstro. Även muslimer kommer att tvingas att omförhandla sitt fördrag med Gud. Om det i dag framstår som angeläget att diskutera fördragsidén är det inte därför att den försvagats eller kan ställas på avskrivning, utan därför att dess allestädes närvaro likt en atmosfär gör den lika svår att upptäcka som omöjlig att inte inandas. ■

Ordning, omtanke och realistisk optimism

ANSVARSKONTRAKT | Självständighet, arbete och medborgerligt engagemang är centrala värden för ett nytt kontrakt, skriver Anders Lindberg och Anders Kempe.

Samhällskontraktet kan ses som en bild för de värden, symboler och stämningar som håller samman ett samhälle. Man kan beskriva det som en "trade-off" mellan samhällets olika aktörer; människor, enskilt eller i grupp, ger upp en del av sitt handlingsutrymme och får något tillbaka för det, exempelvis en välfärdsstat och skydd mot inre och yttre fiender.

I den svenska modellen, det förra seklets samhällskontrakt, var kon-

traktsparterna relativt tydliga: å ena sidan facket och socialdemokratin, å andra sidan näringslivet och dess intresseorganisationer. Arbetet var kontraktets kärna — å ena sidan en skyldighet för envar att arbeta, å andra sidan en rad rättigheter som emanerade ur detta arbete. Gör din plikt, kräv din rätt! Den manlige industriarbetaren eller tjänstemannen var normen. Han arbetade, betalade rejält med skatt och avstod från eget sparande. I utbyte fick han en generös välfärdsstat med trygghetssystem för livets alla skeden.

I dag utmanas den svenska modellen, eftersom ingen längre kan ta för givet att den offentliga välfärden finns där, när man behöver den. Men grundproblemet är att kärnan i kontraktet — den tydliga kopplingen mellan arbete och rättigheter — har urholkats.

Allt färre arbetar. Enligt Statistiska centralbyrån har antalet människor i arbetsför ålder (15–64 år) ökat med 500 000 de senaste 20 åren, samtidigt som sysselsättningen inte har ökat alls. Detta betyder att allt färre ska försörja allt fler. Och enligt Skat-

teverket har skattetrycket på dem som jobbar ökat från cirka 30 procent 1960 till drygt 50 procent i dag. Ändå handlar den politiska debatten i högre grad om vilka rättigheter man har när man *inte* arbetar än om vilka rättigheter man kan vinna när man gör det.

I dag lever majoriteten av svenska folket ur hand i mun: 2002 hade en tredjedel av de vuxna svenskarna mindre än 10 000 kronor i sparkapital. Vi talar om lärare, poliser, metalare, ämbetsmän, sjuksköterskor. En oförutsedd utgift, som ett tandläkar-

besök eller en vattenskada i lägenheten, kan rasera privatekonomin helt och hållet. Endast den sjättedel som är rikast i samhället har 250 000 eller mer i sparkapital.

ALTERNATIVET TILL ett samhälle där människor är beroende av det offentliga för sin välfärd och trygghet är att återupprätta arbetslinjen. Att arbetet har ett värde långt utöver det materiella är en insikt som historiskt sett hör hemma hos både vänstern och högern. Här bör det finnas en stark gemensam nämnare som också kan bli utgångspunkten för ett nytt samhällskontrakt.

För att människor ska kunna få en mer självständig tillvaro genom arbete krävs omfattande politiska reformer av inkomstskatter och socialförsäkringar samt regler för anställning.

Ett nytt samhällskontrakt bör också premiера entreprenörskap och risktagande. I dag finns det en mängd miljardärer och mångmiljonärer i Sverige. Det har sagts att det är den största förmögenhetsansamlingen sedan 1600-talet. Detta är en förändring som är rakt igenom positiv: människor som blivit rika genom arbete och företagande är bra förebilder för andra, skapar arbetstillfällen och tillhandahåller riskkapital för nya entreprenörer.

Men om möjligheten att bli rik bara gäller för en ekonomisk elit riskerar samhället att klyvas. Det finns i dag en reell risk för en nordisk variant av det sydamerikanska kontraktet. Ekonomiskt oberoende kan man bara bli genom arv, kapitalinkomster eller grov kriminalitet – de breda folklagen sitter fast med obefintliga marginaler och en växande ilska som riktas "uppåt".

FRÅGAN ÄR HUR FLER, och inte färre, människor ska kunna bli rika eller i vart fall ekonomiskt oberoende. En positiv sak är att nyföretagandet i Sverige ökade med 14 procent mellan 2003 och 2004, enligt Institutet för tillväxtpolitiska studier (ITPS). Negativt är däremot att företag i Sverige inte verkar växa. Det genomsnittliga antalet heltidssysselsatta i de företag som startades 1999 har bara ökat från 1,1 till 1,4 personer under de tre första verksamhetsåren. Tre år är i och för sig en kort tid, men statistiken säger något om det bistra svenska klimatet för många entreprenörer.

Även personer som väljer att arbeta i kvalificerade befattningar inom stat och kommun ska känna att arbetet lönar sig. Villkoren för yrkesgrupper som professorer, domare, åklagare, gymnasielärare och officerare ter sig i dag genant dåliga, i synnerhet vid en internationell jämförelse men även i ett nationellt, historiskt perspektiv.

Dessa yrkesgrupper har de senaste decennierna trängts tillbaka från

flera olika håll. Den viktigaste förklaringen är sannolikt den offentliga sektorns utbredning till snart sagt alla samhällsområden. Den offentliga sektorns andel av BNP i dag är 55 procent, det vill säga nästan dubbelt så stor som för 40 år sedan, enligt OECD (även om andelen har minskat några procentenheter under

och golf som främsta intressen. Det är inget fel på sunt friluftsliv, eller för den delen att äta och dricka gott eller att resa flott. Men det vore upplyftande om fler uttryckte ett genuint intresse för litteratur, konst, vetenskap eller samtidens stora samhällsfrågor. Fler bör efter amerikansk förebild ge bidrag till ideella verksamhe-

Fler bör efter amerikansk förebild ge bidrag till ideella verksamheter. Inte som köpare av avlatsbrev, utan som engagerade medborgare.

senare år). Ett icke-ekonomiskt mått på statens utbredning är mängden regleringar och påbud av typen cykelhjälmstving.

En konsekvens av detta är att staten har kommit att försumma sina kärnuppgifter, varpå berörda yrkesgrupper har fått sämre status och villkor. Men en annan snål vind har blåst från höger. Den aggressiva, om än i grunden välmotiverade, kritiken under 1980- och 1990-talet mot den "ofantliga sektorn" hade stundom en lätt anarkistisk underton. En oönskad bieffekt av denna kritik kan ha varit en ökad underminering av de statliga funktioner som högern traditionellt har värnat.

En viktig del av diskussionen om framtidens samhällskontrakt blir därmed hur staten ska återupprättas i sina viktigaste funktioner och vad som krävs för att staten ska kunna konkurrera om de allra bästa när det gäller samhällsbärande befattningar.

ANSVARET FÖR solidariteten i samhället är vars och ens, inte statens eller kommunens. Så långt som möjligt bör människor ta ansvar för sig själva och sina närmaste. Men om inte familj, vänner, arbetskamrater, sparkapital eller privata försäkringar räcker till ska ytterst det offentliga finnas till hands, vara generöst och att lita på. Men för att detta ska fungera måste det etableras en gemensam samhällsmoral om hur dessa system används. Fusk eller slentrian- och överutnyttjande kan aldrig tolereras. De offentliga resurserna bör alltid gå till dem som är mest behövande.

ETT SAMHÄLLSKONTRAKT av detta slag bör även innehålla en förväntan på människors engagemang i det civila samhället i vidare mening. Detta gäller alla människor, efter tid, resurser och förmåga. Och det är en ovillkorlig skyldighet för den som är rik.

Det handlar inte bara om att rikedom ska uppfattas som legitim. Om man har kommit till en viss punkt i livet är det ens moraliska skyldighet att betala tillbaka till det omgivande samhället. Alltför många kapitalister anger i tidningsintervjuer endast jakt

ter. Inte som köpare av avlatsbrev, utan som engagerade medborgare.

SÅ, HUR SKA kontraktets innehåll göras tydligt, så att alla kan ta del av det och också bli en del av det?

Samhällets viktigaste institutioner måste vara bärare av samhällskontraktets viktigaste värderingar. I det civila samhället handlar det om idrottsledare, scouter, "föräldrar-påstan", religiösa ledare, företagens ägare och ledningar, fackliga ledare med flera. Inom staten handlar det bland annat om kungahuset, politiker och ämbetsmän och ämbetskvinnor.

Den offentliga skolan har abdikerat från uppgiften att sätta normer och värderingar med tillräcklig kraft. Den bör åter fokusera på att förmedla kunskaper och odla klassiska arbetarvärderingar om ordning, skötsamhet och omtänksamhet. Om den dessutom förmedlar en dos realistisk optimism i fråga om de möjligheter som livet erbjuder i vårt samhälle kan skolan även i framtiden spela en avgörande roll, genom att både hålla ihop samhället och fungera som språngbräda för enskilda.

DETTA ÄR NÅGRA TANKAR om vad som kan ingå i ett nytt svenskt samhällskontrakt. En brasklapp till sist: En fara med en alltför stark betoning av ett samhällskontrakt är att detta kan odla en osund kultur av konsensus och korporativism. Det handlar inte bara om faktiska makt- och beslutsstrukturer, utan om hela samhälls- och debattklimatet. I USA stämplade Bushregeringen ut kritiker av kriget mot terrorismen som "opatriotiska". I Sverige finns motsvarande tendenser i bemötandet av kritiker av den "svenska" välfärds- och arbetsmarknadsmodellen.

För svenskt vidkommande blir därför slutordet: Gärna ett nytt samhällskontrakt. Men först en rejäl debatt, utan den för stunden rådande politiska korrekthetens begränsningar.

ANDERS LINDBERG
ANDERS KEMPE

Samhällsanalytiker och grundare
av konsultföretaget JKL

Byggs den svenska modellen. Industrierbetaren jobbade, betalade skatt och avstod från eget sparande. I utbyte fick han en generös välfärdsstat.

FOTO: SCANPIX

Kram från välfärdsstaten. Den ena kontraktsparten, medborgarna, har blivit mer krävande i sina förhandlingar och förväntar sig högklassig service.

FOTO: SUSANNE SANDSTRÖM/SCANPIX

Välfärd för pålästa konsumenter

VÄLFÄRDSKONTRAKT | Trygghetssystemen har blivit mer lokala och europeiska på samma gång.

Kvalitetsfrågorna blir en av de stora utmaningarna i framtiden, skriver Paula Blomqvist.

Det välfärdssystem som växte fram i Sverige under efterkrigstiden beskrivs ofta som ett exempel på ett framgångsrikt samhällskontrakt. I utbyte mot höga inkomstskatter utlovades (och fick) medborgarna social och ekonomisk trygghet från staten. Stabila spelregler skapades för företag och arbetsgivare.

I dag hävdas ibland att kontraktet är brutet och att medborgarna vänt sig bort från ett välfärdssystem som inte längre levererar. Mot bakgrund av fakta förefaller den bilden något överdriven. Välfärdssystemet betalar ut ekonomisk ersättning och producerar tjänster i större utsträckning än någonsin tidigare, och medborgarnas stöd för systemet är fortsatt högt. Sociologen Stefan Svallfors har visat att en stor del av befolkningen till och med är beredd att betala ännu mer skatt, om systemets bevarande kräver det. Och även moderaterna har insett att man inte vinner några val i Sverige, om man inte lovar att skydda väl-

färdssystemet. Kontraktet gäller, av allt att döma, och även den politiska oppositionen är beredd att skriva under för att få tillgång till makten.

FÖRUTSÄTTNINGARNA för välfärdsstaten har emellertid ändrats. Kontraktets innehåll måste delvis omförhandlas, och det är en smärtsam politisk process. En förändring som påverkar välfärdssystemet är den demografiska utvecklingen, som innebär att färre arbetande människor i framtiden kommer att behöva försörja ett större antal pensionärer och omsorgskrävande äldre. Den omförhandling av välfärdens villkor som det måste leda till har redan kommit till uttryck genom pensionsreformen. Genom att koppla pensionernas storlek till tillväxten hindrar den pensionssystemet från att urholkas ekonomiskt, men kan innebära lägre pensioner för vissa grupper.

En utmaning som kvarstår är äldreomsorgen, som redan knäar under kraftigt ökade behov och som dessutom, enligt beräkningar från AMS, kommer att drabbas av perso-

nalbrist inom en snar framtid. Opinionsmätningar bekräftar att många svenskar oroar sig för hur den offentliga omsorgen skall kunna ta hand om dem när de blir äldre.

En annan förändring av välfärdsstatens villkor är att den ena kontraktsparten, medborgarna, har blivit tuffare i sina förhandlingar och dessutom har tillgång till mer information om vad de får i utbyte för skattepengarna. I dag granskas välfärdsstatens verksamheter på ett annat sätt än tidigare, både av forskare, medier och statens egna utvärderingsorgan.

Inom forskningen talas om de ökade kraven på "transparens", att få veta exakt hur de offentliga medlen används och kvaliteten säkras. Och systemets företrädare inom sjukvård, skola och barnomsorg möter i dag en ny generation av välfärdsconsumenter – pålästa, krävande och med självklara förväntningar på högklassig service.

Kvalitetsfrågorna framstår i detta perspektiv som en annan av välfärdsstatens stora utmaningar inför fram-

tiden, särskilt inom den sociala tjänstesektorn. Den senaste tidens politiska satsning på att minska väntetiderna i sjukvården är ett led i statens ansträngningar att visa större lyhördhet för medborgarnas krav. Välfärdskontraktet är inte uppsagt, men politikerna har gjorts väl medvetna om att det är villkorligt. Samtidigt vidgas hela tiden ramarna för vilka problem som skall åtgärdas av välfärdssystemet. Brustna mödomshinnor, överdrivet kortspel och brist på upplevd mening med livet: allt blir till anklagelser om en stat som sviker.

DEN KANSKE STÖRSTA förändringen, när det gäller statens förmåga att leva upp till sitt "välfärdskontrakt", har ännu inte uppmärksamats särskilt mycket i den svenska debatten. Det är det faktum att välfärdsstaten i allt mindre utsträckning är nationell, och att föreställningen om en "svensk" välfärdsmodell gradvis urholkas, när makten över välfärdspolitiken dels flyttas nedåt, till kommuner och landsting, dels uppåt, till EU.

Under 1970- och 1980-talet genomgick välfärdsstaten en decentraliseringsprocess. Mycket av välfärdspolitikens konkreta utformning delegerades till lokala politiker och tjänstemän. Därefter har skillnaderna i hur välfärdstjänsterna organiseras på kommunal nivå ökat, både med avseende på utförande (privat eller offentligt), tillgänglighet och avgifter. Välfärdskontraktet har i stor utsträckning blivit lokalt, och innehållet beror på var i landet man bor.

Under 1990- och 2000-talet har välfärdspolitiken europeiserats. Enligt EU:s regelsystem är de flesta sociala förmåner i dag flyttbara inom unionen. Det innebär att förmåner som har intjänats i andra medlemsländer kan utbetalas i Sverige och att EU-medborgare som arbetar eller studerar i Sverige (eller har anhöriga som gör det) får tillgång till välfärdssystemet på samma villkor som svenskar.

Inom sjukvården har rätten till rörlighet gått ännu längre. Medborgare i EU-länder har under vissa villkor rätt att söka vård i Sverige, medan vi på samma sätt kan söka oss utomlands och få ersättning för våra vårdkostnader av det svenska socialförsäkringssystemet.

Den nationella välfärdsstatens makt har undergrävt, och sociala rättigheter inom EU styrs i högre utsträckning av gemensamma regler. Dessutom finns ett frivilligt samarbete på det sociala området, vilket innebär att medlemsländerna formulerar gemensamma politiska riktlinjer, även när EU:s regler inte kräver det. Det är knappast någon överdrift att påstå att allt fler välfärdspolitiska beslut i dag fattas i Bryssel och att detta är en politisk maktförskjutning som sannolikt kommer att förstärkas under kommande år.

Samhällskontraktet om social

trygghet i utbyte mot skattepengar har alltså också blivit övernationellt.

VÄLFÄRDSSTATENS europeisering innebär en förändring av framför allt politikens villkor. Medborgarnas motpart i förhandlingar om välfärdskontraktets innehåll har blivit mer diffus. Var, exakt, finns i dag "staten", och hur riktar man krav mot den?

Men utvecklingen erbjuder också nya politiska möjligheter. Medan medborgarna tidigare var hänvisade till det egna landets politiska institutioner och i någon bemärkelse var "inlåsta" i de nationella trygghetssystemen, kan de i dag i praktiken välja mellan olika sociala kontrakt inom Europeiska unionen. De kan också utmana det egna kontraktet, eller den nationella politiken, genom påverkanskanaler utanför landet, som exempelvis EG-domstolen.

Den italienske statsvetaren Mau-

ritzio Ferrera har beskrivit denna utveckling som framväxten av en ny, "rumslig" välfärdspolitik i Europa, där välfärdsstaten inte längre är knuten till ett nationellt territorium, utan medborgarna i ökad utsträckning kan välja var de vill bo, i vilka sociala trygghetssystem de vill ingå och på vilken politisk arena (lokal, nationell eller europeisk) de vill strida för sina politiska krav.

Välfärdskontraktet mellan stat och medborgare tycks alltså leva vidare, om än i nya former. Förhandlingar om dess innehåll pågår och handlar inte minst om kvalitetsfrågor och de äldres villkor. Nytt för vår tid är att sådana förhandlingar förs på en mängd olika platser samtidigt.

PAULA BLOMQVIST

Fil. dr i statsvetenskap

Arbetslivsinstitutet och Statsvetenskapliga institutionen, Uppsala universitet

Mångfalden behöver enighet

MÅNGKULTURELLT KONTRAKT | Vi behöver en gemensam insikt om vad som är rättvist. Politiskt motiverade medborgare är viktigare än institutionella uppfinningar, skriver Mats Lundström.

Är idén om ett samhällskontrakt rimlig och möjlig i ett samhälle som kännetecknas av en kulturell och religiös pluralism? Svaret på frågan bestäms naturligtvis av vilka värden och principer man anser att kontraktet ska bygga på. Ska det vara inspirerat av filosofen Thomas Hobbes, som menade att målet är att maximera parternas särintressen, eller av Immanuel Kant, som menade att målet är att enas om vad som är rättvist för alla?

Den hobbessianska kontraktsidén har vissa likheter med den så kallade konsociationala demokratimodellen, som tillämpas i vissa etniskt och kulturellt splittrade länder som Schweiz, Nederländerna och Belgien, och tidigare även i Malaysia och Libanon. Gruppkonflikter antas kunna lösas med politisk kohandel mellan eliter och olika typer av minoritetsskydd. Denna demokratimodell har kritiserats för att bygga på en politisk realism som är inriktad bara på ömsesidig nytta, och inte på rättvisa och moral. Kontraktet riskerar att begränsas till ett pragmatiskt "modus vivendi", ett sätt att leva tillsammans utan en gemensam värdegrund.

I den kantianska idén om ett kontrakt förnekas inte grupper eller individers egenintresse, men det

Pizza med religiösa förtecken. Frågan om hur troende och icke-troende ska förstå och acceptera varandras argument är en utmaning för det offentliga samtalet.

FOTO: ROBERT HOLMES/SCANPIX

krävs att de försvaras utifrån en universell moral. Kontraktet bygger på en gemensam strävan att nå kunskap om vad som faktiskt är rättvist. Något kontrakt tecknas inte i bokstavlig mening; det är ett ständigt

pågående tankeexperiment, som ska vägleda medborgarnas argumentation i ett offentligt samtal. I praktiken blir man sällan överens om vad som är rättvist, men det gemensamma målet är att nå fram till principer

som ingen har ett rimligt skäl att avvisa.

För den som anser att politik handlar om mer än särintressen är det kantianska kontraktet att föredra framför det hobbessianska och – paradox-

alt nog – med bättre utsikter att skapa social fred och stabilitet.

DEN KANTIANSKA kontraktsteorin (*contractualism* på engelska) har stort inflytande på debatten om mångkulturalismens politiska problematik. De mest namnkunniga företrädarna är John Rawls och Jürgen Habermas. I sina senare arbeten har båda fokuserat på det mångkulturella samhällets problem och normkonflikter. Till skillnad från kommunitära filosofer (som Michael Walzer och Charles Taylor) ser de inte kulturer eller religioner som normkällor. Den moraliska grunden för lagar och regler ges av ett offentligt moraliskt förnuft som står över kulturer och religioner, menar Rawls och Habermas.

Målet bör inte vara att nå en acceptans för mångfald för dess egen skull. Snarare bör vi sträva efter enighet – en enighet om gränserna för mångfalden ...

Men hur kommer det offentliga förnuftet till uttryck? Demokratiska procedurer är omistliga, men majoriteten har ingen moralisk särställning. Avgörande är att besluten bereds i ett opartiskt, offentligt samtal. Enligt Rawls och Habermas bör det offentliga samtalet ha en "epistemisk funktion".

Syftet är inte att uttrycka preferenser och driva särintressen, utan att nå en gemensam kunskap om vad rättvisa är. Det förutsätter en gemensam förståelse av vilka argument som är rimliga. De måste bygga på en moralisk jämlikhet mellan individer (inte kulturer) och kunna förstås av

alla – oavsett religiös och kulturell tillhörighet.

DEN POLITISKA agendan i dagens västerländska demokratier rymmer i dag en mängd konflikter som inte handlar om intressen, utan om moraliska och religiösa övertygelser. Det kan gälla frågor som rituell slakt (kosher och halal), religiös klädedräkt, sexuella minoriteters rättigheter, offentligt stöd till stamcells forskning, manlig omskärelse, med mera. Dessa normkonflikter är ofta uttryck för motsättningar mellan religiös och sekulär argumentation.

Frågan om religionens politiska ställning har varit central i kontraktsteorins utveckling. Historiskt var det religiösa motsättningar i 1600-talets Europa som låg bakom teorin om ett

samhällsfördrag. Konflikten mellan religioner överbryggades av en sekulär naturrätt som föreskrev religionsfrihet. Religionsfriheten innebar en privatisering av religionen, som i sin förlängning medför att offentlig politik inte kan grundas på religiösa principer. Här ligger ett demokratiskt dilemma som upptar modern kontraktualism: Varför bör övertygade religionsutövare inte hänvisa till den religiösa "sanning" som de anser gälla för alla, när de deltar i ett offentligt, politiskt samtal?

Bland kontraktualismens politiska filosofer finns olika bud på hur detta dilemma skall hanteras. Rawls häv-

dar att medborgare bör avstå från att åberopa argument som de visserligen anser vara sanna, men som de vet att andra medborgare inte kan godta. Om detta tillämpas kan en sekulär liberal, en katolik och en muslim enas om värdet av demokrati och mänskliga rättigheter utifrån olika utgångspunkter. Det blir en enighet i slutsatser men inte i argument. En sådan enighet riskerar att bli ytlig och i längden instabil.

En av Rawls mest betydande efterföljare, Brian Barry, är kritisk mot tanken att medborgare ska avstå från att åberopa religiösa principer som de anser vara giltiga för alla. Han menar att de i stället bör vara *skeptiska* till sina religiösa övertygelser och därför acceptera att de inte kan ligga till grund för en offentlig moral. Habermas går ett steg längre och hävdar att medborgare bör *övertge* religiösa övertygelser som inte kan ligga till grund för en moraliskt rimlig offentlig politik.

OAVSETT HUR man hanterar konflikten mellan personliga övertygelser och offentlig moral, innebär det mångkulturella kontraktet ett krävande upplysningsprojekt. Det förutsätter att medborgarna vädjar till ett allmänmänskligt moraliskt förnuft, som står över religioner och kulturer. Liksom religionsfriheten – och senare FN-stadgan – grundades i en sekulär rättighetsprincip, måste det mångkulturella samhällets normkonflikter överbryggas av en sekulär värdegrund.

Sveriges muslimska råd krävde för en tid sedan särslagstiftning för muslimer på det familjerättsliga området. Ett sådant krav går stick i stäv mot tanken på ett mångkulturellt kon-

trakt som vilar på gemensamma principer om rättvisa för alla medborgare.

Det mångkulturella samhället ger en möjlighet till ett rikare och djärvare offentligt samtal än den homogena nationalstaten, om alla "tecknar" ett kontrakt om att delta på lika villkor och med argument som alla kan förstå. Målet bör inte vara att nå en acceptans för mångfald för dess egen skull. Snarare bör vi sträva efter enighet – en enighet om gränserna för mångfalden, ty gränser för tolerans och pluralism är ofrånkomliga.

Strävan efter en moralisk enighet är ett ständigt pågående projekt som ställer lika stora krav på majoriteten som på minoriteter. Majoritetskulturen har ingen given särställning utan måste underställas samma kritiska samtal som olika minoritetskulturer.

EN SEKULÄR UTBILDNING i religiöst och etniskt integrerade skolor är av avgörande betydelse. Massmedierna ("tredje statsmakten") har också ett stort ansvar för att olika minoriteters erfarenheter och argument synliggörs. På ett allmänt plan handlar det "mångkulturella kontraktet" inte främst om institutionella innovationer utan om politisk motivation hos medborgarna. Det handlar om att skapa en demokratisk överideologi, som ser demokratiska institutioner som ett redskap inte för intressekamp, utan för ett sekulärt moraliskt förnuft.

En naiv tanke kan tyckas, men kan man hänvisa till något annat i ett offentligt politiskt samtal?

MATS LUNDSTRÖM
Docent i statskunskap
vid Uppsala universitet

Män måste vara beredda att avstå

KONTRAKT FÖR JÄMSTÄLLDHET | Alla kan inte få allt i ett jämställt samhälle. Om kvinnor ska få mer makt måste männen få mindre, skriver Karin Eder-Ekman och Malena Rydell.

När staten skrev rösträttskontrakt med folket var kvinnorna inte en del av detta folk. Arbetsmännen släpptes motvilligt in i demokratin, men kvinnorna fick vänta. Samhällskontrakt genom historien har tagit avstamp i ett dikotomiskt tänkande: Staten och rättssystemet är en man, och kvinnan är hans motsats. Folket är en man, och kvinnan något annat.

År 2006 har vi en jämställdhetspolitik som ger sken av att alla kan få allt och att alla vill ha ett jämställt

samhälle. Men hur skulle man kunna få ett rättvisare samhälle genom konsensus?

Kvinnor som grupp har fortfarande lägre lön än män som grupp, kvinnor dubbelarbetar och utsätts för sexuellt våld i större utsträckning. Ordet "könsmaktsordning" är ett mycket laddat ord, det senaste året mer än någonsin. Vi har ett samhälle som säger sig vilja nå jämställdhet mellan könen, men som inte vågar utgå från att det finns en könsmaktsordning som utgör ett hinder för detta. Faktum är att män som grupp – genom att förändra sin position – är de enda som kan förändra lev-

nadspremisserna för kvinnor som grupp. Då är ett samhällskontrakt som låtsas som om alla är jämlika individer ett hinder snarare än en feministisk delseger. Vi måste tala om grupper för att kunna upplösa orättvisorna mellan grupperna, det är den eviga paradoxen.

Som det ser ut i dag är det omöjligt att skriva ett jämställdhetskontrakt som båda parter kan vara lika nöjda med. Frågan om ett nytt kontrakt som ska garantera jämställdhet mellan kvinnor och män handlar om grundläggande saker: om rättvisa, om dem som har och dem som inte har och om män som

avstår – från privilegier, makt, pengar och våld. Ett nytt samhällskontrakt måste framför allt sluta bygga vidare på de gamla dikotomierna.

UNDER HELA 1900-talet gick detta uppenbarligen inte att genomföra. Alva Myrdal, som under 1920- och 1930-talet tänkte i termer av planhushållning och barnstugor för spädbarn, landade så småningom i idén om att kvinnor skulle ha två olika roller: först mor och maka, sedan arbetsmarknadsdeltagare. Det är en illustration av hur vårt samhälle åter upp radikalitet; systemkritikern Alva Myrdal blev med åren tillrättalagd

och systemvänlig, som Yvonne Hirdman visar i biografen *Det tänkande hjärtat*. Alva Myrdal inriktade sig inte på att förändra männen, utan kvinnorna. De senare skulle få nöja sig med en villkorad tillgång till arbetsmarknaden. Denna universal-lösning på "problemet kvinnorna" – giltig fortfarande i våra dagar – fick duga för kvinnornas villkorliga frigivning, som Eva Moberg konstaterade på 1960-talet.

Under det sena 1980-talet förverkligades Myrdals dröm i lyxförpackning, i och med superkvinnans entré. Hon orkade allt och såg inte några könsrelaterade hinder för sin framfart. Hon skrev kontrakt med kapitalismen, och hon gjorde det själv – att mannen fortfarande var borgensman på det kontraktet var ett faktum som raskt förträngdes. Vi förladdes att tro att det innebar en skillnad. Hon kunde ju vara snygg och sminkad fastän hon arbetade och

Samhällskontrakt genom historien har tagit avstamp i ett dikotomiskt tänkande: Staten och rättssystemet är en man, och kvinnan är hans motsats.

snöt barn – någon påstod att det tidigare hade varit en omöjlig kombination. Det betraktades som den effektiva revolutionen.

Alva Myrdals norm om "kvinnans två roller" blev så förhärskande att få har begrundat det faktum att ur ett feministiskt perspektiv är arbetsmarknaden knappast attraktiv för kvinnor (det framgår också av att många kvinnor hellre vill vara hemma med barnen än jobba med pappalediga män). Arbetsmarknaden är inte, och kommer aldrig att bli, den arena som gör kvinnor jämställda, fria och rättvist behandlade. Det

är ett tankefel som bygger på önsketänkande ingenjörskonst. Kvinnor fick egen lön, och slapp sambeskattas – de blev emanciperade – men kvinnor som grupp upphörde inte att vara underordnade män som grupp.

Vägen till jämställdhet kan inte vara att kvinnor ska välja mellan de två rollerna, eller likt superkvinnan förväntas "välja" båda: den som inte väljer både barn och karriär anses fortfarande suspekt.

LEDANDE internationella, feministiskt och postkolonialt orienterade, forskare har i dag en självklar utgångspunkt: en antikapitalistisk, transnationell feministisk praktik. Chandra Talpade Mohanty – författare till den berömda essän "Under Western Eyes" (2003) om feminismens behov av att utmana den kapitalets globalisering som innebär en fortsatt kolonisering av människors liv världen över – har konstaterat: "I vårt tänkande måste vi vara lika rörliga som kapitalet." Den akuta frågan, menar Mohanty, är de globala ekonomiska processer som alltid pågått men som blir allt mer brutala, och som varje dag förvärrar de "ekonomiska, rasmässiga och genusrelaterade ojämlikheterna i världen".

Ett nytt samhällskontrakt måste utgå från ett modernt klassperspektiv. Tidigare har klasskampen förts av män och för deras räkning. Ett exempel på detta presenterades på DN Debatt i somras ("Skillnaderna i livslängd ökar mellan rika och fattiga kvinnor", *Dagens Nyheter* 1/7 2006). Forskaren Sarah Wamala på Folkhälsoinstitutet konstaterade att klasskillnaderna mellan män har minskat avsevärt, medan de ökar inom gruppen kvinnor. Klasskillnaderna i Sverige ökar även mellan grupperna män och kvinnor. Mentalt sambeskattar vi fortfarande män och kvinnor som

lever i par, men tittar man på enskilda kvinnors inkomster blir bilden en annan. Dagens arbetarklass består till stor del av kvinnor och individer födda utanför Europa.

ALLT FLER avregleringar har gjort att vi närmar oss ett välgörenhets-samhälle. Det är motsatsen till ett samhällskontrakt, eftersom det bygger på godtycklig filantropi och människors goda vilja i stället för fördelningspolitik och rättvisetanken. I linje med detta är den svenska statsfeminismen konstituerad som ett välgörenhetsprojekt som förlitar sig på punktinsatser: kommunala allmosor och tidsbegränsade projekt.

Männen har tjänat mycket på den svenska jämställdhetspolitiken. De kan numera känna sig moderna genom att ta ut ett par pappadagar eller pappamånader, men sedan återgå till karriären, medan staten försörjer kvinnan som tar huvudansvaret för barnen. De slipper ha en hemmafru men får ändå hushållsarbetet gjort.

Men i längden är det ohållbart att försöka nå riktig jämställdhet utifrån ett kontrakt som är felskrivet i grunden – ett kontrakt där mannen är norm och kvinnan anpassar sig genom att navigera mellan två svår-förenliga roller. Ett "postpostmodernt" samhällskontrakt måste utgå från att vi lever i ett globalt och nationellt klassamhälle, där kvinnor som grupp har det sämre än män som grupp.

Den mesta utopin i dag är inte proletariats diktatur, eller ett matriarkat, utan ett antirasistiskt, feministiskt tänkande samhälle byggt på reglerade kapitalistiska förhållanden.

KARIN EDER-EKMAN
MALENA RYDELL
Redaktörer på tidskriften *Bang*.

Livets dubbla vedermödor. Moderskap och arbete.

FOTO: SCANPIX

Större rörlighet är avgörande

ARBETSMARKNADSKONTRAKT | Både arbetande och arbetslösa måste gynnas av en ny svensk modell, skriver Göran Brulin och Jan Ottosson.

Ett fungerande kontrakt för den svenska arbetsmarknaden kräver utan tvivel uppoffringar av både arbetsgivare och arbetstagare. Deras samverkan är helt avgörande för att förbättra rörligheten och minska inträdeskraven på arbetsmarknaden. Om parterna inriktar sig på lokala och regionala arbetsmarknader bör möjligheterna att komma överens, liksom de potentiella effekterna, vara som störst. Ett lokalt och regionalt fokus bör också vara det bästa sättet att öppna arbetsmarknaden för dem som i dag står utanför den, som många ungdomar och utlandsfödda. De känner djup misstro gentemot den äldre generation som inte släpper in dem på arbetsmarknaden.

Visserligen klarar sig Sverige relativt väl i en internationell jämförelse. Ungdomarna har det inte bättre i många andra länder, inte ens på den amerikanska arbetsmarknaden. Dessutom stannar de äldre ovanligt länge på den svenska arbetsmarknaden. Ändå finns i Sverige uppenbara strukturproblem. Antalet individer i arbetsför ålder har ökat avsevärt de senaste åren men inte antalet arbetstillfällen. Vi tycks komma ur varje ny högkonjunktur med ett arbetsliv där allt färre deltar, och dessa arbetar allt kortare tid.

AUSTRALIENS MODELL för arbetsförmedlingar liksom Danmarks så kallade *flexicurity* ger inspiration till hur ett nytt kontrakt mellan den svenska arbetsmarknadens parter skulle kunna se ut.

I Australien utgår en statlig arbetsförmedlingspeng till olika fristående, privata arbetsförmedlingar. Pengen är prestationsrelaterad och arbetsförmedlingarna rankas efter sin förmåga att förmedla jobb. De specialiserar sig på olika grupper, exempelvis funktionsnedsatta, eller studerar den lokala och regionala arbetsmarknadens speciella behov. Australien har minskat sin arbetslöshet, och refor-

På sikt kommer vi förmodligen att stå inför en arbetskraftsbrist inom flera sektorer. Det gör det än viktigare att människor vill och vågar röra på sig ...

men av arbetsförmedlingarna tillmätts en inte oväsentlig roll i detta.

Danmark har en flexibel arbetsmarknad där det är enkelt att anställa och avskeda. Förutsättningen för detta är den breda samsyn som finns

Arbetsmarknadens utestängda fånge. Det är svårt att hitta ingångar.

FOTO: HENRIK MONTGOMERY/SCANPIX

mellan arbetsgivare och fackliga organisationer. Parterna är överens om att anställda inte skall falla i en "isvak" om de förlorar jobbet. Det finns generösa trygghetssystem liksom en aktiv arbetsmarknadspolitik. En viktig del av det danska exemplet är hur staten på lokal nivå samordnar arbetsmarknadspolitik och socialförsäkringssystem som a-kassa och sjukförsäkring. Även arbetsmarknadens parter samverkar lokalt kring politiska frågor och utbildning, och för att gemensamt stärka näringslivet i trakten. Dessutom finns effektiva länkar mellan utbildning och arbetsmarknad; ett lärlingssystem ger eleven både lön och arbetslivserfarenhet. I denna dynamik skapas många nya jobbchanser.

MÅNGA BRUKAR framhålla att flexicurity fungerar just i Danmark, eftersom alla jobb ligger inom en radie av tio mil från Köpenhamn. Men i Sverige uppvisar exempelvis Gnosjöregionens arbetsmarknad ett liknande funktionssätt. På de flesta håll i landet fungerar emellertid det lokala och regionala samarbetet sämre. Makten över arbetsmarknadspolitiska åtgärder har centraliserats, och länsarbetsmarknadsnämnder och arbetsförmedlingsnämnder har avlövats på reella möjligheter att påverka systemet. Även kopplingarna mellan yrkesutbildningar och arbetsgivare har blivit färre, som Jonas Olofsson visar i boken *Svensk yrkesutbildning. Vägval i internationell belysning* (SNS 2005).

I Torsby i Värmland har man

tillämpat ett liknande arbetssätt som de australiska arbetsförmedlingarna. Där var arbetsförmedlingen år 2005 bäst i Sverige på att matcha arbetssökande med lediga jobb. I Torsby arbetar man i dialog med arbetsgivarna för att få kunskap om aktuella rekryteringsbehov på den lokala arbetsmarknaden. Men utrymmet för att hålla företagskontakterna uppdaterade har minskat, när kraven att ägna sig åt centralt prioriterade arbetsmarknadsåtgärder skärpts.

YTTERLIGARE EN utgångspunkt för ett nytt svenskt kontrakt kan vara det spännande och innovativa omställningsavtal som Svenskt Näringsliv och LO tecknade häromåret. Genom detta avtal kan nu stora grupper i LO-kollektivet tidigt få stöd vid omstrukturering av arbetsplatser, en möjlighet som sedan många år har funnits för privata tjänstemän. Bakgrunden är ett tilltagande missnöje med arbetsförmedlingen.

Avalen handlar om att öka den frivilliga rörligheten på arbetsmarknaden. Det finns till exempel omställningsavtal som gör det möjligt att lämna sin anställning utan att tvingas in i en karenstid från a-kassan.

Nu är det dags för alla, inte bara fack och arbetsgivare, att börja diskutera hur man kan gå vidare med omställningsavtalen, exempelvis för att få människor som känner sig inlåsta på sina arbetsplatser att se nya jobbmöjligheter. På sikt kommer vi förmodligen att stå inför en arbetskraftsbrist inom flera sektorer. Det gör det än viktigare att människor vill och vågar röra på sig för att finna jobb som verkligen passar dem, så att också de som står utanför arbetsmarknaden får tillfälle att komma in.

LÄRDOMARNA från Danmark och Australien, de svenska erfarenheterna från en del lokala arbetsförmedlingar och omställningsavtalen visar sammantaget på intressanta möjligheter för ett fungerande nytt kontrakt. Vi måste ta tillvara de kunskaper och erfarenheter om rörlighet och väl fungerande lokala arbetsmarknader som finns. En ny svensk arbetsmarknadsmodell måste integrera både unga som i dag står utanför arbetsmarknaden och äldre generationers arbetstagare och arbetsgivare.

GÖRAN BRULIN
Professor vid Arbetslivsinstitutet
JAN OTTOSSON
Docent vid Arbetslivsinstitutet

Att vara konservativ innebär att två fronter öppnas. Både vänstern och liberalerna har angripit den engelske filosofen **ROGER SCRUTON**, som försvarar både den anglikanska kyrkan och rävjakt.

"Ibland är det nödvändigt att inte bli omtyckt"

Av
Johan Tralau

Fil. dr i statskunskap
vid Uppsala universitet.

Roger Scruton plirar litet lurigt, kanske också litet blygt, där han sitter i skuggan vid Avesta herrgård. Inne i byggnaden pågår Engelsbergsseminariet om den sekulära statens framtid. Scruton återfinns till höger på den politiska skalan, men det som kan tyckas enkelt med en sådan beskrivning är inte enkelt. Den engelske filosofen – som efter att akademiskt ha inriktat sig på estetik och politik har skrivit om exempelvis jakt (som han gillar) och modern arkitektur (som han inte alls gillar) – är en oregerlig tänkare, en som inte är särskilt förtjust i sådant som liberala ekonomer tycker om att betrakta som oundvikligt eller underbart. Hans kritik mot "globaliseringen" är ingenting som utan vidare passar in i några partisystem eller invanda mönster, åtminstone inte i en värld där konservatismen anses vara litet apart. Scruton är, kort och gott, en alldeles kolossalt konservativ person.

I sitt hemland Storbritannien är han, för att använda en sömnig metafor om en person som inte alls är sömnig, ett rött skynke för vänstern. Han försvarar traditionella livsformer, äktenskapet, familjen, kristendomen, nationen – och så rävjakt, förstås. Scruton har i den nyligen utgivna självbiografin *Gentle Regrets* skojigt beskrivit hur han upptäckte att han till andras fasa var konservativ: för honom var maj 1968 en ögonöppnande erfarenhet. När unga privile-

gierade människor kastar sten mot poliser och jublar när dessa blödande faller till marken, kan vissa bli hänförda och tro sig vara med om någon sorts världshistorisk klimax. Scruton valde motsatsen. Jag ber honom att ge en bild av den konservativa personlighetstypen. Vem är den konservative?

– För att förstå konservatismen och konservativa tror jag att det är lättast att ställa dem mot vänsterns personlighet. Det finns två grundläggande idéer: en är förbittring, eller *Ressentiment*, som Nietzsche kallar det, och den andra är kärlek. Vi människor har med nödvändighet en läggning som inbegriper båda, och båda är sociala drivkrafter. Båda har sitt ursprung i förhållandet till andra människor. Förbittring innebär avståndstagande, en föreställning om att den andre exempelvis tar ifrån en något. Jag växte upp och uppfostrades i den sortens anda, i en vanlig socialistisk familj, där normen var att man skulle ta avstånd från dem som hade förmögenhet, makt eller anor. Jag insåg att det var en destruktiv, ofruktbar och meningslös attityd. Men jag kände inte till något alternativ, trots att jag genom den kristna tron hade fått lära mig att det fanns ett sådant alternativ, för jag hade inte sett något annat i praktiken. I synnerhet gällde det politiska frågor, där allt bara var *ressentiment* i min familj.

– När jag sedan såg hur den förbittringen exploderade i en fullständigt nihilistisk fantasi-värld i Paris 1968, hur den kategoriskt avvisade

vår civilisations alla landvinningar och försökte förstöra dess anda, då förstod jag att det måste finnas en motsats till allt det där. Snart nog kom jag på att den motsatsen naturligtvis var kärleken och tacksamheten mot det som har skapat en. Man kanske inte har riktigt klart för sig vad det är, men det är ens plikt att försöka upptäcka det, saker som den egna kulturens seder och normer och de lagar som har gjort det möjligt för en att utvecklas till en normal varelse – eller som i mitt fall till en acceptabelt onormal varelse. För mig har det blivit den konservatives mentala kännetecken, just att försöka öva sig in i den andan av tacksam acceptans och mottagande till skillnad från den destruktiva förbittring som annars gör sig gällande.

En invändning mot Scrutons betraktelsesätt skulle från radikalt vänsterhåll kunna vara att det är en ensidig kärlek, en kärlek som bara gäller historien och traditionerna, inte människor som de är nu. Många tänker nog helt enkelt på moralism och en allmänt ogin inställning till andra människor, när de hör ordet konservatism. Har de helt fel? Finns det inte åtminstone i delar av konservatismen även där ett surmagat *ressentiment* precis som hos vänstern?

– Man kan inte älska allt som finns omkring en, men man kan försöka möta allt i en anda av just kärlek, stödja goda saker och marginalisera och förlåta det som är dåligt. Det är förstås den inställning som tar sig uttryck i den kristna tron. Den kan styra vars och ens liv alla dagar,

och ju mer den gör det, desto bättre. Du frågar om kristendomen verkligen är konservativ. Den har ju förstås sitt ursprung i ett radikalt uppror, och jag tror inte att någon enda tro är väsentligen bara det ena eller det andra vad gäller just den frågan. All tro innehåller dock möjligheten till moralisk disciplin, och det är ju rätt intressant att Nietzsche menade att kristendomen var det högsta uttrycket för just förbittring. För honom var det slavernas moral som upphöjde medlidandet för att slå ned och krossa de överlägsna, härskarna. Jag tror att det är helt fel, men det där kan man förstå diskutera i timmar.

VI FORTSÄTTER PÅ DET SPÅR vi just anträtt, kristendomen. Scruton har i *The West and the Rest* (2002), som är hans eget svar på terrordåden i New York och Washington i september året före, hävdade att kristendomen är en sekularistisk kraft i den västerländska traditionen, att åtskillnaden mellan kyrka och stat grundar sig i kristendomen själv. På det sättet är Scruton litet originell; det är inget man hör varje dag. Andra som har hävdade den ståndpunkten är personer med vilka Scruton inte har så mycket gemensamt, exempelvis kristna postmodernister som vänstermannen Gianni Vattimo.

– Jag tror att det har varit en sekulariserande kraft; det är just kristendomen som möjliggör sekularismen, för den grundar sig i samvetsfriheten. Ens tro är äkta bara om man själv har valt den fritt, och det betyder att man också har frihet att avvisa den. Man måste därför leva i en samfällighet där den friheten är stadfast i lag. I Calvins Genève fanns förstås inte den friheten, och det finns en massa sätt på vilka kristendomen kan kapitulera inför den grundläggande mänskliga tendensen, som är att låta religion och politik sammanfalla. Men i åtminstone tvåhundra år har det inte varit så, och det har vi kristendomen att tacka för.

Detta är ju annars en litet excentrisk position för en konservativ, att omfamna just de senaste tvåhundra åren. Scruton tvekar en smula i sin reaktion på iakttagelsen:

– Ja, hmm, jag menar, allting som har hänt är ju inte dåligt, och i varje epok finns det bra saker och dåliga saker. Vi måste vara tacksamma mot upplysningen och det som den har givit oss, men vi får inte bortse från det som möjliggjorde upplysningen, nämligen den kristna föreställningen om individen. Vi känner alla till de ord som ligger till grund för det, nämligen Kristus liknelse med skatten och kejsaren i Matteusevangeliet: "Så given då kejsaren vad kejsaren tillhör, och Gud vad Gud tillhör." Det är en ytterst komplex utsaga. Å ena sidan påpekar Jesus att kejsaren inte är Gud – vilket ju motsäger det som kejsar Augustus själv hade hävdade helt nyligen. Å andra sidan säger Kristus här att vi ändå har en förpliktelse att följa kejsarens lagar, trots att kejsaren inte är Gud. De här orden är alltså radikala på två sätt samtidigt, och det är inte märkligt att man blir korsfäst om man säger sådant.

Frågan är förstås om Scruton har rätt i sin tolkning av kristendomen. En sak är tolkningen av den här passagen i evangeliet. Men Scruton tycks hävda att denna typ av kristen sekularism har varit dominerande i Västerlandets historia, och det kan man ifrågasätta. Från den senantike teologen Gregorius av Nazians till viktiga 1900-talstänkare som Carl Schmitt är det möjligt att läsa in föreställningen att kristendomen kan och måste översättas till politik, att det alltså finns

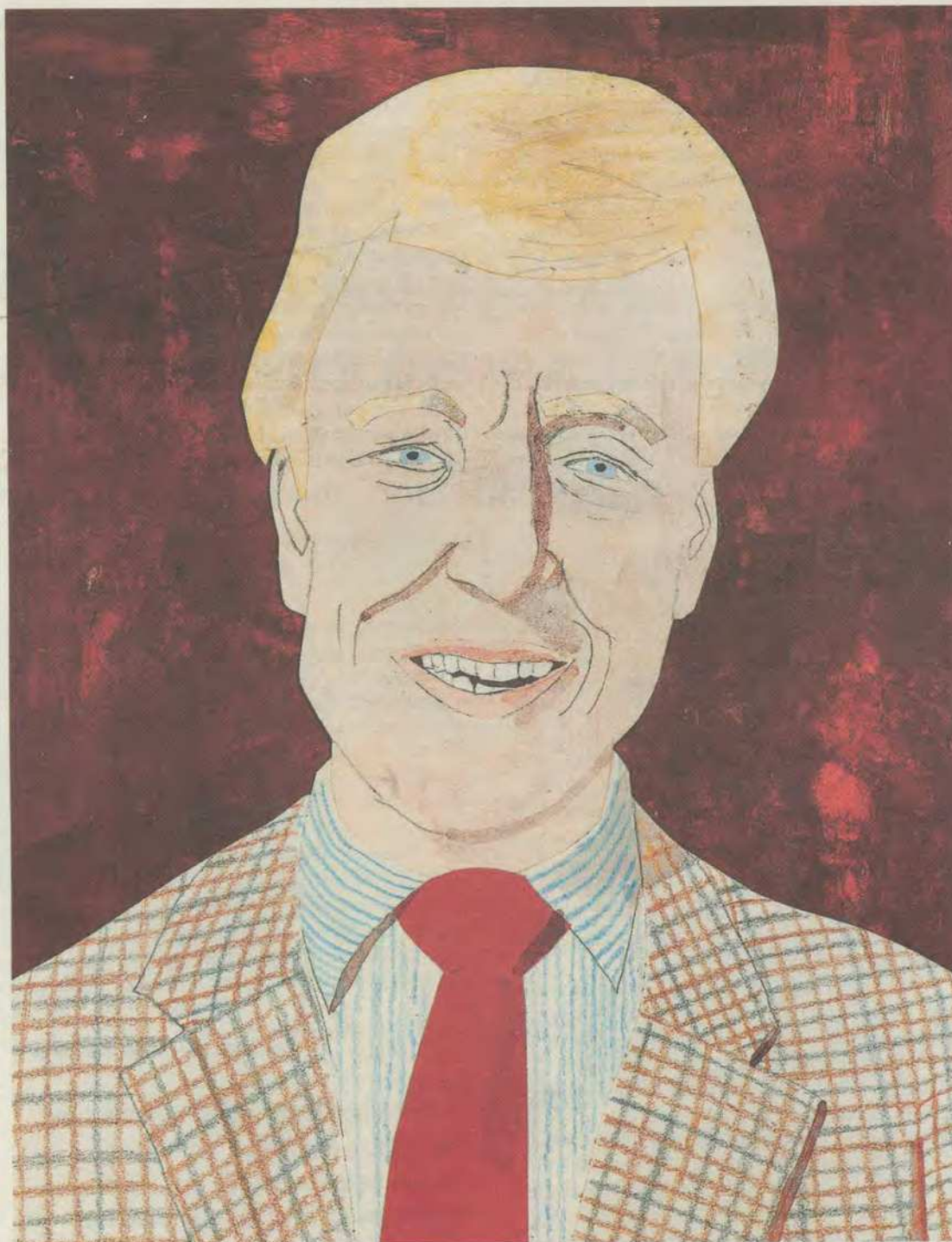

ILLUSTRATION: CLAES JURANDER

"Vi måste vara tacksamma mot upplysningen och det som den har givit oss, men vi får inte bortse från det som möjliggjorde upplysningen, nämligen den kristna föreställningen om individen."

Enligt Roger Scruton är sekulariseringen en följd av kristendomen.

en sorts kristen politisk teologi, en politik som grundar sig i tron och uppenbarelsen till skillnad från de sanningar som förnuftiga människor kan hitta utan att behöva falla tillbaka på uppenbarelsen. Och de kristna staternas historia visar att den möjligheten har använts påfallande ofta, snarare än som ett undantag som bekräftar regeln.

– Den världsliga och den andliga makten har alltid brottats med varandra, det är sant. Den ursprungliga påvliga tvåvärldsläran, alltså att det finns två auktoriteter som har givits makt över människan, nämligen kyrkan i trosfrågor och den politiska makten i världsliga angelägenheter, innebär ju inte med nödvändighet någon absolut religionsfrihet. Den är helt förenlig med

föreställningen om att alla bör uppfostras i den enda trons anda. Däremot innebär den att ansvaret för att alla skall uppfostras i denna enda tro inte är statens, utan kyrkans. Institutionerna är alltså åtskilda. Men det är helt riktigt att det under varje enskild epok har funnits en rätt stark ortodoxi, som har hävdats av kyrkan å ena sidan och staten å den andra. Staten krävde kanske att man var medlem i kyrkan, men den krävde inte att man skulle tro någonting särskilt, förutsatt att man inte offentligt ifrågasatte vissa normer.

– Så finns förstås de stora tumultperioderna, som när Giordano Bruno brändes på bål, då konflikten kommer upp till ytan. Sekularismen skiljer kristendomen radikalt från islam, och det

gör att den amerikanska neokonservatismens förhoppning om att kunna göra hela världen demokratisk är problematisk och farlig. Man kan inte bara avstå från att ingripa i världen när det händer fasansfulla saker eller människor hotas – som i Rwanda, där det var brottsligt att man inte ingrep – men religionens roll gör de här sakerna särskilt komplicerade, och det finns skäl att vara mycket mer försiktig än man har varit.

MEN OM SCRUTONS FÖRSTÅELSE av kristendomen är riktig, blir det rimligen ganska svårt att försvara förhållandet att vissa stater har statskyrkor. Skall institutionerna hållas åtskilda måste de väl vara det även i det hänseendet – staten kan inte ha en kyrka, och kyrkan kan inte ha en stat. I de protestantiska länderna som har statskyrka har ju staten också varit väldigt generös med att använda sin makt att bestämma över kyrkan.

– Det här måste man betrakta på litet avstånd. Det har aldrig funnits någon enhet mellan stat och kyrka i England, de har aldrig varit ett. Henrik VIII och Thomas Cromwell var helt och hållet abnormiteter i engelsk historia, det har aldrig varit normalt med någon sådan reform från toppen av hela samhället. Men det hände, och liknande saker hände i den här delen av Europa. Henrik VIII behöll kyrkan som självständig organisation, fast han gjorde sig själv till ledare för den i stället för påven. Till namnet var han alltså dess överhuvud, men han höll fast vid idén att all makt att stifta lag tillkom kungen såsom regent, inte i egenskap av kyrkans överhuvud. Kyrkan hade alltså alltjämt inte makt att bestämma över lagstiftning för att kontrollera samhället.

– Man skall nog inte tänka på en statskyrka som en del av staten, utan helt enkelt som en kyrka som har vissa privilegier inom staten. Det är litet grand som en mormor i en familj i Medelhavsländerna. Hon är en del av familjen i ett hänseende, men hon är förstås inte en del av äktenskapet, och den lag som styr äktenskapet utarbetas av man och hustru. Däremot är hennes övervakande närvaro en del av äktenskapets trygghet och säkerhet, och det är så relationen ser ut mellan stat och kyrka. Staten är inte en del av kyrkan; icke desto mindre är dess förhållande till kyrkan en del av den senares stabilitet.

– Det är mycket svårt att skilja institutioner från varandra fullständigt. De amerikanska grundlagsfäderna, som ju var väldigt påverkade av upplysningsidéerna, försökte kapsla in åtskillnaden kyrka–stat i författningen. Och detta fungerar ju bara om man inte tittar alltför nära på det. Högsta domstolen stiftar nu faktiskt i praktiken lag åt det amerikanska folket. Det var aldrig avsikten från början, men all makt tenderar att flyta samman.

Scrutons ord låter möjligen som ett besvärande pragmatiskt argument. Att någonting under vissa omständigheter inte har missbrukats alltför mycket kan väl inte riktigt vara ett argument för att det bör vara så som det råkar vara? Frågan är alltså om inte Scruton motsäger sig själv på den punkten.

– Nja, nu kan det ju inte missbrukas. Till att börja med går ju nästan ingen till de anglikanska kyrkorna i mitt land. Långt fler går till moskéer eller andra kristna kyrkor, även om dessa har förlorat en del av sin attraktionskraft. Det intressanta är följande: bortse från den anglikanska kyrkans rättsliga ställning ett ögonblick och titta på det den betyder kulturellt. Den

bibel vi använder är kung Jakobs Bibel från just sextonhundratalet, en frukt av samarbetet mellan kyrkan och staten under denna period. Den är det grundläggande dokumentet i vår del av kristenheten och den källa som amerikanerna har att tacka för sitt lilla mått av visdom.

MEN MÅNGA AV DE GRUNDLÄGGANDE samhälleliga institutionerna i de västerländska länderna har ju ett kristet ursprung. Som äktenskapet till exempel, som i och för sig genom kraven på att äktenskap skall kunna ingås även av par av samma kön ifrågasätts i grunden. Ändå är äktenskapet ännu förbehållet man och kvinna och inte tillåtet för fler än två samtidigt, eftersom även polygami är förbjudet. Det är ju uppenbart att äktenskapet i vårt samhälle grundar sig på kristendomen. Är inte det ett pro-

ILLUSTRATION: CLAES JURANDER

"Liberalismen är ett så enkelt svar. Den tvingar inte på en någon förpliktelse att störa ens nästa. Man kan bli omtyckt av alla, om man tar till sig den liberala inställningen."

Roger Scruton är inte insmickrande.

blem för Scrutons förståelse av kristendomen som en sekularistisk religion?

– Det där är en helt annan fråga; nu rör vi oss bort från religionen. Det är fel att säga att äktenskapet har sitt ursprung i kristendomen eller i religionen, däremot får det stöd av religionen. Religionens roll i alla samhällen är att ge en sorts övernaturlig garanti åt nödvändiga sociala institutioner. I alla samhällen spelar religionen en stor roll vid de stora händelserna, födelse, giftermål, död. Det håller alla antropologer med om.

– Så varför är religionen intresserad av det? Religionen måste vara intresserad av alla företeelser som är av större betydelse för samhället och alltså inte bara är av intresse för dem som deltar i dem. Religionen träder in i varje institution som samhället är beroende av för sin reproduktion, för att det skall föras vidare från generation till generation, eller för att samhällsmed-

lemmarna skall vara nöjda med sitt ursprung och sin framtid. Religionen lyfter dessa hän- deler upp ur de deltagande individernas önske- mål och begär. En man och en kvinna kan vilja leva tillsammans på grund av sexuellt begär; det som är av intresse för samhället är vad de gör med de barn som blir resultatet. Om föräldrarna inte håller ihop tillräckligt länge för att uppfostra barnen tillsammans, får det oerhört destruktiva följder. Därför måste religionen träda in.

– Av det skälet kan sådant som samkönade äktenskap vara ett hot. Men även skilsmässor är förstås ett hot, liksom en mängd andra saker. Allt detta betraktar religiösa människor som hot, men inte som hot mot samhällets kontinuitet, utan som att institutionerna potentiellt vanhelgas.

Men i dag är ju ett vanligt svar det liberala: var och en skall få göra precis vad han vill, förutsatt att han inte skadar någon annan genom det. På sätt och vis är vi ju alla liberaler, många skulle hålla med om den liberala principen om fullständig frihet förutsatt att man inte skadar andra. När det sedan handlar om att tillämpa den i politik och vardagsliv vill ingen riktigt se hur långt den kan leda, vilket visar sig i frågor som narkotikaförbud eller förbud mot diskriminering.

Är inte liberalismen det givna motargumentet mot Scrutons föreställning om äktenskapets funktion i samhället och ett övertygande svar i ett samhälle där vi alla har smittats av det liberala viruset?

– Vänta nu, jag är faktiskt inte liberal. Men det är sant att vi alla är påverkade av liberalismen. Liberalismen är ett så enkelt svar. Den tvingar inte på en någon förpliktelse att störa ens nästa. Man kan bli omtyckt av alla, om man tar till sig den liberala inställningen. Men ibland är det nödvändigt att inte bli omtyckt. Det är lätt att säga att man skall få göra vad som helst som inte skadar andra, problemet är att så många saker faktiskt skadar andra. Man skadar inte bara barn, utan även hela den institution som barn är beroende av. Så skilsmässor innebär skada för andra, även om de inte nödvändigtvis innebär någon omedelbar skada som kan upptäckas hos dem som skiljer sig.

– På samma sätt är det med knark. Någon kan ju säga att det bara är han själv som skall bestämma om han skall använda droger och att det inte påverkar andra, men om man i själva verket förstör den egna förmågan att ta moraliskt ansvar – vilket är det normala resultatet av användning av droger – så skadar man ju faktiskt andra. Inte på något specifikt sätt, men man skadar alla som har att göra med en. Narkotika är ett mycket handfast exempel. En sådan sak som tv är en mycket mer komplex fråga. Vore det inte fantastiskt om vi hade en lag – vilket vi faktiskt hade tidigare – om att man inte får sända tv före klockan sex, eller kanske klockan nio när våra barn sover? Men det har vi nu inte, och det skadar hela befolkningen.

FÖRBUD MOT TV före klockan sex – för många människor är en sådan ståndpunkt naturligtvis höjden av töntighet och absurditet eller helt enkelt ett tecken på ett rysligt auktoritärt sinne- lag. Men det fäster sig Roger Scruton inte vid. Hans excentriska plaidoyer för normalitet och tradition i en värld som har vant sig av med att förstå värdet av sådant är inte till för att vara insmickrande.

Det är, om inte annat, ett tecken på verklig integritet.

Framsteget går mot undergången

PESSIMISM | Eduard von Hartmann tänkte dystrare än Schopenhauer.

Fin de siècle. Själva uttrycket andas dysterhet och ger för-
aningar om en stundande
undergång. Hedonism och
livsfientlighet kombineras på
ett säregt vis. Inom littera-
tur och konst finner denna stämning sitt
uttryck i dekadensen, men även den dåti-
da filosofin rymmer en dödsförhållande
och svärmodig tradition: pessimismen.

Under några årtionden i slutet av 1800-
talet utgjorde den filosofiska pessimismen
en modeströmning. Det vore för mycket
sagt att hävda att den dominerade filoso-
fin vid denna tid, men den nådde i varje
fall en stark ställning. Gemensamt för de
pessimistiska filosoferna är ett ursprung
hos Schopenhauer. I anslutning till
 honom ser de livet som meningslöst, prä-
gat av en smärta och leda som inte upp-
vägs av någon positiv lycka. Gemensamt
för dem är också att de är bortglömda.
Julius Bahnsen, Philipp Mainländer och
Agnes Taubert hörde i sin samtid till de
mer framträdande representanterna för
pessimisternas heterogena skara. I dag
läser en knapp handfull experter deras
böcker. Detsamma gäller för den i sin tid
mest betydelsefulla pessimistiske tänka-
ren, Eduard von Hartmann. Den 5 juni var
det hundra år sedan han dog. Det är prak-
tiskt taget lika länge sedan han förlorade
sin betydelse och – med några viktiga
undantag – sina läsare.

En knäskada satte stopp för Hartmanns
första karriär, som artilleriofficer. Det
tycks som om detta yrkesval förebådar den
riktning hans tänkande skulle komma att
ta. Knappast hos någon filosof spelar för-
störelsen en så stor roll som hos Hart-
mann. Tillvaron har för honom ett mål
som allting äger en inneboende strävan att
nå. Inte minst är mänsklighetens framsteg
ett uttryck för denna strävan, och framstegs-
tanken måste därför bejakas. Men målet
för framsteget är ett annat än det brukar
vara. Målet är allt levandes förintelse.

HARTMANN VAR EN MYCKET produk-
tiv författare. Hans berömmelse vilade
likafullt på ett enda verk, *Die Philosophie
des Unbewussten* (1869), ett omfattande
försök att skapa en metafysik på empirisk-
naturvetenskaplig grund. När det gavs ut
var dess författare 27 år, men han skulle
komma att arbeta om sitt verk hela livet.
Den postuma elfte upplagan är nästan
tusen sidor längre än förstaupplagan. I en
försvarlig del av tilläggen rör det sig om
ett försök att arbeta in Darwins evolu-

Av
Tobias Dahlkvist

Doktorand i idéhistoria vid Uppsala universitet.

Pessimist. Eduard von Hartmann (1842–1906) såg fram emot livets utslocknande.

FOTO: AKG-IMAGES

tionslära i systemet. 1877 publicerades en
svensk översättning med titeln *Verldspro-
cessens väsen eller Det omedvetnas filosofi*
utförd av en grupp författare; en okänd
bibliotekarie vid namn August Strindberg
hörde till skaran. Hartmann skrev inom
snart sagt alla filosofins grenar: estetik,
etik, religionsfilosofi och vetenskapsteori,
men också mer exegetiska kommentarer
till Hegel, Kant och Schelling. Det är ett
påfallande eklektiskt tänkande. Han
beskriver sig själv som den som fullbordat
Kants projekt, han ser sig som Schellings
arvtagare. Men han utger sig också för att
ha skapat en syntes av Schopenhauer och
Hegel.

I dag är begreppet *det omedvetna*, som
alltså återfinns i den svenska undertiteln,
naturligtvis mest förknippat med Freud
och psykoanalysen. Faktum är dock att
dess historia går mycket längre tillbaka än
så. Hos Schelling spelar begreppet en vik-
tig roll: det omedvetna (naturen) och det
medvetna (anden) är två aspekter av det
absoluta, och därigenom upphör uppdel-
ningen av verkligheten i natur och ande
att gälla. Kosmos blir en rationell helhet,
som är begriplig genom konsten. Med
Schopenhauer och Hartmann blir viljan
respektive det omedvetna till människans
grundvillkor. Det är inte längre männi-
skans förnuft eller perceptionsförmåga
som konstituerar henne som människa,
utan det irrationella driftslivet. Nietzsche
tar till en början över denna tanke oför-
ändrad, men den blir hos honom allt min-
dre metafysisk och allt mer fysiologisk, i
takt med att begreppet vilja utvecklas till
vilja till makt. Hos Freud systematiseras
sedan tanken på det omedvetna och blir
till en oumbärlig del av hans system.

Även om Hartmann framhåller Schel-
ling och Kant som föregångare är det
framför allt Schopenhauer och Hegel han
utgår från. Hartmann menar att Scho-
penhauer har sett en sida av tillvaron helt
riktigt. Livet är för Schopenhauer med
nödvändighet olyckligt, eftersom det är
vilja. Varje levande och medveten varelses
liv karaktäriseras av att den vill uppnå
vissa mål. Att sträva är för Schopenhauer
detsamma som att lida. Den som inte har
uppnått det mål han eller hon har för ögo-

nen känner ett lidande. Den som däremot
har uppnått sitt mål kommer att känna sig
desillusionerad. I själva verket var målet
bara en illusion. Själva viljan finns kvar,
den söker sig bara ett annat mål. Detta har
sin förklaring i Schopenhauers metafysik,
där vår vilja är en yttring av Viljan, tillva-
rons centrala metafysiska princip. Värld-
den och allting i den är ytterst sett en blind
strävan. Därför är lidandet livets grund-
villkor. Denna tanke tar Hartmann mer
eller mindre osmält över från Schopen-
hauer.

Från Hegel lånar Hartmann en annan
byggsten, en rätt extrem form av fram-
stegstänkande. Världen utvecklas mot allt
större perfektion. Människan utvecklas
till allt större moralisk och intellektuell
fullkomlighet. Samhället blir allt mer
rationellt. Hartmanns filosofi utmärks
alltså av en djup pessimism, vad gäller möj-
ligheten till ett lyckligt liv, och av en opti-
mism, vad gäller den historiska utveck-
lingen. Det tycks råda en motsättning
mellan dem, men Hartmann ser inga pro-
blem i att förena dessa motsatser.

FÖR EN MODERN LÄSARE är det obe-
gripligt hur en bok som *Die Philosophie des
Unbewussten* kunde nå den framgång den
gjorde. Förstaupplagan omfattar 678
sidor, stilen är knagglig, budskapet dys-
tert. Dessutom måste man läsa uppemot
femhundra sidor innan man alls kommer
i kontakt med den metafysik som är
bokens huvudsak. Först av allt måste man
tränga sig igenom drygt hundra sidor om
djurens fysiologi. Hartmann vill visa att
det finns omedvetna föreställningar och
citerar därför utförligt om experiment
med ryggradslösa djur och om vivisektioner
på högre djur. Syftet är att visa att även
beteendet hos mollusker och halshuggna
ryggradsdjur är målstyrt. Inte sällan är
dessa skildringar rätt motbjudande, som
när han citerar ett vivisektionsexperiment
ur en handbok i fysiologi: "Unga hundar
hos vilka jag förstört stora och lilla hjär-
nan med undantag av förlängda ryggmä-
rgen försökte med framtassen avlägsna
min hand när jag fattade dem omilt i
örat."¹

Dessa experiment, som Hartmann inte
själv utförde utan citerar från diverse
vetenskapliga arbeten, har som uppgift att
visa att det existerar omedvetna föreställ-
ningar. Det är uppenbarligen inte med-
vetandet som gör att hundvalpen med den
förstörda hjärnan försöker skydda sig, lika
litet som det är det hos de halshuggna gro-

¹ Eduard von Hartmann, *Die Philosophie des Unbewussten. Versuch einer Weltanschauung*, Berlin 1869, s. 90.

dor och höns som Hartmann också använder som exempel. Men de uppvisar ett målstyrt beteende. Valpen handlar som om den hade en föreställning av vad som händer. För Hartmann är det klart vad det måste bero på: i hundens nervsystem finns ett omedvetet intellekt som styr dess beteende.

Det omedvetna går under framställningens gång gradvis från att vara ett slags metafor till att bli en metafysisk grundprincip. Det omedvetna gör ingenting förgäves. Allting som sker gör det för att det omedvetna låter det ske. Liksom det i djurens beteende finns omedvetna föreställningar som styr deras beteende finns sådana också i människan. Inte minst är det i sexualiteten som det omedvetna yttrar sig. Hartmann menar att det omedvetna i människan gör att man söker sig till någon som kompletterar de brister man själv har: en lång person söker efter en kort partner och vice versa, en dum person söker efter någon som kan kompensera för dumheten, en fysiskt svag person söker en kraftfull partner. Detta har inte med skönhet att göra, det är en attraktion som föds i det omedvetna på grund av att det vill förvissa sig om att avkomman blir så bra som möjligt.

Sexualiteten är en av det omedvetnas starkaste yttringar. Att kalla sexualiteten för människans centrala drivkraft är inte att säga för mycket. Det är antagligen inte meningsfullt att försöka utröna hur påverkad Freud var av Hartmanns tänkande, men att psykoanalysen står i samklang med 1800-talspessimismen är klart. Sexu-

Inspiration till filosofi. Vivisektion utförd av den franske fysiologen Claude Bernard. Målning av Léon Augustin Lhermitte från 1889.

FOTO: AKG-
IMAGES/SCANPIX

aliteten är den aspekt av människan där viljan kommer till uttryck kanske som starkast. Det innebär att sexualiteten i väldigt hög grad orsakar vårt lidande. Den är dessutom den kraft som ser till att olyckan permanentas, eftersom den är fortplantningens medel. Sexualiteten spelar därmed en tidstypiskt dubbel roll i Hartmanns pessimism. Den är kvintessensen av livet, en oemotståndlig kraft, samtidigt som den är upprinnelsen till mänsklighetens olycka.

Men det är inte bara i sexualiteten som det omedvetna styr över hur vi handlar. All äkta moral är hos Hartmann (som hos Schopenhauer) grundad i medlidandet. Och medlidande är inget annat än en i det

Det omedvetna går under framställningens gång gradvis från att vara ett slags metafor till att bli en metafysisk grundprincip. Det omedvetna gör ingenting förgäves.

omedvetna grundad omsorg om andra människors väl och ve. Det finns ofta en konflikt mellan abstrakta principer och äkta moralisk känsla. Förnuftet kan i bästa fall upplysa oss om att något som vi ser är ett lidande och förtjänar vårt medlidande, men själva medlidandet kan det aldrig utlösa.

Också på en kollektiv nivå är det omedvetna verksamt. Språket är alltför komplicerat för att vara resultatet av enskilda människors arbete, och det är alltför organiskt enhetligt för att kunna ha uppstått genom ett medvetet samarbete mellan

många. Språket är således, på samma sätt som livet i en bikupa eller en myrstack, resultatet av en massinstinkt. Denna instinkt styrs av en gemensam, omedveten föreställning. Språket har uppstått och utvecklas för att fylla ett bestämt syfte. I en mening är vi, brukarna av språket, ingenting annat än verktyg i detta syftes tjänst. Vi människor finns till, språket finns till, medvetandet finns till för att kunna uppfylla det omedvetnas mål.

Liksom den hjärnskadade hundvalpen, kärleken och språket styrs historien av det omedvetna. Historien följer en plan, precis som organismernas fysiologi utvecklas enligt en plan. "Natur och historia, eller organismernas uppstående och människosläktets utveckling är två parallella problem. Frågan lyder i båda fallen: partikulär slump eller en resultatens allmänna nödvändighet, död kausalitet eller levande ändamålsenlighet, ett atomernas och individernas blotta spel eller en helhetens enhetliga plan och ledning?"² För Hartmann är detta naturligtvis retoriska frågor. Det finns en plan, en det omedvetnas plan, som kommer till uttryck i det omedvetna i oss alla. Eftersom det omedvetna inte gör någonting förgäves är också medvetandets uppkomst ett resultat av dess mål. Också medvetandet finns till för ett visst syfte; också medvetandet ingår i helhetens enhetliga plan och ledning.

Dock är denna plan inte alls någon god försyn som styr oss mot allt större lycka. Faktum är att den styr oss mot allt större olycka. Den gör det för att vi till slut skall kunna göra oss av med olyckan beständigt.

² Die Philosophie des Unbewussten, s. 290.

DEN ASPEKT AV SYSTEMET som Hartmann blivit mest berömd för är historiefilosofin. För att man rätt skall kunna värdera den är det viktigt att hålla i minnet att hans store föregångare Schopenhauer fullständigt förnekar historiens betydelse. Människans villkor är desamma oavsett vilken period det är frågan om. Det som sker är bara meningslösa variationer på ett tema som har behandlats uttömmande redan av de antika historikerna.

Hartmann ser på historien från en helt annan utgångspunkt. För honom är inte historien ett kaotiskt sammelsurium av meningslösa händelser utan ett uttryck för en (omedveten) tanke. Människan och historien finns till för att pessimismens problem skall kunna lösas. Kärnan i den filosofiska 1870-talspessimismen var grovt sett uppfattningen att icke-varat är att föredra framför varat. Hartmann är förstås övertygad om pessimismens sanning. Men det räcker inte att man tar sitt liv för att uppnå icke-varat. Endast under vissa speciella omständigheter uppnår man det utslocknande man eftersträvar genom att själv upphöra att leva. För Schopenhauer är det endast det långsamma borttynandet hos en asket som insett att allt liv är lidande som leder till detta intet. För Hartmann är inte ens det nog.

Hartmann liknar mänsklighetens utveckling vid en människas. Liksom en människa har mänskligheten en barndom, en ynglingsålder, en mannaålder och en ålderdom. De kännetecknas alla av vissa illusioner som gradvis genomskådas och leder vidare till nästa stadium.

Mänsklighetens barndom är antiken. Antiken kännetecknas av sin tro på lyckan. Lyckan uppfattas som immanent, åtkomlig för människan i livet. Man sätter under denna epok sin tro till värden som kärlek, frihet, ungdom och hälsa. Hartmann vill visa att dessa är illusioner. Så är ungdom inget annat än avsaknaden av ålder och de krämpor som denna för med sig, hälsa är avsaknaden av sjukdomar, frihet är frånvaron av förtryck – i sig är de ingenting, först frånvaron gör att man blir varse dem. Kärleken är visserligen ett positivt värde, men den är uppbländad med så mycket lidande att ingen som ser rationellt på saken skulle välja den om det finnes en möjlighet till ett val. Till och med konst och vetenskap, som för Schopenhauer bjuder på lyckliga undantagsögonblick, består för Hartmann av mer olycka än lycka. Vetenskapen och konsten kräver mödosamma studier, innan man kommer till en nivå där man kan vinna någon glädje genom dem. Dessutom måste man trängas med andra människor i trånga museer och dåligt ventilerade konsertsalar för att alls kunna ta del av konsten, och det lidande detta för med sig är i regel större än den lycka som tavlor eller konserten bringar oss.

Tron på en lycka i jordelivet är alltså en illusion. När man inser detta kommer man fram till ynglingaåren i den enskildes liv, eller till medeltiden i mänsklighetens. När romarna uppnått sitt världsherravälde kom de att inse att det inte var något värt. I kristendomen kom man att söka sig ett nytt ideal. Illusionen i detta

stadium är att lyckan för individen står att finna i ett transcendent liv, ett liv bortom döden. Hartmann bemödar sig om att visa att också detta är en illusion. Medvetandet måste vara kopplat till hjärnans molekyler; när hjärnans enhet upplöses upphör medvetandet med den. Att tala om ett individens fortlevande efter döden är lika orimligt som att tala om en individ före befruktningens ögonblicket. Därför är också ynglingaårens, medeltidens, religiösa lycka en illusion.

Med insikten att så är fallet kommer man åter att uppfatta lyckan som någon-

En framstegstanke som leder fram till den totala förintelsen är ingen vidare grund för en skolbildning.

ting som finns i jordelivet. Skillnaden jämfört med det första illusionsstadiet är att man inte tror på lyckan som något som är tillgängligt för individen. Man tror på lyckan som någonting kollektivt och som någonting man når genom att ge sig framsteget hän. Detta illusionsstadium är alltså mannaåren i individens liv och reformationen i mänsklighetens. Framstegstanken är här den övergripande illusionen, och Hartmann anstränger sig därför att påvisa dess illusoriska karaktär. Framsteget kan visserligen leda till att en del saker blir bättre, men mänsklighetens grundvillkor förändras inte. Vi blir fortfarande sjuka, vi åldras och vi dör. Och vidare är det så att vi med tilltagande intelligens och tilltagande moral blir allt känsligare. Även om till exempel fattigdomen i det moderna samhället är mindre utbredd än under tidigare århundraden, upplever vi den som ett större problem på grund av våra känsligare moraliska sinnen.

Inte heller framstegstanken leder alltså till lyckan, menar Hartmann. När detta insetts är man framme vid åldringsstadiet. Mänskligheten som helhet är inte där ännu, men Hartmann ligger förstås ett steg före. Åldringsstadiet kännetecknas av att man genomskådat alla illusioner. Man inser att livet inte är lyckligt, och det ger upphov till en resignerad, melankolisk visdom.

Framme vid det stadiet kan mänskligheten äntligen göra något åt pessimismens problem. På några febriga sidor skisserar Hartmann hur mänskligheten så småningom kommer att kunna nå en situation där den intellektuella och moraliska mognaden är så stor att en majoritet inser pessimismens sanning. I detta samhälle kommer den politiska infrastrukturen att tillåta gemensamma globala beslut. Där kommer också den tekniska utvecklingen att vara mycket långt driven. Hartmann menar sig ha funnit den verkliga vägen till nirvana, och det är en väg som passar en misslyckad artillerist. Förr eller senare kommer man att fatta beslutet att genomföra ett kollektivt globalt självmord. Genom att allt liv släcks ut kommer det omedvetna slutligen att få den frid som det strävat efter.

En framstegstanke som leder fram till den totala förintelsen är ingen vidare grund för en skolbildning. Och visst finns

en hel del hän i de samtida kommentarerna – Nietzsche föreställer sig exempelvis en omröstning via telegraf och en kommuniké som tillkännager att "nästa lördag, punktligt klockan 12 på kvällen, kommer världen att gå under, inklusive den nedröstade minoriteten."³ För några väcker dock tanken på en mänsklighetens självvalda undergång andra reaktioner än löje. Den tyske filosofen Ulrich Horstmann prisar i boken *Das Untier* (Odjuret, 1983) atombomben för den möjlighet den givit mänskligheten att förintra sig själv. Och i Jorge Luis Borges novell "En trött mans utopi" (1975) möter vi vad som förefaller vara en iscensättning av Hartmanns historiefilosofi: förflyttad till en avlägsen framtid får berättaren bland annat höra talas om pågående diskussioner om inte mänskligheten borde utplåna sig själv.

DET SKALL DOCK SÄGAS att omröstningen om världens undergång är en utveckling som Hartmann ser som mycket avlägsen. Han är inte ens säker på att det är människan som kommer att fullborda den. Kanske kommer det omedvetna att behöva ett än högre utvecklat verktyg än det mänskliga intellektet för att kunna släcka ut livet. Kanske kommer ett högre utvecklat släkte än vårt att uppstå i framtiden. Klart är att kopplingen mellan olycka och intelligens är oundviklig. Hartmann specificerar att den gäller både för eventuellt liv på andra planeter och i ett eventuellt liv efter döden.

Som pessimist måste man enligt Hartmann ge sig framsteget hän. Den enda lösning som finns på pessimismens problem är en kollektiv lösning. Men även om den är långsiktig, måste pessimisten sträva efter att uppnå den och leva, trots att livet egentligen inte är värt mödan. Och inte nog med det: eftersom pessimisten måste uppfostra en ny generation pessimister måste han eller hon leva på ett sätt som gör att pessimismen framstår som attraktiv. Så gestaltar Hartmann i den självbiografiska skissen "Mein Entwicklungsgang" (Min utvecklingsgång, 1874) sitt liv som en stillsam, närmast epikureisk idyll, där en älskande hustru, ett vackert barn och en liten krets utvalda vänner tillförsäkrar honom de glädjeämnen som detta vårt olyckliga liv kan innehålla.⁴ Och i *Zur Geschichte und Begründung des Pessimismus* (Om pessimismens historia och grundande, 1880) förklarar han att pessimismen är det bästa verktyget för att bota oss från den farliga villfarelsen att vi finns till för att vara lyckliga:

Om någonting är i stånd att skaffa människan mod, kraft, styrka, uthållighet och ligkiltighet mot varje risk i utövandet av sin plikt och svåra kallelse så är det pessimismen; liksom människorna lever som om döden inte finns endast därför att de är övertygade om att varje försök att undfly den helt enkelt är förgäves, kommer de också att praktiskt sett leva som om inget lidande finns, så snart bara pessimismen väckt övertygelsen i dem att lidandet bortsett från den form det ytrar sig i är lika oundvikligt som döden.⁵

3 Friedrich Nietzsche, *Nachlaß 1869–1874*, i *Sämtliche Werke. Kritische Studienausgabe* 7, red. Giorgio Colli & Mazzino Montinari, München, Berlin & New York, 1999, s. 658. En klagörande diskussion av Nietzsches rätt ambivalenta förhållande till Hartmann har gjorts av Federico Gerrata i "Der Wahn jenseits des Menschen. Zur frühen E. v. Hartmann-Rezeption Nietzsches (1869–1874)", *Nietzsche-Studien* 17 (1988), s. 391–433.

4 Eduard von Hartmann, "Mein Entwicklungsgang" (1874), omtryckt i Jean-Claude Wolf (red.), *Eduard von Hartmann. Zeitgenosse und Gegenspieler Nietzsches*, Würzburg 2006, s. 40.

5 Eduard von Hartmann, *Zur Geschichte und Begründung des Pessimismus*, Berlin 1880, s. 141.

Kärlek, respekt och Wikipedia

SAMARBETSMODELL | Det fria nätlexikonet som "alla kan redigera" expanderar. Men det rör sig knappast om någon kunskapens anarki, snarare tvärtom.

Klockan 11.11 den 10 oktober i fjol skapade Jimmy Wales en ny artikel i den engelska upplagan av Wikipedia. Det hade just tillkännagivits att Robert Aumann fått årets ekonomipris till Alfred Nobels minne. Wales, en av Wikipedias grundare och ordförande i den stiftelse som äger nätlexikonet, var glad över att vara före alla andra deltagare i Wikipediastämman med en artikel om Aumann. Wales första version innehöll bara meningen "He won the Nobel Prize!" Klockan 11.12 hade artikeln strukits ur lexikonet igen.

Denna obarmhärtiga bedömning av Wales bidrag var ett verk av användaren "Sjakkalle" ("Schacka alla"), en av de wikipedianer som står för den kontinuerliga övervakningen av de ändringar i uppslagsverket som görs av tusentals frivilliga bidragsgivare. Sjakkalle, en 24-årig matematikstuderande vid universitetet i Bergen, var ute på så kallad nytillskottspatrullering och gjorde bara sin plikt. Wales bidrag var för inexact. Att han är en av grundarna och anförare för all världens wikipedianer spelade ingen roll. Klockan 11.14 gjorde Wales ett nytt försök. Nu lød texten: "Robert Aumann won the 2005 Nobel Prize in Economics." Andra wikipedianer ryckte strax ut, och inom ett dygn hade artikeln om den israeliske matematikern Aumann vuxit till ett betydligt mer informativt alster. Tillbli-

Det tycks inte vara någon ände på nätlexikonets sensationella tillväxt. Snart sex år efter starten har bara den engelska versionen mer än 1,3 miljoner artiklar.

velsehistorien kan lätt rekonstrueras tack vare wiki-programvaran, i vilken alla ändringar i artikeln registreras och förblir tillgängliga för all framtid.

Aumannartikeln är en droppe i Wikipediahavet. Det tycks inte vara någon ände på nätlexikonets sensationella tillväxt. Snart sex år efter starten har bara den engelska versionen mer än 1,3 miljoner artiklar. Den svenska upplagan passerade

Av
Olav Anders Øvrebo

Journalist med medier och kommunikation som specialområde.

Översättning: Thomas Andersson

175 000 artiklar i slutet av juli. Över 30 språk har mer än 20 000 artiklar. Wikipedia ligger nästan i topp på de flesta listor över världens mest populära internet-sajter. Ett enkelt Googletest ger vid handen att världens internetanvändare hittar det de söker på Wikipedia. Oavsett om man prövar med "socialism", "liberalism", "konservatism" eller för den delen "demokrati" eller "al-Qaida", finns Wikipediaartiklarna med bland de första träffarna på listan. Ofta ligger de allra överst. Detta får i det stora hela sägas vara ett utmärkt resultat för en verksamhet som klarar sig med sex anställda, Jimmy Wales inräknad. De intäkter som behövs för underhållet kommer genom donationer från företag och enskilda personer. Men det viktigaste bidraget levererar självklart de gratisarbetande wikipedianerna, deltagarna i Wikipedias community.

"VÄLKOMMEN TILL WIKIPEDIA, den fria encyklopedin som alla kan redigera." Så välkomnas Wikipediaanvändarna på uppslagsverkets huvudsida. Den demokratiska, egalitära attraktion som ligger i att "alla kan redigera" är naturligtvis en viktig faktor bakom den oupphörliga nyrekryteringen av deltagare, men den som mest av allt är lockad av friheten från all redaktionell kontroll bör nog hellre starta en egen blogg. Kunskapsproduktionen på Wikipedia styrs av regler och riktlinjer, som hanteras av en hierarki av användare, vilket Wales fick känna på när han gjorde sitt försök med Aumannartikeln. Även reglerna debatteras fortlöpande, men ända från början har det funnits en orubblig riktlinje, som kan betraktas som grundläggande: artiklarna ska skrivas från en neutral utgångspunkt, "neutral point of view", eller på wikipedianska rätt och slätt NPOV.

Idén om neutralitet är förvisso histo-

riskt sett besläktad med positivism inom vetenskapen och objektivitet i pressen, idéer som forskare, journalister och andra skribenter under de senaste tjugo åren har fått lära sig att vara djupt skeptiska mot. Vi är många som internaliserat denna lärdom. Men NPOV verkar fungera alldeles utmärkt, så vad är hemligheten? När jag intervjuade Wales under hans besök i Bergen i maj i år, blev han inte märkbart provocerad av min antydning om att NPOV är gammaldags. Wales betonade att NPOV först och främst måste ses som en praktiskt användbar, pragmatisk princip:

– Faktiskt handlar det snarare om en social samarbetsmodell än om en kunskapssteoretisk eller kunskapsbaserad princip, även om det givetvis rör sig om båda delarna. Idén är att vi gör det lättare för personer som inte håller med varandra att arbeta tillsammans, på ett sätt som alla tycker är produktivt, genom att säga

att texterna vi jobbar med i Wikipedia inte ska ta ställning i kontroversiella frågor utan endast beskriva dessa frågor. Och det har visat sig vara en ytterst effektiv metod.

Regeln om en neutral hållning har en sammanhållande funktion. Den har kanaliserat ett otal människors önskan att bidra till ett gemensamt projekt i en social kontext. Naturligtvis kan man leva med att befinna sig på en kunskapsfilosofiskt diskutabel grund så länge som det skapar ett samarbetsklimat som gör något sådant som Wikipedia möjligt. Det finns trots allt en mängd ämnen i ett lexikon som kan behandlas, utan att neutralitetslinjen blir något problem. När man skriver om kontroversiella ämnen kräver NPOV att de olika lägrens syn på saken ska läggas fram, och sedan blir det deltagarnas sak att diskutera sig fram till vad som är ett neutralt språkbruk. Då kan också debatterna bli heta. Det utkämpas verbala slag och redigeringskrig om de mest kontroversiella ämnena, som abort och George W. Bush i den engelska upplagan. De motstridiga åsikterna redovisas fullt ut på diskussionssidorna som är knutna till varje artikel. Liksom i fråga om artiklarnas redigeringshistoria råder fullständig genomskinlighet.

WIKIPEDIASAMHÄLLET ÄR i princip en ren meritokrati. Här har professorer och skolelever, rörläggare och civilingenjörer exakt samma utgångsläge. Alla "externa" meriter nollställs, och alla användare måste bygga upp sitt sociala kapital från grunden. Det kan bara ske genom en idog insats. Även om Jimmy Wales i princip kan avgöra viktiga policyfrågor – han kallar sig leende för en snäll diktator – visar historien att han är oerhört försiktig med att använda sin makt. Wikipedianerna måste själva sköta sin organisation, oav-

sett om det gäller att utveckla rutiner för konfliktlösning eller att fastställa kriterier för uteslutning av särskilt bångstyriga bidragsgivare. Att upprätta regler för val av administratörer med speciella befogenheter, som Sjakkalle som raderade Wales artikel, är en annan viktig organisatorisk uppgift. Antalet nivåer i hierarkin och hur de olika organisationsfrågorna hanteras varierar mellan de olika Wikipediaversionerna. Den svenska upplagan behöver inte lika detaljerade regler och inte lika många nivåer som den engelska. Komplexiteten tilltar med mängden användare och artiklar, och det som Wales i dag är mest bekymrad över är att den engelska upplagan ska bli för otyglad. När nätsamhället blir större är det färre som känner varandra. Det ökar risken för

mycket viktig del av hur det hela fungerar, säger han.

Det finns flera möjliga alternativ för den som vill bygga upp ett socialt Wikipediakapital, berättar Mats Halldin.

– Man kan skriva långa, gedigna artiklar. Eller också kan man vara expert på ett ämne. Då kommer många att vända sig till en. Nu har vi bara en enda geolog, och han får många frågor. Man kan också vara en aktiv administratör, få folk som grälar att komma överens och på så sätt bli en respekterad diplomat. Ännu ett alternativ är att kategorisera artiklar och bilder, ett enkelt jobb som någon måste göra.

Själv lägger Halldin numera mest tid på att skriva artiklar efter att tidigare ha varit mer aktiv i uppbyggandet av gemenskapen. Några timmar om dagen håller Hall-

"Alla kan redigera" betyder alltså långtifrån "anything goes". Den som tror det kommer snabbt att upptäcka något annat på Wikipedia.

att felaktiga beslut ska fattas, till exempel i fråga om vem som lämpar sig som administratör.

"Alla kan redigera", betyder alltså långtifrån "anything goes". Den som tror det kommer snabbt att upptäcka något annat på Wikipedia. Men det är heller inte meningen att nya bidragsgivare ska skrämmas bort av en bryskt avvisande ton, förklarar Mats Halldin, presstalesman för svenska Wikipedia.

– Det viktigaste är att det råder en glad, positiv stämning.

På den punkten är han av precis samma mening som Jimmy Wales, som säger att en äkta mötesplats ska präglas av kärlek och respekt, varken mer eller mindre. Nya användare hälsas välkomna och får hjälp med att komma i gång. Ett hjälpmedel för att komma upp i varv är ämnesportalerna, till exempel om James Bond eller Carl von Linné, där människor med samma intressen kan finna varandra. I en e-postintervju ansluter sig Sjakkalle till Halldins uppfattning: "Jag tror att det är viktigt att en mötesplats på nätet som bygger på frivilliginsatser är något så när jämlik, eftersom ingen tycker det är särskilt roligt att befinna sig längst ner i ett system och bli hunsad av alla andra. Jag tror att de som har makt (det vill säga de som har administratörsrättigheter på Wikipedia) också har en skyldighet att vara hyggliga, rättvisa, diplomatiska och hjälpsamma." (Sjakkalle föredrar, i likhet med många andra wikipedianer, att inte skriva under med sitt riktiga namn.)

KONSTEN ÄR MED ANDRA ORD att få Wikipedias egalitära och meritokratiska aspekter att harmoniera med varandra. För Jimmy Wales är nyckeln att införa mekanismer som uppmuntrar människor att skapa sig ett positivt renommé.

– För om man har fått ett grundmurat gott rykte, ser man till att uppföra sig väl, eftersom man inte vill förstöra det. Med det goda ryktet kommer ett visst socialt inflytande, som är värdefullt. Det är en

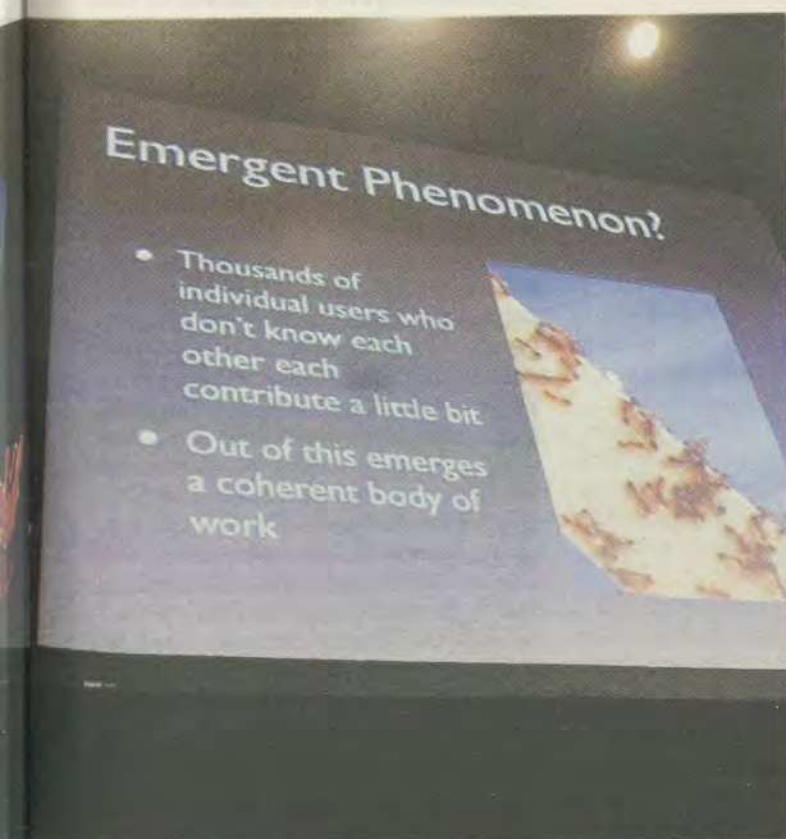
din på med Wikipedia, och han får göra det på fritiden, eftersom han jobbar heltid på Gröna Lund.

Alla som har erfarenhet av nätmötesplatser vet att högtflygande visioner om nätets demokratiserande inverkan kan bli satta på hårda prov. Nättidningar som låter läsarna kommentera artiklar eller diskutera i egna forum ställs snabbt inför pressetiska dilemman. Det kan ibland vara svårt att se vad som är så demokrati-främjande med att anonyma debattörer får vädra fördomar och angripa personer vars uppsyn de inte gillar. Tack vare hårt arbete och väl utformade verktyg har wikipedianerna lyckats hålla förolämpningar och förstörelselusta i schack.

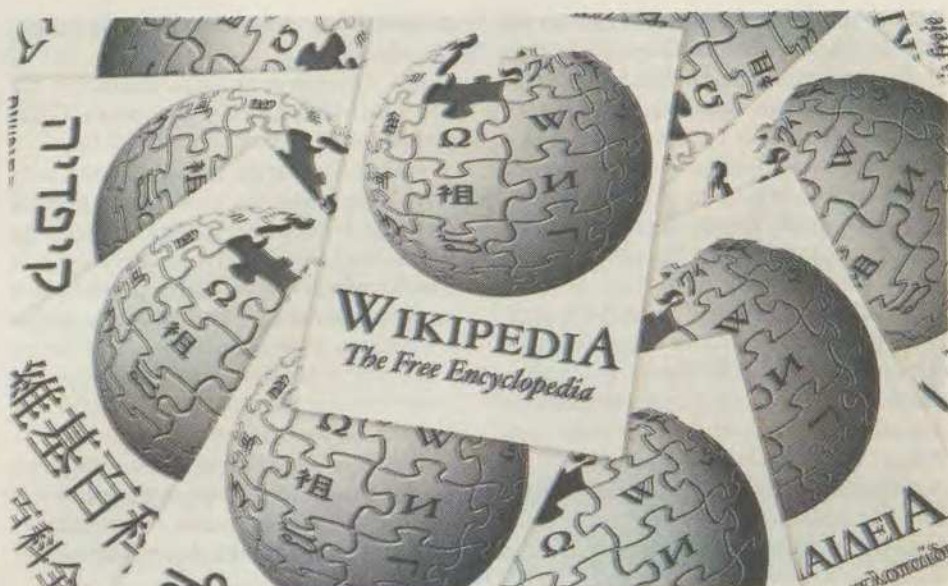
Wikipedia är som sämst när det påminner om en sandlåda, där deltagarna ägnar mer tid åt att kasta sand på varandra än att göra uppslagsverk, tycker Halldin. Det är viktigt att administratörerna ingriper aktivt. Personangrepp accepteras över huvud taget inte. Och toleransen mot nya bidragsgivare har sina gränser. "Om någon alldeles uppenbart är här för att förstöra så är det inte vår uppgift att vara stående psykologer. Folk som vill förstöra och inte alls är intresserade av att samarbeta får inte vara med och leka", skriver Sjakkalle. I sådana fall spärras användaren, men det är ett tecken på Wikipedias styrka att denna åtgärd inte används särskilt ofta. Jimmy Wales pekar på ett centralt problem på många nätmötesplatser: att man inte förfogar över de rätta verktygen för att hantera konflikter. Ofta står valet mellan ingen kontroll alls, så att debatten urartar till anarki, och rigida system som är för klumpiga och för dyra att administrera.

– Någonstans i mitten ska det finnas verktyg, och det är så Wikipedia fungerar. Det finns verktyg som man i gemenskapen kan använda för att lägga band på sig och se till att det med tiden uppstår en konsensus.

I Wikipedia visar sig detta till exempel i diskussioner om strykning av artiklar,

Wikipedianernas kung. Jimmy Wales, en av Wikipedias grundare, ser sig själv som en snäll diktator. FOTO: MARIO TAMA/SCANPIX

Globalt fenomen. Över 30 språk har i dag minst 20 000 Wikipediaartiklar.

FOTO: BORIS ROESSLER/SCANPIX

vilket är en viktig del av arbetet med att upprätthålla och höja nivån på texterna. Beslut om strykning tas inte genom någon enkel omröstning. Även om åtta av tio anser att en artikel bör strykas, kan den tionde deltagaren i en sådan diskussion vara en högt ansedd, klartänkt wikipedian. Då blir det ofta hans eller hennes synpunkt som vinner gehör.

– Det är en konsensusprocess. En person kan ha en avvikande uppfattning och faktiskt få många att tänka om i en fråga. Det är väldigt sunt. Och naturligtvis svårt att bevara när gemenskapen växer, säger Wales.

Ett ineffektivt och kaotiskt diskussionsklimat är ett problem, ett annat ren vandalism. Skolklasser utsätter dagligen Wikipedia för överkan, berättar Mats Halldin. Eleverna har en förkärlek för att ändra artiklarna om August Strindberg och Adolf Hitler. Men destruktiv aktivitet av det slaget är lätt att upptäcka, och då händer det ofta att skolans IP-adress blockeras i några timmar, längre tid om

arbete med frivillig och gratis kunskapsproduktion, vare sig det gäller ett nätlexikon eller andra projekt? Yochai Benkler, professor i juridik vid Yale University, har presenterat en av de hittills bästa analyserna i boken *The Wealth of Networks*, som kom ut i år. Benkler fastställer de materiella villkoren för effektiv social kunskapsproduktion eller "peer production" (gruppproduktion). En kärnpunkt är att apparaten för produktion och distribution av information genom utbredningen av internetuppkopplade persondatorer har decentraliserats till varje enskild medborgare.

Den som vill producera information och kunskap åt gemenskapen hindras inte längre av tunga investeringar i tryckerier eller tv-sändare. Mänsklig kreativitet och redan publicerad information är nu de enda insatsfaktorer som behövs för att man ska kunna skapa och göra ny information tillgänglig. Persondatorer och internetförbindelser har överflödigt kapacitet och folk har tid över, och det är det

Många anser att Wikipedia är ett exempel på den så kallade "Wisdom of Crowds" ... Andra jämför det som äger rum i Wikipedia med myrstackar eller bikupor.

samma sak upprepas. Wiki-programvaran gör att artikeln lätt kan ändras tillbaka till den tidigare versionen. Med Wikipedias verktyg är vandalism inte något hot, menar Halldin.

WIKIPEDIAS till synes ohejdbara expansion har gett upphov till många förklaringsförsök. Många anser att Wikipedia är ett exempel på den så kallade "Wisdom of Crowds", som titeln på en bok av James Surowiecki lyder, men denna handlar mest om beslutsteori. Andra jämför det som äger rum i Wikipedia med myrstackar eller bikupor. Wales är skeptisk mot sådana analogier och menar att förklaringen måste sökas i en förståelse av hur wikipedianernas sociala gemenskap fungerar. Varför är det då över huvud taget lockande att använda sin fritid till att

man utnyttjar i gruppproduktionsprojekt som Wikipedia, skriver Benkler. Att människor gärna bidrar till dylika projekt utan ekonomisk ersättning borde inte komma som någon överraskning, tycker han. Detta är bara exempel på helt vardagligt beteende, som när vi räcker grannen en hjälpande hand eller ger en vän en komplimang för en god måltid. Det nya är att produktionsförhållandena i samhället nu är sådana att sociala investeringar som inte är marknadsbaserade plötsligt får en ny och mycket större betydelse. Folk har alltid ägnat sig åt social fördelning, men nu har förutsättningarna ändrats. Benkler skriver: "Utifrån det begynnande 2000-talets mål och materiella betingelser för informationsproduktion är uppkomsten av gruppproduktion [...] en lika rationell och ändamålsenlig företeelse

som löpande bandet var vid förra sekel-skiftet."

Lyckade gruppproduktionsprojekt är organiserade på ett sådant sätt att de kan inhämta bidrag från många olika slags människor, producerade på olika ställen och med olika mått av ansträngning. Två saker avgör hur många och vilka slags bidrag projekten drar till sig: huruvida de kan delas upp i moduler, och hur små eller "finkorniga" modulerna kan vara. Om modulerna kan produceras oberoende av varandra, som artiklarna i Wikipedia, ökar det projektets flexibilitet. Och om modulerna kan delas upp i ytterst små bidrag, som att rätta ett stavfel i en artikel, öppnar det för bidrag som kräver ett minimum av insats. "Ett lyckat storskaligt gruppproduktionsprojekt kräver därför att en majoritet av dess moduler är relativt finkorniga", lyder Benklers slutsats. Det betyder att typisk gruppproduktion som till exempel ett programmeringsprojekt kring öppen källkod eventuellt kan locka färre deltagare än ett nätlexikon. Det tar inte lika lång tid att förbättra en Wikipediaartikel som att rätta till ett fel i ett datorprogram. Och det är just så många får sina första erfarenheter av Wikipedia: de rättar ett fel i en artikel om ett ämne, i vilket de själva är väl bekvämda. Hur lång tid tar det?

EN STOR DEL av Jimmy Wales jobb som Wikipedias ansikte utåt består i att resa världen runt och repetera projektets stora vision: att skapa och distribuera ett uppslagsverk av hög kvalitet till jordens alla invånare på deras eget språk. De första frågor som journalister ställer rör vanligtvis Wikipedias kvalitet och pålitlighet, och wikipedianerna är de första att medge att lexikonet absolut inte är felfritt. Förhoppningen är att gemenskapen ständigt ska kunna alstra nya metoder för att höja nivån. En radikal åtgärd, som lanserades under en Wikipediakonferens i augusti, är att man börjar med "stabla versioner" av artiklar vid sidan av dem som kontinuerligt uppdateras. De stabla artiklarna – bidrag av särskilt hög kvalitet – ska bara kunna ändras efter noggrant övervägande. Hur detta ska kunna organiseras återstår att se, men wikipedianerna Halldin och Sjakalle stöder bägge initiativet. Wikipedia bygger på "real time peer review".

Ingenting gläder Jimmy Wales mer än att se att kvalitetskontrollen fungerar, även om den går ut över honom själv. I Bergen i maj hade de lokala wikipedianerna bokat in honom i en spartansk föreläsningssal på matematisk-naturvetenskapliga fakulteten. Det var en passande inramning för mötet mellan skribenten bakom den refuserade artikeln om Robert Aumann och hans skoningslöse redigerare, matematikstudenten. Sjakalle tog tillfället i akt att ge sig till känna, och Wales jublade. "Jag har alltid undrat vem som gjorde det där. Var det du? Det var suveränt!" utbrast den annars så sansade och eftertänksamme Wikipediahövdingen, skrattade högt, klappade händer och vätte omkull vattenflaskan på katedern. Det var ett ögonblick av äkta Wikipedialycka. ■

Tänkandet har inte råd att fly undan religionen

RELIGION | Religion och filosofi drar ofta inte jämnt, men i dag tillhör förståelsen av det religiösa tänkandets viktigaste uppgifter. Den har blivit närmast livsviktig.

Det finns många olika sätt att förhålla sig till fenomenet religion. Ett är det som vanligtvis förknippas med ordet "religion". Jag tänker på attityden hos den rättrogne eller adepten som tar till sig de principer som präglar en viss trosgemenskap och som ger ett sanningsvärde (gärna av exklusiv natur) åt innehållet och formen hos religionen i fråga.

Men det finns andra. Här finner vi förhållningssättet hos den som närmar sig religionen för att nå kunskap och insikt utan att för den skull omfatta en eller annan trossats, eller utan att omfatta en övertygelse beträffande principerna hos en enskild religion. Ett sådant närmande kan äga rum utifrån den mest radikala och rena agnosticism, men det kan också ske utifrån en religiös hållning som värjer sig för att anta en särskild, i konfessionella termer positiv, form av religion.

Personligen intresserar jag mig för religionen i den senare meningen. Religion finns i en mängd olika former, och mitt närmande till den präglas av förhoppningen om att i ljuset av dess mångfald kunna få del av en kunskap som kan fördjupas utan att den filosofiska tanken därmed befäktas. I de uppenbarelser som hör de enskilda religionerna till finns en kärna som kan fungera som bas för en reflektion av strikt filosofisk karaktär.

I varje stor religion uppenbarar sig någonting existentiellt, något som är inte bara relevant utan också nödvändigt för en uppskattning av de mysterier som omgärdar det mänskliga livet och gör det till en svårlöst gåta. Religionen erbjuder i vissa fall en symbolisk kod som, försvärit den filosofiska tanken bara vet att hantlera den, kan fungera som tolkningsnyckel då det gäller att tränga in i dessa mysterier, om än alltid på ett trevande och prövande vis.

De enskilda religionernas uppenbarelse är symbolisk. Den hänvisar till de stora idéer som ansätter oss i form av öppna frågor om vår existens och vårt väsen, men som endast framställs indirekt och genom analogier. Det var så Kant definierade den symboliska aktiviteten, som en form av indirekt och analogisk framställning av de idéer som intelligensen ger uttryck för: idéer om vårt villkor, om världen i allmänhet, om dess styrande princip. Vår intelligens saknar en metod i förhållande till dessa idéer; innehållet i dem kan inte bevisas, och därför kan vi inte nå dem på den vetenskapliga kunskapens väg. Vi kan

Av
Eugenio Triás

Professor i filosofi vid Universitat Pompeu Fabra i Barcelona och en av Spaniens ledande tänkare. Mot slutet av 1980-talet närmade sig Triás religionens område. Han föregrep därmed den vändning mot teologin som följde under 1990-talet genom namn Gianni Vattimo och Jacques Derrida. *Axess* har bätt honom att behandla behovet av filosofisk reflektion över religionen. Det gör han här i två texter som kretsar kring religionernas fragmentariska karaktär och omöjligheten att komma runt det religiösa. Central är Triás idé om den symbolskapande människan, som genom sina symboler kan närma sig de obesvarbara frågorna. Genom symbolerna kan det som varit brustet göras helt.

inte nå dem, men vi bör tänka dem, eftersom de inställer sig med tyngden hos det som rör vår egen överlevnad. Här finns idéerna om vår dödliga eller odödliga natur, om vår frihet eller brist på frihet, om världens öde (dess ursprung och förutsägbara slut) liksom idén om mysteriet kring alltings begynnelse (vare sig denna förstås som Gud eller den blinda slummen). Symbolerna ger oss möjlighet att framställa och uttrycka dessa stora idéer, men de gör detta indirekt.

Varje religion utgör en i denna mening symbolisk uppenbarelse. På indirekt och analogiskt vis försöker religionen ge svar på de stora frågor som nämnda idéer föreslår. Där en rationell intelligens är förmoden att formulera dessa frågor utan att kunna besvara dem (Varifrån kommer vi? Vart är vi på väg? Vad är mening med våra liv? Vem eller vad garanterar denna mening?), dristar sig religionen att ge svar. Dock bara på symbolisk väg. Den symbolism som är påtaglig och närvarande i religionen, liksom på sitt sätt också inom konsten, utgör förnuftets nödvändiga komplement. Inom ramarna för min filosofi om gränsen kallar jag det för "gränsens förnuft".

EN BETYDANDE RELIGION är alltid ett fragment av Den store Pan. Äldre tiders människor ropade bestört: "Den store Pan är död". Den moderna tidens människa har upprepat ropet med Nietzsches ord: "Gud är död". Döden i fråga är inte en ny händelse hos en spirande modernitet, den är akten som inleder själva det mänskliga villkoret. Den beskriver inträdet på det symboliska området. Den stora guden är död, eller det stora alltet, och i kraft av detta frånfälle, med dödens maktillträde, finns möjligheten att återvinna och bevara fragment av en gammal sanning. Varje religion har sin *raison d'être* i detta collage av symboliska uttryck som, inför meningslöshetens samlade anstormning, söker värna om meningen.

All religion är alltså av fragmentarisk natur. Det finns ingen "sann religion", men alla stora historiska religioner är sanna religioner. Det är bara det att ingen av dem kan tillskriva sig rollen av religionen med stor bokstav, ingen av dem är i stånd att förverkliga ett sådant väsen, att omfatta ett dylikt begrepp.

Ställda inför det religiösa vanrykte tenderar vissa apologetiska tänkare att separera den religion som de håller för sann från "religionstyper" i vidare mening. De säger att den i deras ögon sanna religionen (till exempel judendomen eller den västerländska kristendomen) inte ska förstås som en religion utan som en "livserfarenhet". Det handlar om en undanflykt som inte ruckar på vår övertygelse att det på religionens område saknas företräden.

Varje fragment är nödvändigt. Men inget av dem kan omfatta de övriga som moment av något sådant som en "konkret totalitet" (Hegel). En dylik "totalitet" finns inte, det som finns är brottstycken. Men denna begränsning hindrar inte att varje religion rymmer sin offergåva, sin *kenosis*, eller det prov genom vilken den finner sitt rätta mått likt en askes som motverkar dess förbländning och hybris. Det handlar om en fragmentarisk men nödvändig och oersättlig sanning.

I den meningen har varje religion något att uppenbara, något visst som den – och bara den – kan erbjuda. Ingen överskuggar de andra, ingen absorberar eller "övertärfar" de övriga, samtidigt som man kan tänka sig alla möjliga olika typer av synkretiska korsningar, inympningar och blandningar. All religion är av naturen ören. Den är alltid, nu som då, öppen för infiltrering och smitta. ■

Kanske är det döden som gör oss mänskliga? Är det den som gör oss till människor? Det sägs att intelligensen är vårt arvegods. En av det mänskliga villkorets stora gåtor är precis denna karaktäristiska förmåga att förstå och begripa. Vad är det som gör att vi som en av våra dyrbaraste gåvor har utrustats med en förmåga att tänka, att nå insikt om oss själva och kunskap om det som omger oss?

Jag frågar inte efter det biologiska ursprunget eller den evolutionära bakgrunden till denna mänskliga skatt (det kan naturligtvis också röra sig om en för-

giftad gåva). Jag frågar, i filosofiska termer, om den här förmågans *raison d'être*. Det är här som döden kan bli oss en vägvisare. Insikten om vårt dödliga villkor utgör paradigmet, modellen eller måttstocken för all möjlig förståelse – av oss själva, av våra nära och avlägsna, av världen i allmänhet. Vi är intelligenta därför att vi är medvetna om att vi är dödliga. Det först dimmiga, sedan alltmer klara, medvetandet om vår förgänglighet driver oss att ta språnget över till det intelligensens villkor som definierar oss som mänskliga. Vi når utöver den vegetativa dvalan och det djuriska halvmedvetandet i kraft av den provokation som dödsmedvetandet utgör.

I ett av tragedin *Antigones* omtalade köravsnitt besjunger Sofokles människans obegränsade dristighet. Han målar upp en bild där människans alla själsförmögenheter framträder, hennes tekniska intelligens, hennes förmåga att utmana tid och rum, hennes färdighet att grunda samhällen och städer, hennes seger över elementen. Bara en enda gräns markerar skillnaden mellan de förgängliga och de oförgängliga, eller mellan människor och gudar. Grekerna kallade människorna för dödliga, gudarna för odödliga. Den avgörande gränsen var döden.

Den ändliga varelsen kan inte frigöra sig från det öde som Hades har i beredskap. Hon kan inte undkomma denna sista färd över floden Styx, ombord på den fruktade färjan, lotsad av Charon. Döden är varje gräns paradigmet. Den är paradigmet för vår förmåga, våra förtjänster, vår makt. Döden är själva gränsen i sin krasa och skrämmande karaktär av ogenomtränglig mur mot vilken vår kraft och förmåga, vår intelligens och uppfinningsrikedom slår sig blodiga. Men den är också en sporre för själva vår kapacitet att förstå och vinna kunskap liksom, i symbolisk form, att uttrycka denna förståelse och insikt om vår förgänglighet och dödlighet.

Vårt villkor består i att vi inte har ett uteslutande fabriksmässigt och teknologiskt förhållande till omgivningen, att vi inte bara kan behandla och slipa en sten eller tillverka en flintyxa, utan i att vi skapar symboliska former. Det mest fascinerande, det mest sällsamma, hos det villkor som är vi själva är knutet till den gåta som vår intelligens rymmer. En sinnlig intelligens med förmåga att uttrycka sig i symbolisk form. Det sker med hjälp av figurer som hämtas från den naturliga erfarenhetens område och som vi höljer med en nimbus av gåtfulla tecken, eller hieroglyfer, som ger de välkända formerna ett drag av helighet.

Döden är gåtfull när den avtäcker – som i motljus, som genom en negativ exponeeringsplåt – det man kan kalla existensens eller det ständigt återfödda och återskapade livets stora mysterium. Religionen innebär, redan i sin begynnelse, framförallt en öppning av en symbolisk strömfåra för de stora mysterierna kring livet och döden, eller kring de återkommande cykler som livet och döden gestaltar.

Gentemot dödens makt kan den symboliska människan, *homo symbolicus*, bara

ställa sin outtömliga symboliska och betecknande förmåga. Det är här hennes makt, hennes *magie* ligger. Magin är konsten att göra sig till herre över det heliga. Magi betyder makt. Det tyska ordet *Macht*, så karaktäristiskt för Nietzsches vokabulär, har samma semantiska rötter som ordet *magie*. Detsamma gäller för *mögen*, som betyder att kunna, kunna-vara (med en term förknippad med Heideggers vokabulär).

Från samma källa härrör också ordet *Maia* (sanskrit). Mayas, eller magins, slöja är vad Shiva genom sin berömda dans framkallar. Med förtrollningens makt skapar eller framkallar han det vi kallar världen. Magin utgör en skapande kraft (härav det tyska ordet *machen*, göra, skapa) som, emellertid, frammanar en slöja av (apolliniskt) sken, frukten av en förtrollande akt.

Det handlar om en kraft som trollbinder mottagaren. Magikern var en mäktig tjusare som fick herravälde genom att fångsla och förhäxa sitt föremål. Magin utgör själva beviset på den makt som intelligensen förlämnar den mänskliga varelsen. Och denna makt, den enda som kan mäta sig med den extrema maktlöshet och otillräcklighet som döden innebär, består i den symboliska uttrycksförmåga som *homo symbolicus* besitter. Magin är viljan att genom symboler få makt över mysteriet och det heliga, en makt som dödens uppenbara faktum ifrågasätter och evigt uppskjuter. Denna magi finns närvarande i varje religiöst uttrycks första fas, liksom i roten till varje sant konstnärligt, "poietiskt" uttryck.

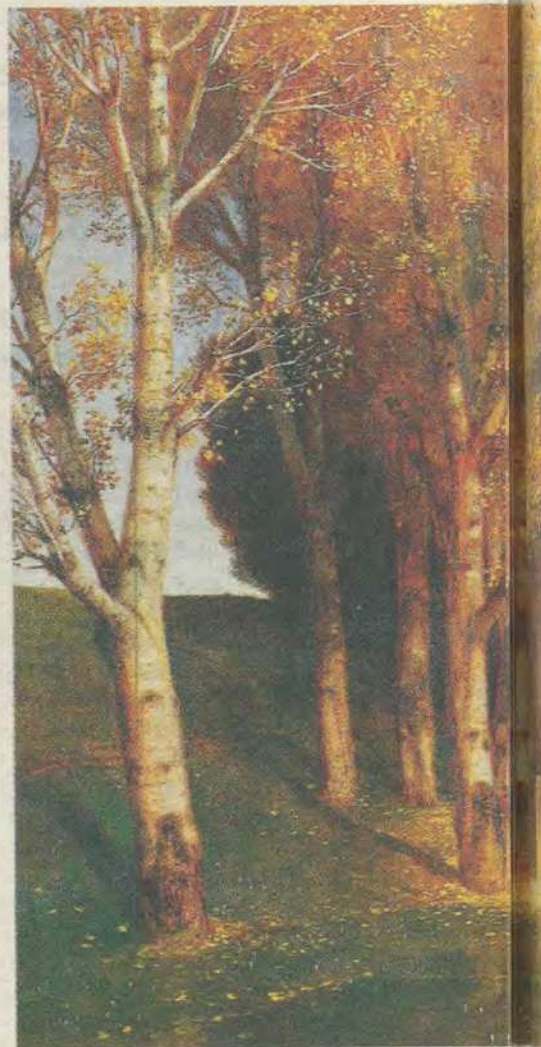
Den magiska övertygelsen består kanske i antagandet att det i kraft av en symbolisk kontroll skulle vara möjligt att kuva denna maximala storhet som människan alltid till syvende och sist möter. Den magiska föreställningsvärlden uppstår kanske när människan får för sig att hennes förmåga att ge symboliskt uttryck för sin värld, eller att i symbolisk form återskapa sin omgivning, kan ge henne makt över sin egen dagliga och otvetydiga erfarenhet av förslitning och åldrande, sjukdom och död.

Magin har alltid varit en föregripen och projicerad dröm. I symbolisk form före-

I stället för att söka besvärja det heliga böjer sig religionen, i bestörtning, inför mysteriet.

griper den det som *homo faber*, genom list och förslagenhet, utarbetar och konkretiserar i sitt skapande av artefakter. Som Eugenio Garin så väl påvisat är magins spridning under renässansen en förelöpare till den troskyldiga moderna tekniken. Leonardo da Vinci är själva sinnebild för denna sällsamma blandning av magisk ambition och modern ingenjörskonst. Men magin stötte på en gräns för odödligheten eller, som Faustlegenden säger, för den eviga ungdomen. Döden är den gräns inför vilken den magisk-symboliska gestaltningen står sig slätt.

Religionen utgör magins mest fullständiga dementi. Religionen föds och utveck-

Den heliga kullen. Målning av Arnold Böcklin.

las som en föregripande form av ett upplysningsstänkande som vetat att sätta gränser för det som Freud kallar för "idéernas allmakt". Idéernas allmakt är det som får den som befinner sig inom det magiska tänkandets trollkrets att tro att dödens makt över livet kan hävas. Religionen föds just ur det nyktra och vakna medvetandet om att den stora makt, vars främsta vittnesbörd är döden, inte låter sig besegras medelst momentana mänskliga uttryck. Det ges ingen symbol som kan mäta sig med den eller göra sig till dess herre.

Religionen återtar den symbolism och den uttrycksförmåga som är människan given. Men den gör det i syfte att genom olika åtbörder, gester och framställningar gestalta denna människans värnlöshet inför de högre makterna, och framförallt inför den högsta av dem, som är döden.

I stället för att söka besvärja det heliga böjer sig religionen, i bestörtning, inför mysteriet. I sina olika former av dyrkan, vädjan, tacksägelse, förbannelse och bön, i den uttryckliga eller symboliska formen för dessa attityder, visar den religiösa människan att hon odelat och radikalt accepterat sin ytterliga otillräcklighet och värnlöshet.

Men religionen präglas också av ett hopp. Religionen när förhoppningen om att det nya sättet att närma sig det heliga – och förmedlingen av de sinnliga uttryck och den teofani som förkroppsligar det överjordiska universumet, som går vittnet till mötes och som hör bönen – kan tillåta en gränsseger över dessa överjordiska

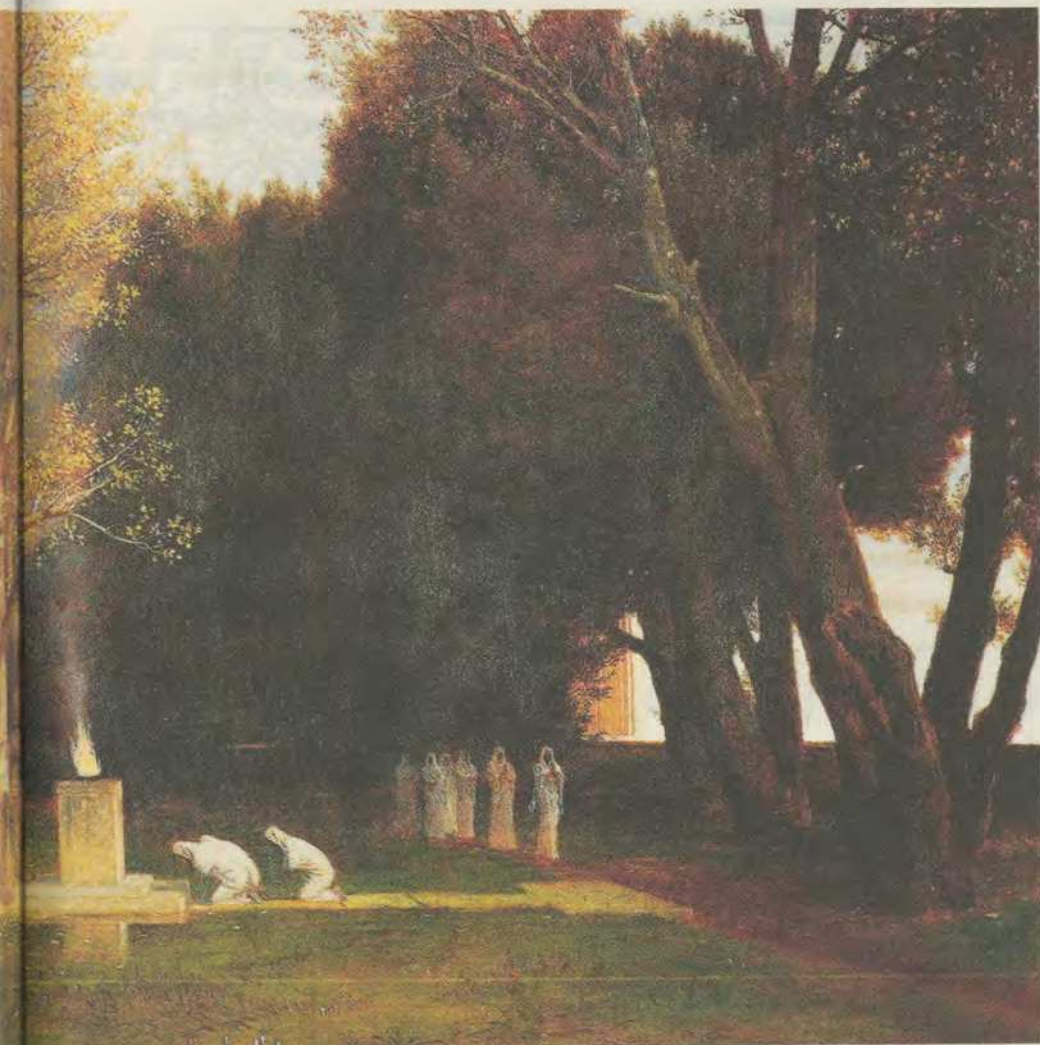

FOTO: IBL

makter och av den mest fruktansvärda av dem alla, som är döden.

OM RELIGIONEN VISAT PROV på överlevnadskonst beror det på att den svarar mot ett krav som den och bara den kan tillfredsställa. Det betyder att den inte kan ersättas av något annat, att den saknar surrogat och substitut. Därför bör man fråga sig vad som är dess syfte, vad det är som eftersträvas i kultens utövande, i alla de (subjektiva eller objektiva) former av firande som kan relateras till uttrycket "religion".

Jag tror inte att jag misstar mig om jag säger att det som förväntas av religionen är hälsa. Religionen förknippas med evig hälsa, eller med återvunnen hälsa, med rekreation och helande. Den förknippas med en vändpunkt, vid vilken existensens tillstånd av instabilitet och brutenhet (infirmetas, sjukdom) går över i hälsa. Med det menar jag inte i första hand hälsan hos en vital och kroppslig organism, som blivit vår lyckliga eller olyckliga lott, utan jag menar existentiell hälsa. I kraft av den religiösa institutionen närms en förväntan om att osaligheten vändes i salighet, eller man hyser förtröstan till en akt som tillåter en sådan vändning (vilken omtalas i mytens och ritualens ceremoniella iscensättning). Det man förväntar sig av religionen är alltså den benådade vändningen av ett brutet öde till ett återställt, helbräddagjort, helat liv.

Utmärkande för religionen är att den väcker förtröstan hos den som deltar i den religiösa ceremonin. Den skapar tilltro till

den existentiella (följaktligen verkliga) naturen hos de inslag som det symboliska händelseförloppet kretsar kring. Det betyder att det som här utspelar sig tas på allvar, att man uppfattar det som reellt eller, vilket är detsamma, att man tror att

Om religionen visat prov på överlevnadskonst beror det på att den svarar mot ett krav som den och bara den kan tillfredsställa.

det är av existentiell vikt. Det som här omtalas och utspelar sig har verklighetsstatus; de argument och den reflektion som berättelserna ger upphov till hålls för sanna. I vissa religioner (framförallt de skriftbaserade) kallas denna övertygelse för tro.

OM MAN FRÅGADE MIG vad religion var, vari dess natur och essens låg och av vad den bestod, skulle jag svara: den är ett möte. Ett möte som föregriper ett sammanträffande. Religionen bör definieras som ett möte mellan människan och det heliga. Den i egentlig mening religiösa händelsen utgörs av mötet mellan en helig närvaro, som stiger fram ur det fördolda, och en människa som kan avlägga ett vittnesmål (i kultens form, med alla sina ingredienser av beskrivning och berättelse, i diktens och sångens form, i offerriten eller det högtidliga firandet).

Mötet förutsätter en utsedd plats på vilken ett dylikt sammanträffande kan äga rum (templet, en term som i sin grekiska

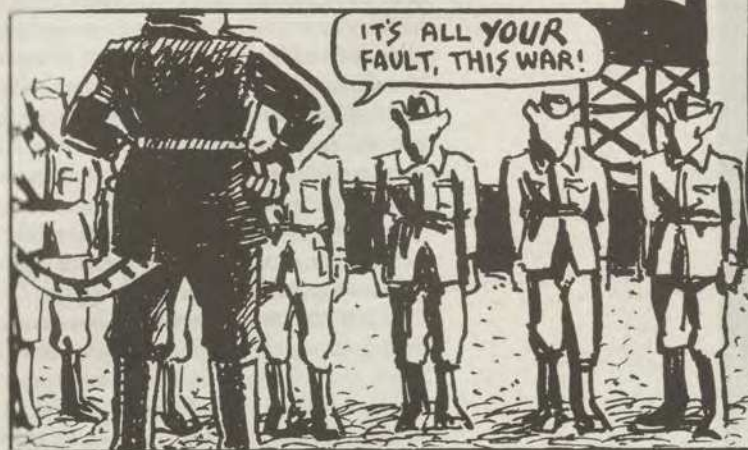
etymologi betyder, "avgränsning", "utstakning", "inhägnad") och en särskild tid, dag och klockslag, för kultens utövande (högtiden). Offerhandlingen beskriver materialiseringen av pakten, eller förbundet, mellan mötets *dramatis personae*. Förbundet sluts, i symbolisk form, eller det symboliseras genom ett utbyte av gåvor, av presenter i strikt mening, mellan den heliga närvaron och vittnet. Den senare överlämnar offergåvor av förgänglig natur. För att offerhandlingen ska beseglas förväntas i gengäld en utgjutelse av benådad natur.

I den här akten, som består i att den heliga närvaron och vittnet förenas eller knyts till varandra (religion av *re-ligare*, åter-knyta, förbinda, förena), kan vi alltså känna igen de inslag som gör en sådan sak som "religion" möjlig: närvaron av det heliga, ett vittne, ett vittnesbörd som styrks genom berättelser och dikter (det som brukar kallas "myt"), den mytiska intrigens sceniska framställning i en rituellt ceremoni, samt dess besegling över en offerhandling (i vilken ett utbyte av gåvor äger rum mellan det religiösa förhållandets kontrahenter: den heliga närvaron och människan i egenskap av vittne). Till sammans utgör alla dessa element vad som kan beskrivas som den religiösa händelsens symboliska sammanhang. Symbolen beskriver ett samband som bestyrker ett visst förbund eller en pakt, i detta fall mellan den heliga närvaron och vittnet, mellan människan och det heliga.

Det kan också tänkas att mötet utmynnar i ett icke-möte. Eller att den festliga tidpunkten avbryts av ett ominöst bud: budet om separation och skilsmässa mellan människan och det heliga. Man kan tala om en symbolisk händelse när utfallet är lyckligt, när det som händer är av förbindlig natur. Ordet symbol syftar till en förening (*sym-*) av två delar som ursprungligen uppgick i en och samma enhet (delar av en medalj, ett mynt). Delarna tjänade till att sluta ett förbund eller en pakt mellan två grupper eller två personer. Var och en hade sin del. För den händelse man återsågs kunde man slänga fram de båda fragmenten för att se om de sammanföll. Man kastade de båda fragmenten (*ballein* i det grekiska ordet *symbollein* betyder kasta) för att prova om de passade ihop.

"Symbolens" motsats är *diabolon* (därav ordet "diabolisk", liksom det avledda ordet djävul). Det diaboliska antydde "delarnas" oförenlighet och split. Det innebär att den religiösa handlingen kan ge upphov till två motsägelsefulla resultat. Antingen medför den att vittnets förväntningar på det heliga uppfylls, eller också spräcks de. Den religiösa handlingen kan alltså utmynna i en strikt symbolisk händelse, men den kan också sluta med ett osaligt, diaboliskt icke-möte. Den ambivalens som vidlader det heliga, som kan avse det mest upphöjda och sakrosankta liksom det mest gemena och olycksbringande, anknyter till den allmänna tvetydighet som, från hjärtat av dess inre, genomsyrar varje handling och varje uttryck som vi sammankopplar med ordet religion. ■

THEY TOOK US TO A PLACE NEAR NUREMBERG WHERE IT WAS MANY WAR PRISONERS. THE JEWS THEY MADE TO STAND SEPARATE.

WE SHOULD HANG YOU RIGHT HERE ON THIS SPOT!

OF COURSE, NOBODY OF US SAID A WORD.

PUT DOWN ALL YOUR VALUABLES!

HE CAME... I HAD MANY...

WHY SO MUCH MONEY?

MANY OTT... ONLY 500...

Mycket mer än tjoff! och bang!

BIOGRAFISKA SERIER | Under senare tid har serier utvecklats till en seriös konstform som kan tävla med både film och litteratur, särskilt inom biografins värld.

Som bekant har intresset för biografiska skildringar inom litteraturen och filmen ökat markant under de senaste decennierna. Samtidigt tycks också gränsen luckras upp allt mer mellan vad som är biografi och fiktion, verifierbara fakta och subjektiva sanningar. Men biografins utbredning begränsar sig inte till litteratur och film. Även de tecknade serierna har utvecklat en uppsättning regler och grepp för att förmedla autenticitet och en biografisk känsla.

EN AV DE FÖRSTA att försöka visa en osminkad och autentisk verklighet med självbiografiska inslag var den amerikanska undergroundkonstnären Robert Crumb, mest känd för sin populära figur *Fritz the Cat*. Under tidigt 60-tal skildrade han den amerikanska hippievärldens tillstånd med särskilt fokus på sig själv och sina diverse problem.

Hos Crumb, precis som hos många samtida skönlitterära författare världen över, gjordes inget försök att skönsminka den banala verkligheten som inte drivs av stora ideal och hjältemod utan helt enkelt av tillfredsställelsen av grundläggande

Av
Adam Marko-Nord

Filmare och skribent.

behov och drifter. Crumbs serier skapade inget mindre än en revolution inom serievärlden som gav ekon inom popkonsten och filmvärlden. *Fritz the Cat* (en vagt förklädd Crumb i kattform) blev animerad film, den första tecknade film för vuxenpublik som öppet skildrade sex och droger.

NATURLIGTVIS INSPIRERADES många att följa Crumbs exempel och att skildra världen och det enkla livet. Särskilt i Amerika fick denna trend fotfäste, till exempel med Harvey Pekar (vars liv och verk nyligen skildrades i filmen *American Splendor*, också den ett mycket spännande experiment med fiktion kontra biografi), Art Spiegelman och Chester Brown, för att nämna några av de mest välkända. Här träder snart en mer lågmäld berättartradition fram, långt från Crumbs fixering vid sina egna sexuella fantasier och andra extrema situationer.

Autenticitet är ledordet snarare än fakta; dock görs i serievärlden sällan några illusioner om att man berättar den enda, sanna historien. De tecknade bilderna ligger alltid som ett filter mellan läsaren och försöket att skapa en autentisk skildring av en människas liv – något som de moderna serieskaparna inte försöker komma undan utan snarare använder för att ge en ännu starkare effekt av närvaro och psykologisk trovärdighet.

De tecknade bilderna antar nästan samma mekanism som Brechts distanseringsringseffekt inom teatern, det vill säga ett medvetandegörande av att alla historier måste förmedlas via ett medium som ofrånkomligen skapar ett narrativ, det vill säga fiktion. Detta är tydligt i den klassiska serieromanen *Maus – a survivor's tale* (1986) av Art Spiegelman, där historien om judarnas utrotning under andra världskriget berättas med särskilt fokus på Spiegelmanns egen familj. Men trots det biografiska innehållet har Spiegelmann valt att behålla det klassiska seriegreppet att använda sig av antropomorfa djur – i historien porträtteras judarna som möss och nazisterna som katter. Genom denna avhumanisering blir effekten starkare och ännu mer påtaglig än om den berättats via

Klassiker. Art Spiegelmans självbiografiska *Maus* var en av de första serier som vann internationellt rykte som stor litteratur.

© ART SPIEGELMAN, 1973, 1980, 1981, 1982, 1983, 1984, 1985, 1986

avtecknade, realistiska människor. På ett djupare plan skapar Spiegelman också en parallell till nazisternas egen propaganda, där judar ofta utmålades som omänskliga skadedjur.

Maus var en av de första serier som vann internationellt rykte, inte som "tecknad serie" utan som stor litteratur. Kanske för första gången bevisades här att mycket allvarliga ämnen kunde behandlas precis lika väl i den tecknade seriens form som i bildkonsten eller litteraturen. Just genom att använda den tecknade seriens medium som språngbräda, med de möjligheter till kronologiska hopp och psykologiska djupdykningar som kan göras på en enda serieruta av en skicklig seriekonstnär, skapade Spiegelman en helt ny förståelse för tecknade serier.

I DEN RELATIVT NYUTKOMNA tecknade biografien *Louis Riel, a comic-strip biography* (2003) av kanadensaren Chester Brown är den biografiska ansatsen tydlig redan i titeln. Här görs ett försök att teckna en rak, individorienterad biografi över Louis Riel, som stred för Kanadas självständighet under sent 1800-tal. Det är på många sätt ett av de tydligaste exemplen på modern, ambitiös seriekonst som strävar att inte stå

andra medieformer efter. I kontrast till filmkonsten, där känslan av trovärdighet ofta skapas genom handhållen kamera och snabba klipp, är Browns arbete ett bra exempel på hur serien utvecklats åt andra hållet – biografiska serier använder sig ofta av homogent formgivna sidor där alla serierutor har samma storlek, antal och positionering. *Louis Riel* är också väl underbyggd med källmaterial som redovisas via traditionell notapparat, vilket, tillsammans med förklarande för- och efterord samt små kommentarer från författaren inlagda med asterisker under berättelsens gång, också är grepp som för det mesta återfinns hos biografiska serier.

I *LOUIS RIEL* GÖR Brown ett mycket ambitiöst försök att ge ett historiskt såväl som psykologiskt porträtt av den möjligen schizofrene Riel och dennes politiska och religiösa idévärld. En komplicerad person att teckna en biografi över kan tyckas, men Chester Brown klarar det galant. I likhet med andra stora seriekonstnärer har Brown en förmåga att låta bild och text ömsesidigt stödja varandra på det dramatiska, poetiska och känslomässiga planet, vilket skapar en enhet större än ingredienserna. Lyckade serieromaner skapar en egen värld, som kan vara minst lika uppslukande för läsaren som till exempel film och litteratur, tack vare att berättandet obehindrat rör sig mellan ett textuellt och ett visuellt plan, där den medvetne seriekonstnären ger precis rätt mängd av båda ingredienserna – och lämnar rätt mängd åt läsarens fantasi.

I slutet av *Louis Riel* upplever läsaren, trots många stora hål i kronologin, en stark känsla av förståelse av och kännedom om av Riel och hans liv, som hade varit svårt att skapa på något annat sätt. Chester Brown har tidigare skapat flera självbiografiska serier, som vunnit stor uppmärksamhet, bland annat en skildring av sin egen uppväxt med en psykiskt sjuk mor.

Ett annat exempel på ett försök till en autentisk skildring är britten Alan Moores monumentala serieroman *From Hell* (1998), där ett stort faktaunderlag ligger till grund för en historia om hovläkaren Sir William Withey Gull, mannen som enligt Moore också var Jack the Ripper. Men här görs också ett väldigt ambitiöst försök att teckna en historisk biografi över själva staden London och dess arkitektur med religiösa och ockulta inslag, såväl som en mångfasetterad bild av 1800-talets brittiska samhälle. Jack the Rippers brott är för Alan Moore ett symptom på ett sjukt samhälle i total uppluckring. *From Hell* har även den uppmärksamats på samma villkor som "vanlig" litteratur, mottagit litterära priser och blivit recenserad i tidskrifter som normalt inte behandlar tecknade serier.

ÄVEN SVENSKA SERIER har länge haft en tydlig biografisk inriktning, med flera framgångsrika seriekonstnärer, främst kanske Mats Jonsson, som under lång tid har fördjupat sig i sina egna ungdomsår i Kramfors, skildrade i framför allt tidningen *Galago* och seriealbumet *Pojken i Skogen*. Också populära serier som *Arne Anka* och *Rocky* bygger på tydliga biografiska element, även om dessa mest använder sig av det kortare stripformatet och inte berättar längre, sammanhängande historier. Här är de biografiska elementen snarare en konstnärlig touch, en extra krydda för dem som kan uppfatta den.

Kanske är de biografiska skildringarna framtiden för de tecknade serierna som konstform – en ökad grad av realism, en visuell metod att berätta just livshistorier, som alla kan ta till sig på ett enkelt sätt, utan att för den sakens skull nödvändigtvis göra avkall på komplexitet, konstnärlighet och visuell rikedom.

Svensk pionjär. Mats Jonsson har länge fördjupat sig i sina ungdomsår i Kramfors och Stockholm.

© MATS JONSSON

Maskinen människan får dras med sin kropp

Den biologiska och tekniska fantasin målar upp en utopisk framtid för den enskilda människan. Men den lider brist på intellektuell rörlighet inför frågor om makt, fördelning och resurser.

HAR DU KOPPLAT UPP DIG I DAG? Frågan är besynnerlig. Inte på samma sätt som den skulle ha varit för tjugo eller till och med för tio år sedan, då man hade fått tänja på fantasin för att få grepp om avsändarens avsikt. Snarare är frågans skevhet ett mått på hur vardagslivets strukturer kommit att omvandlas under det senaste decenniet. I dag är vi "uppkopplade" hela tiden. Även om beteckningen rymmer ett stråk av metafor, pekar den på den ständigt potentiella kontakten mellan medvetanden och kroppar, å ena sidan, och artificiella konstruktioner å den andra. Det handlar om ständigt nya versioner av en historisk gestalt, som en gång var hotfull och monstruös, men som nu blivit helt normal: maskinen människan.

Visst, oftast handlar det bara om flyktiga kontakter: fingrar över ett tangentbord, en blick riktad mot en skärm. Men samtidigt ser vi tecken på att andra kopplingar och gränssnitt kommer att förverkligas i en inte alltför avlägsen framtid. Riktar man uppmärksamheten mot fiktionen, och i synnerhet mot sf-kulturen, har det under åren inte saknats förslag på hur denna tilltagande närhet mellan biologi och artefakt kommer att se ut. I David Cronenbergs biotech-thriller *eXistenZ*, från det sena 90-talet, har uppkopplingsmetaforen konkretiserats på ett både oroande och groteskt sätt: en navelsträngsliknande kabel förs in i en köttficka i ryggradsslutet, varpå människans "verkliga" värld dubbleras av en digitalt baserad och mycket övertygande simulation, som givetvis skapar ontologisk obalans i tillvaron. Och går man längre tillbaka, till cyberpunkens urtext, William Gibsons roman *Neuromancer* (1984), finner man ett brett register av förbindelser och till och med ett fullbordat äktenskap mellan män-

Av
JESPER OLSSON

THE SINGULARITY IS NEAR
When Humans Transcend Biology

Ray Kurzweil

Viking 2005 (652 s.)

ARCHAEOLOGIES OF THE FUTURE
The Desire Called Utopia
and Other Science Fictions

Fredric Jameson

Verso 2005 (431 s.)

MY MOTHER WAS A COMPUTER
Digital Subjects and Literary Texts

N. Katherine Hayles

University of Chicago Press 2005 (290 s.)

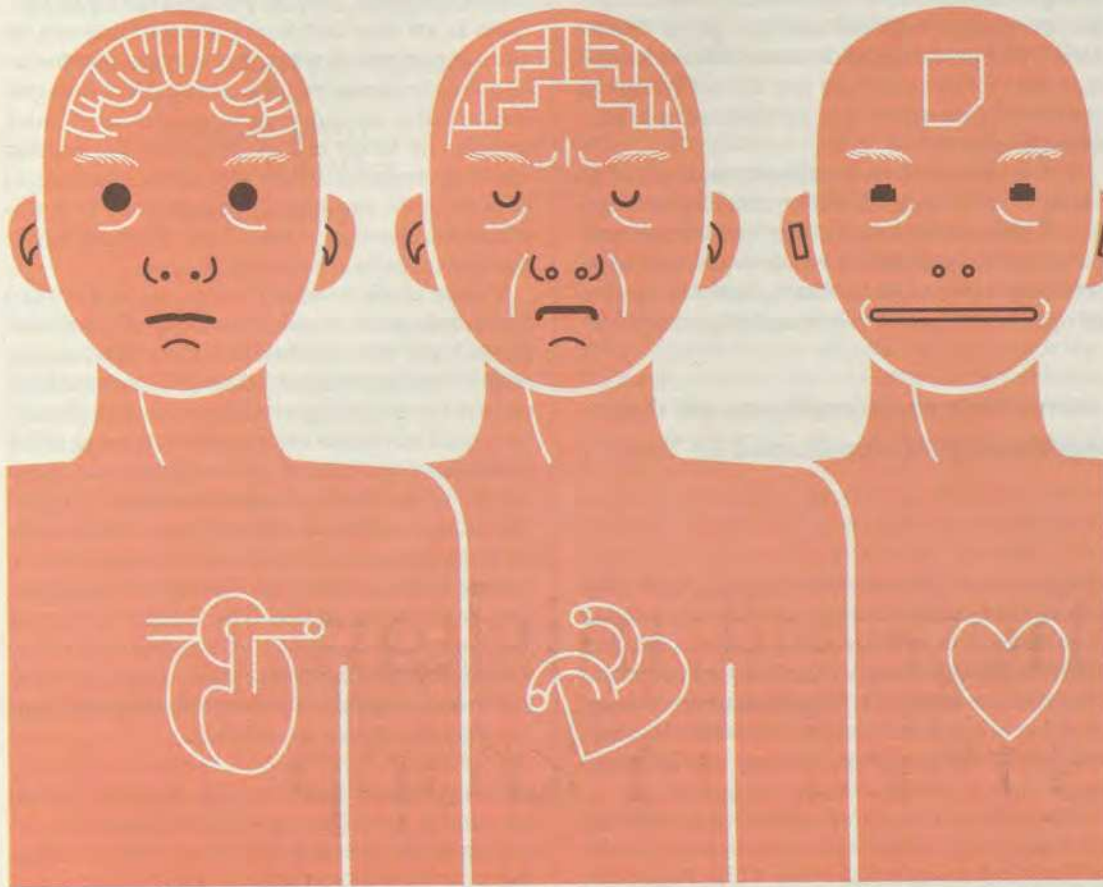
niska och maskin i en konstruktion som lämnat kroppen bakom sig för att leva vidare i ett datorprogram.

Detta är bara två exempel i en oändligt varierad kulturell fantasi, men det är trots allt fiktion.

De frågor som bultar under huden är: Hur kommer det verkligen att se ut? Kommer vårt medvetande att kunna laddas ner i en dator? Kommer biotekniska företag att ta patent på innehållet i hjärnan? Kommer digitala implantat att installeras i våra kroppar? Kommer kroppen till och med att bli en onödig börda för ett artificiellt medvetande frisläppt på cybergröna ängar? Kommer vi att få ett evigt (om än icke-organiskt) liv?

DE SENASTE MÅNADERNA HAR JAG läst en mycket omfattande bok som på olika sätt tar itu med dessa frågor och drar upp konturerna av ett "postbiologiskt tillstånd". Boken heter *The Singularity Is Near* (de religiösa övertoner får en att rycka till) och har den talande undertiteln: "When Humans Transcend Biology". När, alltså, inte om – och det visar sig vara tidigare än man är benägen att tro. För med en imponerande arsenal av data från olika naturvetenskapliga forskningsfält och med en diger statistik över teknologisk och ekonomisk utveckling vill Ray Kurzweil hävda att det han kallar för "singulariteten" kommer att äga rum under innevarande sekel. Mer konkret innebär denna singularitet här att linjerna för den biologiska och den teknologiska evolutionen kommer att sammanfalla, en förening som kommer att ske i tecknet av GNR ("genetics", "nanotechnology", "robotics") och som placerar oss bortom den förgängliga tillvaro vi lärt känna som den mänskliga. Det är en förening som gör det som brukar saluföras som påhitt och fiktion till något naturligt.

Men Ray Kurzweil återfinns inte inom science fiction. Han är uppfinnare, entreprenör och författare, mångfaldigt belönad av Massachussets

Redo för programmering. Människan är inte tydligt separerad från sina verktyg. Hennes individuella självständighet påverkas av den tekniska utvecklingen.

ILLUSTRATION: ALEXANDRA FALAGARA

Institute of Technology (MIT) och andra institutioner i USA. Han är dessutom en vår tids "ledande futurister" (Marvin Minsky) och har, som innerfliken meddelar, "ett tjugoförårigt rekord på förutsägelser som slagit in" bakom sig. Tanken på att hans träffsäkerhet ska hålla i sig svindlar. För vad Kurzweil presenterar i sin framtidsvision är ett sekel där vi kommer att bevittna inte bara hur den mänskliga intelligensens särpräglade förmåga att urskilja mönster kommer att kombineras, bokstavligen, med datorns snabbhet och kapacitet att dela med sig av kunskap. Dessutom följer en tilltagande tömning av våra biologiska kroppar, ett upphävande av sjukdomar och åldrande, en utträdning av materiella skillnader och hotande energibrist samt (bland mycket annat) en tellurisk kolonisering av universum med hjälp av nanorobotar. Ibland tillåts en viss osäkerhet om när exakt dessa saker kommer att hända – 2030-tal eller 2050-tal eller kanske först om 100 år – men det råder inget tvivel om att det kommer att ske.

Det finns vissa karakteristiska drag i Kurzweils hållning: en nedvärdering av det biologiska (biologin är "ineffektiv", hjärnan är "suboptimal", som det kan heta) i förhållande till den digitala teknologins överlägsenhet och en radikal uppvärdering av fenomenet "intelligens". Kurzweil återkommer också till problem som stått i fokus i hans tidigare arbeten: förhållandet mellan hjärna och dator. Här leds läsaren in på en resa, fylld av tekniska detaljer och laboratorierapporter, över naturvetenskapens frontområden. Man möter fenomen som spin, molekylära kretsar och DNA-datorer – "väsentligen ett provrör fyllt med vatten som innehåller triljoner DNA-molekyler,

där varje molekyl agerar som en dator". Men den övergripande frågan är när maskiner kommer att klara Turing-testet, AI-forskningens egen Graal, som fullbordats när man inte kan avgöra om det är en människa eller en maskin som agerar i en viss situation. Eller när kartläggningen av hjärnan har nått tillräckligt långt för att möjliggöra framställandet av en artificiell mjukvara med samma kapacitet som en tänkande människa. Givetvis har man inte nått dit än, men Kurzweil lyfter fram kommande effektiva metoder för kartläggning, till exempel undersökande "nanobots" ("robotar i samma storlek som mänskliga blodceller") som skickas ut i blodomloppet.

Kurzweils ymniga redogörelse för GNR, som handlar om allt från kloning och genterapi till stridsrobotar, illustrerar det kommande överskridandet av biologin på en mångfald sätt. Och Kurzweil personligen har redan inlett denna process. Han framhåller hur han sedan femton år bedriver en aggressiv krigsföring mot den egna kroppens förfall (bland annat tar han 250 tabletter om dagen), för att konservera sin hälsostatus vid 40-åringens, och hur han därigenom lyckats häva en diagnos för diabetes.

MED TANKE PÅ DE KOLOSSALA anspråken i Kurzweils inventering av det vetenskapliga och teknologiska avantgardet och dess effekter på det som ska komma, kan han förstås inte undvika en diskussion kring de bredare kulturella, sociala och politiska konsekvenser som utvecklingen mot "singulariteten" kommer att medföra. Olika områden som lek, lärande, arbete, underhållning och till och med konst tangeras. Här finns även ett omfattande bemötande av den kritik

AXESS | RECENSERAR

Property Rights in Blood, Genes and Data
Jasper A. Bovenberg
s. 41

Har vi äganderätt till vårt eget genetiska material? Erik Malmqvist tar sig an en tvistefråga inom juridik och bioteknik.

Oak
Willian Bryant Logan
s. 42

Pontus Dahlman läser en studie om ekens kulturhistoriska betydelse och finner spår av ett förlorat parad.

Global Capitalism
Jeffrey A. Frieden
s. 43

Dagens globala utveckling kan uppfattas som socialt illegitim. Lars Magnusson oroas av att gamla misstag begås på nytt.

American Theocracy
Kevin Phillips
s. 44

Är den konservativa kristna kulturen ett hinder för samhällsförnyelse? Carl Johan Gardell navigerar mellan religiösa väckelsevägar och resursmissbruk.

Kortrecensioner:
Stephen Miller,
Darrin M. MacMahon
och David E. Cooper
s. 46

Läs om konsten att samtala, om lyckans historia och om trädgårdsodling som filosofisk praxis.

hans bok kan råka ut för: alltifrån vetenskapliga motargument – som att hjärnans kopplingar är betydligt mer komplexa än de modeller som skapas – till invändningar av filosofisk och ekonomisk art.

Ändå är det just på detta område som framställningen sviktar. Här kan Kurzweil summariskt behandla frågan om klyftan mellan fattiga och rika på ett par sidor, huvudsakligen genom att denna inte kommer att spela någon roll eftersom framtidens teknologier kommer att bli nästan gratis. Han avfärdar ekologiska hot med argumentet att den nya teknologin kommer att utnyttja "reversibel energi". Han kan med viss automatik och utan argument hävda att en fri marknad kommer att ha de mest godartade effekterna på utvecklingen i denna riktning.

Poängen är inte att Kurzweil misstar sig – vem vet? Poängen är att det är svårt att kritisera sådana förutsägelser och att de är symptomatiska för den brist på fantasi och intellektuell rörlighet som plötsligt infinner sig när frågor om makt, fördelning av resurser och så vidare flyter upp till ytan. Det är som om inget får dämpa den utopiska tonen.

Kanske är det denna ton man i första hand ska fundera över i sin läsning, snarare än en mer eller mindre avlägsen framtid. Fredric Jameson hävdade en gång i en essä om science fiction – "Progress versus Utopia, or, Can We Imagine the Future?", omtryckt i hans senaste bok *Archaeologies of the Future* – att framtidsskildringar inte är bilder av framtiden, utan förfrämligade bilder av vår egen tid. Och hur skulle vi egentligen kunna föreställa oss det som ännu inte är, om inte genom

FORTS. PÅ NÄSTA SIDA ...

... FORTS. FRÅN FÖREGÅENDE SIDA

krökta extrapoleringar utifrån det redan kända? Ur det perspektivet kommer *The Singularity Is Near* att placera sig inom ett område som tagit form under det senaste decenniet och som brukar gå under namnet "posthumanism" (eller "transhumanism"). Dess inspiration kommer från en rad olika fält, som ny fysik, kaosteori, bioteknologi, materiallära, genetik och artificiell intelligens.

FÖR ATT FÅ ETT MER FOKUSERAT perspektiv på det problemfält som Kurzweil tecknar i sin svåröverskådliga helhet, och för att få en analys

Men att vår kultur redan är märkt av ett samarbete med maskiner, att den är genomsyrad av ett bildspråk och en begreppslighet uppskopad ur "The Regime of Computation" är uppenbart.

med större konkretion och historisk förankring, kan man uppsöka en annan nyutkommen bok, som medvetet tar sikte på en samtida diskussion, snarare än på det som möjligen kommer att inträffa. Boken har den avväpnande titeln *My Mother Was a Computer. Digital Subjects and Literary Texts* och är skriven av litteraturvetaren N. Katherine Hayles, professor vid University of California, Los Angeles (UCLA) och en av de senaste årens mest inflytelserika och omdiskuterade litteraturforskare, särskilt om man ser till gränslandet mellan litteratur, naturvetenskap, teknologi och medier.

Sin nya bok beskriver Hayles själv som avslutningen av en trilogi som inleddes med *How We Became Posthuman: Virtual Bodies in Cybernetics, Literature, and Informatics* (1999) och senare följdes upp av den mer essäistiskt hållna *Writing Machines* (2002). En central fråga i den förstnämnda boken var hur cybernetik och informationsteori hade underblåst en tendens att i en berusande "informationsålder" glömma bort den fysiska grunden för informationens lagring. Det rör sig om en "cyberidealism", vars mest vulgära uttryck kanske återfinns i föreställningarna om nätet som en befriare från den egna identiteten, historien och kroppen, men som också kan ses som en förutsättning för den omsusade fantasin om att ladda ner medvetandet i en dator. Vad Hayles ville var att påminna om det materiellas betydelse för varje informationsbearbetande process, vare sig denna är biologisk eller inte.

Problematiken är viktig också i den nya boken, men samtidigt har en positionsförskjutning ägt rum. Hayles tillstår att diskussionen om förhållandet mellan biologi och artefakt, människa och intelligent maskin, har blivit alltmer komplex under de senaste åren och att frågan måste belysas på andra sätt.

I centrum av *My Mother Was a Computer* står vad hon kallar "The Regime of Computation", som har en förutsättning i cybernetiken, men som är ett mer "vidsträckt och ambitiöst projekt". Det är ett projekt där allt i vår värld, ända ner på atomär och subatomär nivå, kan beskrivas som informationsbearbetning. Samtidigt är det inte ett synsätt eller en världsbild som bortser från kroppar utan ett perspektiv som tvingar oss att tänka materien på nytt: som en brygga mellan fysisk verklighet och mänskliga intentioner, som "the constructions of matter that matter for human meaning", som Hayles skriver med en svåröversättlig formulering.

VAD INNEBÄR DET DÅ att allt kan uppfattas som "computations"? Utgångspunkten är att sådana processer är något som tar sin början med en liten mängd element och en uppsättning enkla, logiska operationer som förverkligas på en "plattform" (ett grundläggande materiellt underlag), men som sedan kan bygga upp alltmer komplexa nivåer till dess att de kan simulera varje existerande fenomen.

För att ta ett förvisso omstritt men åskådligt exempel ur den samtida naturvetenskapen: Stephen Wolframs forskning kring "cellular automata", som i sin grundform består av enkla kvadrater i ett ruttnsystem på en skärm, men som genom en uppsättning regler och en ansenlig mängd kör-

ningar – som genererar ett slags lärande eller reflexivitet hos kvadraterna – skapar oförutsägbara och komplexa mönster. Olika slutsatser kan dras av ett sådant experiment, men det starkaste påståendet som kan härledas ur Wolframs arbete (i boken med den blygsamma titeln *A New Kind of Science*) är att det är denna typ av processer som ligger till grund för allt liv och all materia i universum.

Hayles är nu inte intresserad av att ta ställning till frågan om världens och varats beskaffenhet. I stället vill hon undersöka hur "The Regime of Computation" omsätts i olika bilder av vår samtid. Hennes analyser är alltså riktade mot den posthumanistiska diskussionen. Hur ser de begrepp och föreställningar som uppstår ur denna diskussion ut? Hur används de? Och inte minst: hur ser spänningen ut mellan metaforisk beskrivning och en reell förklaring av vår värld utifrån dessa premisser?

Resonemanget illustreras med tre litterära verk, som utforskar den porösa gränsen mellan kropp, medvetande och teknologi: Henry James *The Girl in the Cage* (1898), Philip K. Dicks *The Three Stigmata of Palmer Eldritch* (1965) och James Tiptrees *The Girl Who Was Plugged in* (1973). Det är en serie briljanta läsningar som genomförs, och man får en känsla av att Hayles här befinner sig på hemmaplan. Hennes kommentarer svajar på ett annat sätt när hon ger sig i kast med mer "avantgardistiska" estetiska arbeten, förmodligen på grund av att hennes kunskap om avantgardets tradition har sina begränsningar.

HENRY JAMES MER ÄN HUNDRA år gamla berättelse har inte med datorer att göra, utan handlar om en ung kvinna på ett telegrafkontor. Eftersom hon i sitt arbete sitter där information flödar in och ut, har hon börjat utveckla en parallell fantasivärld vid sidan om den materiella. Hayles betecknar de två världarna som präglade av å ena sidan en "Regime of Scarcity", knapphetens regim, där ägandet av materiella varor är centralt, och å andra sidan av "The Regime of Computation", där det avgörande snarare är tillgången till information.

Hayles uppmärksammar flera detaljer om telegrafins och kodens effekter på berättelsens personer, och även om flickan i buren till slut måste återföras från sin fantasi till den fysiska verkligheten, och knapphetens regim, är detta en historia som pekar rakt in i en kommande informationsålder med datorer och intelligenta maskiner.

Att det är där vi befinner oss i Philip K. Dicks

och James Tiptrees berättelser är otvetydigt. Dicks roman aktualiserar på nytt det dubbla världsscenario som hos James var förankrat i ett mänskligt psyke. Men en poäng med Hayles analys är att visa hur denna föreställning om en autonom person krackelerar i vårt allt mer intensiva umgänge med maskiner. Hos Dick kommer sönderfallet att iscensättas genom en kemisk invasion av kropp och medvetande: det handlar om hallucinogena droger som sätter människor i kontakt med varandra – drogen som kommunikationsteknologi – men som samtidigt sätter den individuella autonomin på spel.

Denna tanke kommer sedan att återvända i varierande grad i bokens återstående analyser. Dessa löper från en diskussion av "intermedieringen" mellan tryckta böcker och elektronisk litteratur till en läsning av sf-klassiker som Stanislaw Lem. I en mycket spännande utläggning kring Karl Sims simulationer av "evolutionära processer" – lyfter Hayles fram dynamiken mellan mänskliga betraktare och digitala, livsliknande former på skärmen i termer av en distribuerad och utspridd kognitiv aktivitet. Det hela avslutas i den kanadensiska författaren Greg Egans "subjektiva kosmologi"-romaner från 90-talets början, i vilka vårt medvetande har blivit något som var och en konstruerar utifrån universums slumpartade brus – bokstavligen, inte metaforiskt.

LÄSNINGEN AV BÖCKER som dessa får tanken att svindla. Men som jag också har nämnt är det möjligt att finna kritiska röster om den vetenskap som inte minst Kurzweil tar upp. Vad man kan och bör göra, är att överväga i vilken mån reflektionen kring den teknologiska utvecklingen åtföljs av en kring de politiska, etiska och psykologiska frågor som inställer sig.

Hayles analys kommer här med ett intressant memento. Dels knyter hon an till en grundläggande insikt i mediehistorien, att människors kroppar och medvetanden har dörrarna öppna mot omvärlden. Vi är inte strikt separerade från vad som ur detta perspektiv missvisande kallas våra verktyg – våra redskap och medier. Dels vidareutvecklar hon detta och pekar på att våra kognitionsprocesser är utspridda snarare än centralstyrda. Vår förmåga till kunskapsbearbetning bygger på ett samspel. Vi har inte självständig kontroll över vår kunskapsproduktion.

Det handlar om att erkänna ett slags ömsesidighet i spelet mellan människa och maskin: "För att komma till rätta med de etiska implikationerna av intelligenta maskiner är det i mina ögon avgörande att uppmärksamma det ömsesidiga i våra interaktioner med dem, den komplexa dynamik genom vilken de skapar oss samtidigt som vi skapar dem", skriver Hayles.

Det är här styrkan hos Hayles ligger jämfört med Kurzweil och andra teknologiskt belamrade förutspåelser i fackbokens form. Exakt hur uppkopplingarna och looparna mellan människa och maskin kommer att se ut i framtiden är man benägen att betrakta som en öppen fråga. Men att vår kultur redan är märkt av ett samarbete med maskiner, att den är genomsyrad av ett bildspråk och en begreppslighet uppskopad ur "The Regime of Computation" är uppenbart. Att detta har effekter på hur vi förstår oss själva, vår relation till andra och vad vi önskar vara och bli, likaså. Det är därför vi behöver en diskurs över diskursen, en analys av hur vi talar, tänker, fantiserar och agerar inom dessa ramar. Och det är på detta sätt – för att i sista stund anropa Fredric Jameson – som utopier och dystopier om det kommande får en betydelse här och nu. ■

Arvsmassan som nationell egendom

PROPERTY RIGHTS IN BLOOD, GENES AND DATA
Naturally Yours?

Jasper A. Bovenberg

Brill 2006 (213 s.)

DET ÄR EN OFTA UPPREPAD iakttagelse – på gränsen till en truism – att naturvetenskaplig forskning inte befinner sig i ett socialt och kulturellt vakuum utan präglas av den tid och det samhälle den äger rum i. Inte minst feministiska betraktare har ägnat sig åt att utmana vetenskapens universella sanningsanspråk och blottlägga dess kamouflerade kulturella antaganden. Relationen är förstås också omvändbar: naturvetenskapen har en tendens att flyta ut över sina gränser och återverka på den tid och det samhälle som den bebor. Detta gäller även den sedan mitten av förra seklet alltmer betydelsefulla molekylärbiologin och den därmed sammanhängande "nya genetiken". I synnerhet kartläggningen av det mänskliga genomet har satt djupa kulturella spår och givit upphov till nya och mångbottnade frågor långt bortom de rent biologiska.

En avgörande juridisk fråga som uppstått i samband med det mänskliga genomprojektet är vem som äger mänskliga genetiska data och det biologiska material från vilket de hämtas. I sökandet efter ett svar på denna skenbart enkla fråga letar sig den amerikanske rättsvetaren Jasper A. Bovenberg in i en djungel av anspråk på ägande och kontroll av, respektive tillgång till, människans DNA. Undersökningen är angelägen, inte minst mot bakgrund av de ofta ofullständiga och motsägelsefulla lagar som i nuläget reglerar äganderätt till mänskligt biologiskt material.

ATT DE OLIKA ÄGANDEANSPRÅKEN befinner sig i motsatsställning till varandra och härrör ur motstridiga intressen är snarare regel än undantag. Industrins kommersiella intresse att genom patent behålla kontrollen över frukterna av sina

investeringar står mot forskningens behov av fri tillgång till data. Konflikten mellan öppenhet och slutenhet återfinns i själva verket också inom forskarvärlden, där en avsevärd spänning råder mellan idealet om fri tillgång och varje enskild forskares intresse av att behålla kontrollen över just sina data.

Både vetenskapliga och kommersiella möjligheter tycks sättas på spel av de för den biomedicinska forskningen alltmer betydelsefulla patientorganisationernas uppfattning att varje individ har en oförryerlig äganderätt till sitt eget biologiska material. Detta anspråk söker inte bara stöd i den allt starkare betoningen av patientautonomi och informerat samtycke. Det grundar sig också i upplevelsen av ojämlikhet i nuvarande lagstiftning: forskare ges möjlighet att göra ekonomiska vinster på donerat biologiskt material, medan donatorerna inte medges kompensation för sina bidrag.

Andra perspektiv på ägande och brukande av genetisk information drar åt ett mer kollektivistiskt håll. Bakom de framväxande isländska, brittiska och estniska biobankerna finns en uppfattning om genomet som en nationell egendom som bör förvaltas med befolkningens bästa för ögonen. FN:s kungörelse, att vårt DNA är att betrakta som ett mänsklighetens gemensamma arv, reser vidare frågan om delar av det ens i princip kan patenteras och brukas i kommersiella syften.

BOKENS STÖRSTA BEHÅLLNING torde vara att den ger en välstrukturerad helhetsbild av de många juridiska kontroverser som på ett eller annat sätt kretsar kring frågan om äganderätt till DNA och mänskligt biologiskt material. Genom att de olika diskussionerna relateras till varandra och till prejudicerande fall skapas en viss ordning i en problematik som framstår som smått kaotisk för en utomstående betraktare. Kontroversernas komplicerade ömsesidiga relationer färgar dock av sig på boken och tar sig uttryck i omfattande upprepningar. En del av förklaringen till detta ligger säkert också i att tidigare versioner av flera kapitel är publicerade som fristående artiklar.

Till Bovenbergs förtjänster hör också en vilja att ta båda sidorna i varje kontrovers i beaktande och erkänna en åtminstone partiell legitimitet i bådadas anspråk. Detta är utan tvivel lovvärt, inte minst med tanke på de skarpa meningsskiljaktig-

heter som råder på området. De förslag till lösningar som mer eller mindre noggrant skisseras tillgodoser också i stor utsträckning båda sidors intressen. Bovenberg framstår därmed ofta som en skicklig medlare.

Exempelvis anser han att det inte kan bli tal om ett antingen-eller i den motsättning som ligger i tanken på genomet som mänsklighetens gemensamma arv och uppfattningen att delar av det kan vara föremål för privat tillägnande för kommersiella syften. Rekommendationen är att privatisering tillåts med två viktiga förbehåll: allmän tillgång till genomet får inte hindras och de privatiserade delarna måste åter kunna bli allmän egendom om nöden kräver det. Bokens övriga förslag är på liknande sätt sofistikerade, framför allt i jämförelse med de ofta slagordsaktiga inlägg som kommit att känneteckna debatterna om ägande av mänskligt biologiskt material.

Det svar på frågan om äganderätt som växer fram i boken är långt ifrån enkelt. Det framgår tydligt att de många konflikterna inte lånar sig till någon allmän och enhetlig lösning; vägen ut ur problematiken är inte att tillerkänna någon enskild part fullständig äganderätt. I stället tycks varje specifik konflikt kräva sin egen, skräddarsydd, hantering. Detta är bokens slutsats i ett nötskal.

BOVENBERG DELAR MED MÅNGA andra samhällsvetenskapliga och humanistiska betraktare en stor aktning för och tilltro till den genetiska och biomedicinska forskning kring vilken den samhälleliga problematiken rör sig. Dessa vetenskapers attraktionskraft bör naturligtvis förstås mot bakgrund av deras löfte om bot och lindring av svåra sjukdomar. Oviljan att sätta käppar i hjulet för forskningen löper som en röd tråd under ytan på bokens specifika diskussioner.

Den tyngsta invändningen mot ett föreslaget juridiskt arrangemang är följaktligen ofta att det riskerar att avskräcka forskning genom antingen alltför snåriga och svårtydda regler eller alltför stor hänsyn till motsatta intressen. Bovenbergs skepsis mot såväl anspråk på fullständig individuell äganderätt till det egna biologiska materialet som uppfattningen att genetiska data kräver ny och unik lagstiftning drivs i hög grad av denna logik. Båda kraven riskerar att leda till att den enorma forskningspotentialen hos samlingar av genetisk information och biologiskt material förblir underutnyttjad.

Aktningen för vetenskapen tar sig uttryck i både en förståelse av den verklighet i vilken forskarna verkar och en förståelse för deras intressen och behov. Detta är särskilt framträdande i det kapitel som behandlar friktionen mellan forskarsamhällets intresse av ohindrad tillgång till data och enskilda forskares och forskargrupperns behov av att kunna säkra fortsatt egen forskning, finansiering och publicering genom att reglera andras tillgång till de egna datasamlingarna. Här kombinerar Bovenberg sin juridiska analys med en empirisk studie av biomedicinska forskares benägenhet att dela med sig av sina forskningsdata och en diskussion om betydelsen av fri tillgång till data, med utgångspunkt i den amerikanske vetenskapssociologen Robert Mertons normer för vetenskap. Resultatet är en djupare och mer mångbottnad bild av problematiken än vad som ges i den juridiska argumentation som dominerar resten av boken.

Bovenberg delar också med naturvetenskapen ett nyktert och oproblemiskt – man frestas att säga föga kritiskt – förhållningssätt till genetisk information och mänskligt biologiskt material.

Det juridiska innehållet. Är äganderätt över huvud taget ett moraliskt försvarbart förhållningssätt till mänskligt biologiskt material?

FOTO: SCANPIX

Detta kommer till uttryck framför allt i bokens inledande kapitel, som behandlar frågan om genetiska data är så speciella att de kräver en annan lagstiftning än andra hälsodata. Bovenbergs övertygelse att så inte är fallet är lika stor som hans oförståelse inför allmänhetens oro över genetik och genteknik som ligger bakom den så kallade "genetic exceptionalism". Avfärdandet av denna oro som en irrationell ängslan, grundad i den felaktiga föreställningen att vi är våra gener, står i bjärt kontrast till den försonliga tonen i resten av boken.

Det är möjligt att Bovenbergs slutsats är den rätta, att det i ett lagstiftningsperspektiv inte finns någon avgörande skillnad mellan genetiska data och annan hälsoinformation. Problematiken behandlas dock väl styvmoderligt; den framstår som något som snabbt skall överstöras för att bereda väg för de senare kapitlens analyser.

Det är också betecknande att Bovenberg knappt berör frågan huruvida äganderätt över huvud taget är ett moraliskt försvarbart förhållningssätt till biologiskt material. Detta kan vid första anblicken tyckas vara en icke-juridisk fråga, men uppfattningen att det ligger något djupt omoraliskt i att "patentera livet" har spelat en stor roll i den europeiska juridiska debatten kring biotekniska patent. Sådana moraliska reservationer har ofta med tiden fått stryka på foten, men de har också till viss del dröjt sig kvar, exempelvis i EU:s direktiv om rättsligt skydd för biotekniska uppfinningar, vilket utesluter patent som strider mot "allmän ordning eller goda seder". Man kan fråga sig varför denna principiella fråga om patentbarhet inte alls tas upp till diskussion i en bok som har ambitionen att ge en helhetsbild av äganderättsdiskussionen kring genetiskt material.

KRAVEN PÅ GENSPECIFIK lagstiftning och det principiella motståndet mot biotekniska patent kan ses som uttryck för en mer allmän oro över den snabba utvecklingen inom genetik och genteknik. Denna oro, som Bovenberg alltså delvis snabbt avfärdar och delvis förbiser, blir mer begriplig om man beaktar den förflyttning av gränsen mellan det naturgivna och det som är tillgängligt för mänskligt ingripande som genetiken tycks föra med sig. När den vetenskapliga blicken söker sig allt djupare in i människokroppen förlorar den senare i allt högre grad sin status som något som naturen eller Gud har försett oss med, något som vi tar för givet som varande på ett visst sätt, bortom vår kontroll. I stället framstår kroppen alltmer som föremål för vetande, mätande och teknisk förändring, kort sagt, alltmer som vilket ting som helst. Det är också från ett sådant perspektiv som frågan huruvida delar av den kan ägas uppstår.

De som bekymras över utvecklingen vänder sig sannolikt mot de tendenser till förtingligande som denna utveckling inrymmer. De fruktar att människan själv är på väg att underkastas samma – från 1600-talets vetenskapliga revolution härstammande – mekanistiska logik med vars hjälp hon har behärskat den yttre naturen och gjort den till en resurs för en allt mer betydelsefull marknadsekonomi. Från Bovenbergs utsiktspunkt framstår å andra sidan kritiken som mystisk. Den springer ur ett perspektiv på kroppen och människan som inte har någon plats i den naturvetenskapliga världsbild som han omfattar.

Boken väcker alltså vittomfattande frågor om vårt förhållande till våra kroppar och vår natur. Dessa frågor leder emellertid långt bortom undersökningens ramar och författaren kan således inte lastas för att inte ge dem en uttömmande

behandling. Men hos läsaren infinner sig frågan: Vad innebär det för vår förståelse av oss själva när vi betraktar våra kroppars innersta strukturer som föremål för ägande?

ERIK MALMQVIST

Ekens förlorade paradisi

OAK
The Frame of Civilization
William Bryant Logan
W. W. Norton 2005 (336 s.)

WILLIAM LOGAN TAR EN PROMENAD i New York. Han går in i stadens "lilla Korea" på jakt efter något som numera bara finns undanskuffat i specialbutiker i kvarter som de här. Inne i en av affärerna tar han fram ett ekollon ur rockfickan som han pekar på och säger "det här vill jag ha". Snart har han en stor påse ekollonmjöl och några burkar ekollongelé i sin famn.

Morgonen efter inleder han sitt experiment: han skivlar upp några skivor av gelén och äter dem kalla rakt av. De har en slemmig, sönderfallande konsistens och smakar ingenting. En stunds fritering i olivolja och lite riven lök ger ett bättre resultat, skivorna av den märkliga aladåben slinker ner och han kan mått och nöjd påbörja dagens arbete vid sitt skrivbord. När kvällen kommer är

En gång för mycket länge sedan fanns hela samhällen som visste att ta vara på ekollonets energi. Hur kunde vi ge upp en sådan stapelföda, när den kommer fallande från himlen, från de där stora vackra träden, med de gigantiskt utbredda kronorna?

han, som verkligen inte är den som går omkring hungrig frivilligt, fortfarande proppmätt. Det är ett gastronomiskt mirakel. Och allt är ekollonens förtjänst.

William Bryant Logan är arborist, det vill säga expert på träd och deras omvårdnad. Han har ett förflutet som trädgårdskolumnist i *New York Times*, och tidigare har han uppmärksammats för boken *Dirt. The Ecstatic Skin of the Earth*. Den nyutgivna boken är en monografi över träslaget ek. På omslagsflikens fotografi ser han nästan vansinnigt ut med sin intensivt stirrande blick, men Logan är inte galen, han är bara fullkomligt besatt av sitt ämne, och det är just detta som gör hans essä-reportage om ekens kulturhistoria så fascinerande – och provocerande.

Om passagen om hans ekollonätande och beskrivningen av den oväntade mätnaden ger en genklang av Bibelns historia om fiskarna och bröden, har det också sina orsaker. En gång för mycket länge sedan fanns hela samhällen som visste att ta vara på ekollonets energi. Hur kunde vi ge upp en sådan stapelföda, när den kommer fallande från himlen, från de där stora vackra träden, med de gigantiskt utbredda kronorna? Och vilka blev konsekvenserna av att den universellt utbredda eken med tiden i stället fick spela rollen som virkesråvara, och bilda den glödande bädd som verktyg och vapen smiddes över?

DÄR DET FUNNITS MÄNNISKOR som slutit sig samman har det också funnits ekar, och genom årtusendena har de levt i en åtminstone till en bör-

jan jämlik symbios. När istäckena drog sig undan och den holocena perioden inleddes för ungefär tiotusen år sedan, började grupper av människor leva i så kallade "vertikala ekonomier", på geografiskt vitt skilda platser världen över. Dessa uppstod på de inre högländerna i Kina, intill Eufrat och Tigris i det forna Mesopotamien, och på andra kuperade platser där olika klimatbälten låg staplade ovanpå varandra. Det vill säga inom ett bekvämt avstånd för människorna som levde där. I de högre zonerna av en sådan vertikal ekonomi, berättar Logan vidare, kunde den "post-glaciala människan" lägga ner byten som bergsgetter och vilda får. Hon kunde sedan ta sig ner till flodbältena och leta musslor och krabbor att äta. Men det var i områdenas bälten av exskog som "the staff of life", brödfödan, fanns.

Även i trakterna av Zagrosbergen i Iran, närmare bestämt i det område där man brukar placera Bibelns Eden, fanns en sådan zon. Och flera forskare har visat att just här krävde arbetet att samla in tillräckligt med ekollon för försörjningen en tiondel av det arbete som hade behövts för motsvarande energimängd i korn eller vete.

"Med en förhållandevis liten ansträngning", konstaterar Logan, "kunde alltså ekkulturens människor ha samlat in sitt dagliga bröd, och detta just på det sätt som Gud i Första Mosebok föreskrev dem att göra: genom att äta av trädens frukter." Man riktigt ser paradisen framför sig. Enligt Logan har en sådan tillvaro alltså existerat, och han menar att den envisa och uråldriga uppfattningen om en mänsklighetens förlorade guldålder kan stamma från just samhällsmodeller som den här. Likväl var dessa "balanocultures"

dömda att gå under just på grund av sitt välstånd: trycket på miljön ökade när befolkningen ökade, och ekarna började huggas ner för att i stället bli virke till hus eller bränsle till värmande eldar. Stabiliteten skapade också en oro, spekulerar Logan, en längtan efter framåtskridande och en vilja att se och erövra något annat. En del av dem som gick omkring där mätta av det mastiga ekbrödet, som bakats av mjölet som stötts fram i stenmortlar, ville kanske helt enkelt dra vidare. Och detta till ställen där det kanske inte fanns några ekar, och där de därmed fick inrikta sig på andra grödor, som i sin tur odlades och förädlades och blev underlag till ännu större samhällsgrupperingar.

Samtidigt blev ekens frukter allt oftare foder åt de ökade hjordarna av domesticerade djur. När vi började ge ekollonen till svinen i stället för att stoppa dem i våra egna munnar, och när ekarna började fallas i stället för att bara ruskas om och marken därmed började erodera, var det kort sagt, som jag läser det, början på en annan, allra första moderniserande fas.

Logan skriver det aldrig rätt ut, men mellan raderna i boken framstår det som ett slags syndfall. Det var hur som helst eken som på allvar lärde oss att bedriva skogsbruk. Den kunde kvistas och formas också med den enklaste stenxyxa. När en stam hade torkat var det också lätt att se exakt var hugget skulle placeras för att klyva den mitt itu, och få till plankor av önskad längd. Dessa användes sedan till allt från de mystiska gångspångarna som bildar The Sweet track, ett slags neolitisk motorväg som lades ut i engelska Somerset, till

Fruktens kultur. Eken utgör en bärande bjälke i människans civilisatoriska bygge.

FOTO: SCANPIX

det 660 ton tunga trätak som vilar över Westminster Hall.

TROTS ATT MÄNGDER AV FORSKARE, på senare tid med datorer till hjälp, har försökt utröna hur ektaket egentligen byggts och hur det mäktar bära upp sin egen tyngd, är det ingen som med säkerhet kan säga hur konstruktionen är gjord. Logan tvekar inte: "Till skillnad från en modern byggnad är Westminster Halls tak inte åtkomligt för analys." Här finns alltså en metafysisk, antipositivistisk rest, ett slags ekens inneboende andlighet som sträcker sig bortom de gamla riter och ceremonier som trädet varit föremål för. Detta anas på flera ställen i boken och förstärks också av Logans ogenerade sätt att ge exempel efter exempel på hur eken influerat mänskligheten. Ibland slår han nästan över i tungomålstalande; under flera sidor listas till exempel efternamn med skogshärkomst, och särskilt sådana som härstammar från eken: "The Aikmans, the Eichengreens, the Eichorns. Oakleys." (Ekelöf, Ekeshög, Ekéus, Ek, skulle man kunna tillägga från en svensk horisont.)

Det hela riskerar att bli en aning genant, men den framförande stilen ger också kraft att ta sig igenom de annars utmattande detaljrika partier där Logan beskriver hur man konstruerar en ektunna eller bygger ett vikingaskepp. Det rusiga faktastaplandet gör att ekens symbolvärde liksom till sist ger sig självt, utan att han mer än undantagsvis behöver skriva läsaren det på näsan.

DET ÄR RETORISKT SKICKLIGT på bästa populärvetenskapliga vis. Och när Logan till sist landar, i Centraleuropa på andra sidan Atlanten, har han skrivit sig så varm att han ledigt släpper sin civilisationskritiska bomb. Det var eken, skriver Logan, som bildade själva basen "för det hantverk som förvandlade hominiderna till människor". Det beror på att hanteringen av dessa träd bjöd på lektioner i "samarbete, flexibilitet, uthållighet, gemenskap och generositet". Han säger, på tal om de sinnrika träkonstruktioner som skapats med hjälp av träslaget genom årtusendena, att eken var "det första material som på allvar gjorde det möjligt för människorna i väst att forma det de såg framför sig i sina huvuden". Som om inte detta räckte får vi veta att "alla materiella ting som det bofasta mänskliga livet kräver kan göras av ek".

Men han är inte naiv. Eken har också varit ett verktyg för civilisationens mest destruktiva krafter. Den har ett Janusansikte, bär samtidig liv och blodigaste död. Den erbjuder lövsus att slumra under men också kanondån att väckas och få huvudet bortslitet av.

Kanske hade de första inkräktarna som kom över haven till de kaliforniska ekkulturerna aldrig ätit ekollon, skriver han. "Men de kom i båt med segel som barkats med ek, de åt grisar uppfödda på ekollon, de bar vapen smidda över glödande kol framställt av ekträ och de reste över haven i sina ekskepp." Det är eken som imperialismens grundbult, och även detta får sin genomgång i boken. Likväl är det eken som Logan omfamnar, ända in i bokens slutkapitel. Som handlar om Eiffeltornet.

Till världsutställningen 1889 presenterade fransmännen ett över sju tusen ton tungt och trehundra meter högt torn. Logan citerar utställningsgeneralen George Berger som sade att man med ingenjören Eiffels byggnad ville ge människorna "en hisnande utsikt från branten som vi klättrat uppför sedan medeltidens mörkaste århundraden", och att "lagen om framåtskridandet är obeveklig, på samma sätt som framsteget i sig inte har någon slutpunkt". Men Logan låter sig inte imponeras, och jämför modernitetens främsta symbolbyggnad med, ja, en ek.

LIKT EKEN ÄR EIFFELTORNET som tjockast vid foten. Men sedan har tornet inte mycket att hämta. Visserligen kan byggnaden med sin skelettstruktur låta vinden passera fritt genom sig, likt blåsten som silas genom ekens krona. Men, slår Logan fast: "Eken är generativ, tornet parasitär". Tornet kräver oavbrutna rostskyddsbehandlingar för att inte rosta sönder och falla samman, och det fyller inte någon funktion "annat än som spektakel". Eken sköter själv sin barktillväxt, och producerar till allt annat syre. Eken ger, tornet tar. Boken slutar med den öppna, retoriska frågan: vad väljer du att luta dig emot i längden, eken eller en framstegsikon som den här? Menar han verkligen att de senaste århundradenas materiella strävan bort från naturen kommer att föra oss någon helt annanstans än det var tänkt? Och att de där analogt knarrande ekarna, som vi i dag oftast bara ser vilande någonstans under lagren av klarlack i våra parkettgolv, eller blommande på någon retroflashig fototapet, skulle kunna betyda något avgörande för oss i dag?

Herregud. Tillbaka in i skogen med dig, Logan. Sådant vill vi verkligen inte höra talas om, nu när vi blivit lovade att högteknologin skall föra in oss i nästa paradisdass.

PONTUS DAHLMAN

Den gamla, goda globaliseringen

GLOBAL CAPITALISM
Its Fall and Rise in the Twentieth Century

Jeffrey A. Frieden

W. W. Norton 2006 (448 s.)

NÄR VANLIGA EUROPÉER får tillfälle att i opinionsundersökningar nämna de främsta orosmoln de ser framför sig, väljer en majoritet "globaliseringen". Med detta begrepp kan man som bekant mena många olika saker. Inte sällan ses den internationella terrorismen, kärnvapenhotet från stater som inte finner sig i en Pax Americana, en kommande brist på olja som en följd av Kinas och Indiens industrialisering och så vidare, som följer av en sådan globalisering.

Men det är ändå inte det som européer främst lägger in i hotbilden. I stället är det hotet mot Europas sociala modell som nämns i första hand. Det är den ökande internationella konkurrensen på världens marknader – ekonomisk globalisering – som skjuts i förgrunden. En globalisering som kan tänkas leda till lägre löner och sämre välfärd. Europas medborgare oroar sig för ett "race to the bottom", där arbetskraften måste rabattera sitt pris och välfärdsinstitutionerna förefaller omöjliga att upprätthålla på längre sikt.

Välfärdsstaten är otvivelaktigt 1900-talets viktigaste uppfinning. Det var denna som gjorde det möjligt att förena en folklig demokrati med kapitalism och marknadsekonomi. Det är ingen överdrift att hävda att kapitalismen var allvarligt hotad under 1900-talets första hälft. Välfärdsstaten blev utvägen ur den totalitarism under antikapitalismens flagg som frodades inte minst under mellankrigstiden. Sedan 1945 har den skapat legitimitet för demokrati liksom för tillväxt och liberalism.

I SIN BREDA ÖVERSIKT ÖVER 1900-talets ekonomiska och politiska utveckling påminner Harvardprofessorn Jeffrey A. Frieden oss om just hur intimt välfärdsstaten är kopplad till 1900-talets dramatiska händelseutveckling. Men hans kanske viktigaste bidrag med boken är att sätta in den globalisering som vi i dag starkt tillskyndar – eller oroas över – i sitt korrekta historiska sammanhang. Författaren har tidigare bland annat givit ut verk kring internationella finansförhållanden och om relationen mellan demokrati och tillväxt i den värld som för inte så länge sedan kallades den Tredje. Inledningsvis ställer sig läsaren frågan om en ny översikt över 1900-talet verkligen kan ge något nytt. Men han får snart ge sig. Framställningen kryddas av skarpa iakttagelser och nya vinklar på sådant som vi sedan länge trodde oss veta.

Friedens huvudtes är kanske ändå inte helt originell: att dagens globalisering föregåtts av en tidigare kraftig våg av ekonomisk globalisering mellan 1870 och 1914. Många före Frieden har skildrat hur guldmyntföten under denna period höll samman en alltmer integrerad ekonomisk världsordning.

Det var denna värld före 1914 som den store engelske ekonomen John Maynard Keynes nostalgiskt jämförde med den ekonomiska nationalism och protektionism som bredde ut sig efter Versaillesfreden: "Vilken enastående episod det var i människans ekonomiska utveckling, den

epok som tog slut i augusti 1914 [...]. Invånaren i London kunde, medan han drack sitt morgonté, beställa varor från hela världen per telefon i de mängder han önskade och förvänta sig att de levererades till hans dörr. Han kunde samtidigt investera sin förmögenhet i naturresurser och nya företag i alla världens hörn och ta del av framtida avkastning och fördelar utan ansträngning eller hinder."

Det må vara att denna bild är allt för glättad och mest gällde den lilla kretsen av Bloomsbury-snobbar som Keynes tillhörde. Men nog ligger det ändå mycket i beskrivningen. Ekonomisk-historiska forskare har under senare årtionden levererat hektomber av statistik som visar hur internationell handel och omfattande kapitalexport frodades i guldmyntfotens hägn och skapade en alltmer global ekonomi under årtiondena före första världskrigets utbrott.

DET SOM I FÖRSTA HAND gör Friedens bok läsvärd är de paralleller han drar mellan denna första fas av globalisering och vår egen nuvarande. Mellankrigstiden innebar en kollaps inte bara av en gemensam monetär ordning – guldmyntfoten – utan av internationella ekonomiska förbindelser över huvudet taget. Världshandeln sjönk, och de utrikes kapitalflödena krympte drastiskt. I land efter land övergavs guldet som värdeomlöst i början av 1930-talet. I stället för en relativt fri handel fick vi höjda tullsatser, en satsning på importsubstitution och bilateral handel. Med andra världskriget kom även omfattande valuta- och investeringsrestriktioner. Bretton Woods-överenskommelsen 1944 räddade vad som räddas kunde i början av efterkrigstiden. Men under lång tid upprätthölls omfattande restriktioner som hindrade en ökad internationell handel.

Men så skjuter globaliseringens krafter fart igen från och med 1960-talet. Sakta men säkert börjar maskineriet med dollarn fast knuten till guld – som skapades 1944 – verka. De så kallade Gatt-rundorna som inleddes under 1960-talet ökade den internationella handeln påtagligt. På samma sätt verkade de successiva nedmonteringsarna av valuta- och kapitalrestriktionerna. Mot denna bakgrund kan Frieden visa hur den ekonomiska globaliseringen sätter fart och hur gradvis en ny arbetsfördelning mellan i synnerhet de gamla industrialiserade länderna och utvecklingsländerna uppkommer. Där tidigare de "underutvecklade" länderna, som det hette på 1960-talet, stod för råvarorna och tillverkningen av enkla industriprodukter börjar ett mera kom-

plext mönster utveckla sig. I allt högre grad kommer industriproduktionen att lokaliseras till de senast tillkomna industriländerna.

Frieden visar hur detta under 1950-talet gällde Japan men successivt också andra asiatiska länder och Latinamerika. Under de två senaste decennierna har vi kunnat skåda hur Kina, och snart nog även Indien, på ett dramatiskt sätt har rest sig ur sin forna hopplösa fattigdom. Samtidigt är det förstås viktigt att påpeka att globaliseringen inte har omfattat alla länder. Frieden framhåller helt korrekt att klyftan mellan de rika och fattiga i världsekonomin har ökat även om den absoluta fattigdomen har minskat påtagligt. Andelen utfattiga avser inte längre en tredjedel av världens befolkning utan en femtedel – men deras absoluta antal har tyvärr inte minskat.

Globaliseringen skapar alltså inte bara vinnare utan även förlorare. Vissa som kan haka på utvecklingen gynnas, medan andra som lämnas utanför inte får någon del av den ökande kakan. Globalisering innebär snabb omvandling och ökad konkurrens. Sådant är nuläget, men det var förstås så på många håll redan för hundra år sedan. Då togs steget från fattiga jordbruksekonomin till industriellt baserade sådana. Det var ett dramatiskt skifte som drastiskt påverkade många människors sociala liv och arbete. Den som tror att strukturomvandling – även en smärtsam sådan – är någonting nytt för dagen har knappast studerat sin historia.

MOT DENNA BAKGRUND påpekar Frieden att kraftiga vågor av strukturomvandling, samtidigt som de skapar ökade klyftor – som under globaliseringens första fas och nu åter igen – även frammanar politiska motkrafter. Inte heller detta är någon originell tanke. I sin mest pregnanta form lanserades den redan på 1940-talet av den historiske antropologen Karl Polanyi. Men Frieden visar konkret hur första världskrigets och mellankrigstidens kollaps för globalisering intimt hängde samman med uppkomsten av sådana motkrafter.

För vad var Sovjetexperimentet och även fascismen och nazismen om inte en reaktion på den liberala ekonomiska ordning som växte fram mot slutet av 1800-talet? Bönder och hantverkare, småhandlare och pressade små industrialister kämpade med näbbar och klor mot en ökad konkurrens och en värld där allt fast tycktes förflyktigas (för att tala med Karl Marx). I Sverige slöt sig en hel nation samman mot det hot som tycks komma från de kringströvande ryska sågfilarna.

Problemet var alltså att det tidiga 1900-talets globalisering skapade skarpa sociala och politiska motsättningar. Det var inte en ordning som kändes legitim för alla. Därför förföll den också. Här går det förstås att dra viktiga paralleller till nutiden. Efter murens fall 1989 var grunda tänkare som Francis Fukuyama snabbt ute och förklarade att historien var slut och att liberalismen och demokratin vunnit kampen. Men så trodde även många intellektuella för hundra år sedan. De kunde inte i sin vildaste fantasi föreställa sig vad som kom efter 1914, ett barbari i folkets och nationens namn som för alltid kommer att klibba vid 1900-talets namn.

Men – och det är Friedens fråga – vad är det som säger att inte samma sak kan inträffa igen? Många har även i dag svårt att känna sig hemmastadda i den globala värld som växer fram. Det söks efter nya alternativ och tredje utvägar. Många som känner sig hotade av den globala konkurrensen nöjer sig inte med att se på framtiden med jämnmod. En del söker efter motkrafter och förordar någon form av socialt skyddsnät. Det är den positiva sidan av saken. Men det finns också mera negativa reaktioner i form av främlingsfientlighet, protektionism och nationalism.

UTAN TVIVEL HAR FRIEDEN rätt i att vi denna gång måste skapa en större legitimitet för den globala kapitalismen än förra gången. För att skydda svaga och utsatta måste vi upprätta sociala skyddsnät och internationella regler för marknaden. Annars finns det inget som hindrar att de negativa motkrafterna tar över. Kanske står vi rent av återigen inför ett nytt vägval. Vill vi även fortsättningsvis välja globaliseringens och liberalismens väg? Ja, men då måste vi också göra ett sådant vägval socialt och politiskt legitimt.

LARS MAGNUSSON

Med Gud mot katastrofen

AMERICAN THEOCRACY
The Peril and Politics of Radical Religion,
Oil and Borrowed Money in
the 21st Century

Kevin Phillips

Viking Penguin 2006 (480 s.)

VID EN OMFATTANDE attitydundersökning som genomfördes 2004 av Pew Research Center uppgav ungefär 45 procent av de tillfrågade amerikanerna att de upplevt en religiös väckelse. Mer än hälften av de så kallade evangelikalerna, och ungefär en fjärdedel av alla protestanter, valde alternativet "following religious principles" först bland de faktorer som bör styra den amerikanska utrikespolitiken. (Det totala antalet protestantiska evangelikaler uppskattas av olika forskare till mellan 50 och 70 miljoner).

Nästan två tredjedelar av evangelikalerna tror också, enligt en annan undersökning som genomfördes våren 2003, att staten Israels grundande 1948 är ett led i den gudomliga plan för världen som skisserades redan för tvåtusen år sedan i den nytestamentliga Uppenbarelseboken. Nästan hälften av alla kristna amerikaner – hela 71 procent av evangelikalerna men bara var sjätte katolik – räknar med att den Yttersta dagen ska inträffa i

Historisk vision av global handel. Men den snabba strukturomvandlingen under det tidiga 1900-talet skapade klyftor och uppfattades som socialt och politiskt illegitim.

FOTO: AKG-IMAGES/SCANPIX

en inte alltför avlägsen framtid. Ungefär lika många tror att Antikrist redan har kommit till jorden för att förbereda den apokalyptiska slutstrid mellan Gud och Mörkrets makter som ska inträffa vid den nuvarande tidsålderns slut.

Mot den bakgrunden kan man möjligtvis förstå varför så många amerikaner tycks betrakta de globala klimatförändringarna som ett gudomligt ingripande och att endast Messias, när han återvänder, kan befria mänskligheten från exempelvis aids.

Den amerikanska religiositeten har förbluffat många observatörer i det sekulariserade Europa. Blygsamma tre procent av studenterna på Belgiens anrika katolska universitet i Louvain, för att ta ett exempel, tror numera på dogmen om påvens ofelbarhet. En försvinnande minoritet av alla européer fördömer Darwins utvecklingslära som ett Djävulens bländverk och sätter sin tilltro till den gammaltestamentliga skapelseberättelsen.

Annorlunda är situationen i USA där en het-sig debatt mellan darwinister och kreationister blossat upp de senaste åren. Men alla de bisarra inslagen till trots är den amerikanska revolten mot upplysningen långt ifrån obegriplig, skriver den uppmärksammade journalisten och författaren Kevin Phillips i den nyligen publicerade boken *American Theocracy*. Fundamentalistiska och apokalyptiska svallvågor drabbade också de spanska, nederländska och brittiska världsimperierna när den etablerade hegemoniställningen var på väg att vittra sönder. Sedan 1994 har den kristne thrillerförfattaren Tim LaHayes boksvit *Left Behind*, som är en skönlitterär tolkning av Uppenbarelsebokens katastrofscenari, toppat *New York Times* bestsellerlista vid flera tillfällen. Om man räknar med talböckerna samt ett antal video- och dvd-versioner har LaHayes böcker sålts i över 60 miljoner exemplar.

Sedan 60-talet har Phillips låtit publicera tretton böcker. För närvarande skriver han bland annat i *Los Angeles Times*, *Harper's Magazine* och *Time*. Känd för en större allmänhet blev Phillips redan 1969 då han i boken *The Emerging Republican Majority* förutspådde det demokratiska partiets sprängning och sydstatsdemokraternas övergång till republikanerna. På den tiden såg han ett starkt republikanskt majoritetsparti som en stabiliserande faktor, en garant för pragmatiska samförståndslösningar och samhällsfred efter det kaotiska 60-talet.

Sedan dess har Phillips blivit alltmer kritisk. I *American Theocracy* riktar han ett frontalangrepp mot Bushadministrationens oansvariga finans- och utrikespolitik, som enligt Phillips hotar att underminera USA:s ställning i världen, och det republikanska partiet, som sedan 1988 stegvis har tagits över av världsfrånvända fundamentalister.

BAKOM DEN RELIGIÖSA retoriken skymtar handfasta materiella faktorer. Grundbulten i det amerikanska samhället är, som bekant, tillgången till billig olja. Av världens för närvarande 520 miljoner bilar finns över 200 miljoner i USA. Vägtransporter, med bilar och lastfordon, slukar ungefär två tredjedelar av all den olja som marknadsförs i landet. Vid 1950-talets början, när USA:s globala dominans nådde *all-time-high*, konsumerade amerikanerna mer än en tredjedel av all den energi som producerades i världen och nästan hälften av all olja. De amerikanska väljarna räknar med billig bensin till bilarna och billig olja samt naturgas till uppvärmning, konstaterar Phillips. En allvarlig oljekris skulle ödelägga hela livsprojektet för miljoner bilpendlare och punktera betydande delar av den amerikanska fastighetsmarknaden.

Trons brädgård. Förhindrar en stark religiös kultur nödvändig samhällsförnyelse?

FOTO: SCANPIX

De flesta världsimperier har varit beroende av en, eller ett fåtal, strategiska produkter. Silvret från Potosi var motorn i det spanska habsburgska imperiet under slutet av 1500-talet. Men det ymniga silverflödet till Sevilla utlöste en skenande inflationsspiral som i stort sett utplånade det spanska näringslivet. Vid 1600-talets början bestod Spaniens befolkning, enligt en samtida observatör, av miljontals vagabonderande tiggare och en handfull stormrika grander. Världsledande vindkraftsteknologi var en av hemligheterna bakom det nederländska handelsimperiet. Uppskattningsvis 10 000 nederländska segelfartyg

Phillips tar tempen på det amerikanska samhället. Den religiösa väckelsevägen flätas samman med ekonomiska och sociala förändringsprocesser.

dominerade världshandeln under 1600-talet. Sockerraffinaderierna och alla de övriga förädlingsindustrierna i Zaanområdet nordväst om Amsterdam, Europas första moderna industriområde, drevs med vindkraft från ungefär 900 väderkvarnar. Den industriella revolutionen i Storbritannien baserades på landets stenkolsfyndigheter och utvecklingen av effektiva ångmaskiner. Ryggraden i Brittiska imperiet kan beskrivas som ett världsomspännande nätverk av kolstationer som försörjde flottan och de ångdrivna handelsfartygen. 1800-talet var den brittiska "kanonbåtsdiplomats" tidevarv.

EN GÅNG FRAMGÅNGSRIKA stater tycks sakna incitament till förnyelse, hävdar Phillips. Det krävdes ett förödande inbördeskrig för att avskaffa det otidsenliga slavplantagesystemet i de amerikanska sydstaterna. Den sklerotiska planekonomin blev sovjetimperiets fall. Redan 1919, vid det första världskrigets slut, hade England förvandlats till ett gigantiskt friluftsmuseum över ångkraftsepooken.

Oundgängliga strukturförändringsprocesser blockeras av mäktiga intressegrupper som slår vakt om gamla investeringar. Oljan är det amerikanska imperiets akilleshäla. År 1998 importerades för första gången över hälften av all olja. Vid samma tid sände den uppblossade debatten om de ändliga och krympande petroleumreserverna chockvågor genom hela nationen. I dag räknar de flesta experter med fortsatta oljeprisökningar, krympande oljetillgångar i USA under kommande år och en ökad konkurrens från de snabbväxande nya industristaterna i Asien och Latinamerika. I det läget satsar Bushadministrationen på massiva upprustningsprogram och vanvettiga krigiska projekt, konstaterar författaren, i stället

för att investera dollarbiljonerna i forskning och utveckling av nya energisystem.

FRÅN 1900-TALET'S BÖRJAN till kallakrigsepooken avslutande fas har USA varit världens bankirnation. Redan under första världskrigets inledningsskede varnades det brittiska krigskabinetet av finansministern som förutspådde att Storbritannien, om den krigstida upplåningen fortsatte i samma takt, redan vid årsskiftet 1916/17 skulle vara fullständigt i händerna på USA:s regering och privata amerikanska kreditinstitutioner.

Men den tiden är numera förbi, konstaterar Phillips. I dag är USA världens största gäldenär. Efter det kalla krigets slut har den enda kvarvarande supermakten utnyttjat sin hegemoniska maktställning till att tvinga världssamfundet att bevilja nya krediter. Författaren jämför rentav president Bushs situation i dag med de habsburgska kungarnas när den kostnadsslukande krigs- och imperiepolitiken dränerade det världsomspännande spanska väldet på alla tillgängliga resurser. Med det latinamerikanska silvret som säkerhet kunde härskarna låna ofantliga belopp. Men kapitalet forsade ur landet till bankirer i Genua, Augsburg och Amsterdam. Trots ett flertal statsbankrutter för att sopa undan skuldbrevet – 1557, 1575, 1595, 1607 och 1627 – kunde inget hejda sönderfallsprocessen.

Mot den bakgrunden ställer Phillips den högaktuella frågan: när tröttnar de asiatiska riksbankerna på att ständigt öka sina dollarreserver? Flera inflytelserika länder – som Ryssland, Indonesien,

Malaysia, Iran, Venezuela och Singapore – har redan påbörjat en försiktig omfördelningsprocess från dollar till euro.

Vid 1900-talets början hade den brittiska samhällseliten förvandlats till en rentiärklass. Varje år strömmade ungefär 200 miljoner pund (åtminstone 300 miljarder kronor i dagens penningvärde) in i landet som avkastning på utländska investeringar. I dag är de amerikanska konsumenterna världsekonomin motor. Medelamerikanens konsumtionsvolym är större än medellönen. Men den överskjutande köpkraften härrör inte från besparingar och kapitalinkomster, skriver Phillips, utan från en svällande kreditbubbla. Federal Reserves lågräntepolitik under den senaste femårsperioden har utlöst en farlig låneboom. Fastighetsbelåningen har, för att ta ett exempel, ökat från 5,4 biljoner dollar vid millennieskiftet till 7,5 biljoner dollar 2004. När den amerikanska fastighetsbubblan brister kan det utlösa en global recession. Den pyrande skräcken för en annalkande systemkollaps kan bidra till att kasta ljus över den fundamentalistiska revolten mot förnuftet.

Precis som ett antal spanjorer, holländare och engelsmän under tidigare epoker tycks många amerikaner tolka det egna imperiets kris som ett tecken på att Harmagedon är nära.

PHILLIPS TAR TEMPEN på det amerikanska samhället. Den religiösa väckelsevägen flätas samman med ekonomiska och sociala förändringsprocesser. De historiska jämförelserna kastar ljus över den dagsaktuella problematiken. Visst kan man tycka att författaren överdriver krissymptomen, att han målar fan på väggen. Med det rubbar inte slutomdömet att *American Theocracy* är en mycket läsvärd bok.

CARL JOHAN GARDELL

CONVERSATION

A History of a Declining Art

Stephen Miller

Yale University Press 2006 (368 s.)

DEN SOM I 1700-TALETS England ville göra sig en bild av en främmande människa kunde fråga någon gemensam bekant: "Hurudan är hans (eller hennes) konversation?" Konversationsförmågan ansågs vara det som bäst gav en uppfattning av bildningsnivå, kvickhet, smak, omdöme, och även moralisk halt hos en individ.

När jag läser detta i den amerikanske frilansskribenten Stephen Millers *Conversation. A History of A Declining Art* börjar jag genast reflektera över hur misstänkliggjort ordet "konversation" ter sig på svenska. Vi förknippar det med något verserat, med social kompetens, kvickhet, men också med en viss ytlighet, en brist på allvar, kanske till och med en ouppriktighet: att vara konversant är att låtsamt fladdra från ämne till ämne och se till att ingen blir vare sig provocerad eller uttråkad. Att samtala däremot är något fint, något innerligt, något som har med genuint åsiktsutbyte, ömsesidigt förtroende och fördjupning att göra. Ordet samtal använder vi gärna också om sådant som ingalunda förtjänar namnet: välregisserade intervjuer i TV, till exempel, eller utfrågning av författare inför stor publik.

Vad är då definitionen på en "konversation" i engelsk mening? Enligt Miller är det ett samtal som inte är instrumentellt utan som förs för sin egen skull. Det är en verksamhet som inte följer någon utstakad bana och inte har något givet mål.

Ungefär som att dansa, får jag lust att tillägga. Men en konversation sätter inte kroppen i rörelse utan tanken. Den är, som essäisten Michael Oakeshott har förklarat, "ett oregisserat intellektuellt äventyr" som "påminner om hasardspel: poängen är inte huruvida man vinner eller förlorar utan att man satsar". Vänskap, liksom många goda äktenskap, bygger i hög grad på det nöje man finner i varandras samtal.

Miller rör sig fritt i tid och rum. Han tar upp den bibliske Jobs föga tillfredsställande samtal med sina vänner och Sokrates, som ju inte precis var konversant. Han kommer in på Sparta där man var lakonisk, och han konstaterar att Sparta är prototypen för de totalitära samhällen där konversation var portförbjuden. Han nämner Cicero som beklagade att det fanns handböcker i retorik men inte i konversation. Han skriver om de exklusiva 1600-talssalongerna i Paris och de betydligt mer demokratiska kaffehusen i 1700-talets London där man läste tidningar – läskunnigheten i centrala London var förbluffande hög den tiden: 92 procent för män och 74 för kvinnor – och diskuterade politik. (Vi får förresten också veta ett och annat om själva kaffet, till exempel att det antogs minska den sexuella driften eller till och med vålla impotens.) Han kommer in på det tidiga 1800-talets USA, där konversationen blomstrade i Boston men där man i resten av landet, enligt brittiska besökare, mest ägnade sig åt att göra affärer och spotta.

DET ÄR FÖR MYCKET SAGT att boken skulle vara oavbrutet stimulerande. Somt känns uppriktigt sagt perifert i förhållande till det egentliga ämnet, somt blir för katalogartat, somt känns helt enkelt för monologiskt för att platsa i en bok om just konversation. Men Miller är onekligen intressant, både när han skriver om förutsättningarna för konversation och om hindren. Som framgår av titeln menar han ju att konversation är en konst stadd i förfall.

När Miller kommer in på hindren för konversation anför han två som är särskilt intressanta. Det ena är den moderna föreställningen om autenticitet som går ut på att vi är som mest oss själva när vi fritt lever ut all vår negativitet och vår aggressivitet. Det andra är då snarast motsatsen, nämligen den mer terapeutiskt färgade föreställningen att alla har rätt till sin egen verklighetsuppfattning. Miller noterar att vi har börjat tala om att "dela med oss" av åsikter, som om det handlade om att bjuda varandra på mat. Därmed har man skapat en utgångspunkt som ju får varje ansats till diskussion att framstå som ren och skär otacksamhet.

Andra hinder är naturligtvis det höga livstempo och den nya tekniken, tv:n som inbjuder oss att titta på andra som samtalar snarare än att samtala själva, videospelen och naturligtvis datorn. I dag sitter studenterna vid sina datorer och skriver e-post. Möjligheten till varandra. Men e-posten och telefonsvararen har också skapat en ny beröringsångest.

Miller använder återkommande uttrycket "the conversible world", alltså den konversabla världen. Det är en värld som motsvarar ett upplysningsideal. Det är uttryckligen den värld i vilken människor är lyssnande, jämlika, toleranta och om inte nödvändigtvis artiga så åtminstone godmodiga och intresserade av att möta sina medmänniskor ansikte mot ansikte.

MERETE MAZZARELLA

Stillasittande dans. En konversation förs för sin egen skull.

FOTO: AKG-IMAGES/SCANPIX

HAPPINESS – A HISTORY

Darrin M. McMahon

Atlantic Monthly Press 2006 (560 s.)

DARRIN M. MCMAHON tecknar i boken *Happiness – A History* en lyckans idéhistoria. Det är en lång och vindlande väg från den antika synen på det goda livet till dagens "lyckotekniker" och en modern förväntan att vi alla borde vara lyckliga.

Den individuella lyckan har bestått i allt från dygd, smärta och förlösning till total lustutlevelse. Men McMahon frågar också efter lyckans roll i samhällsbyggandet.

För samhällen sysslar med lycka. Det blev inte minst tydligt när de amerikanska grundarna skrev in rätten att söka lycka som en grundläggande mänsklig rättighet. Enligt McMahon betraktade till exempel Thomas Jefferson den privata äganderätten som del i ett gott samhälle men underställde den möjliga lyckan. Lyckan hade en djupare innebörd än äganderätten. Som en intressant koppling till dagens amerikanska stämningshysteri berättar McMahon om de många amerikaner som stämde den unga statsbildningen med motiveringen att de inte tilldelats sin rättmätiga lycka.

Samhällen som utger sig för att säkra lycka åt sina invånare har dock sällan gjort någon glad. Detta gällde naturligtvis de kommunistiska diktaturerna, där rätten till semester jämställdes med rätten till yttrandefrihet, men dessförinnan gällde det också för de franska revolutionsstaterna. Vi har alla rätt att vara lyckliga här på jorden, sade revolutionsfilosofen Lequinio, även om vi måste tvinga alla medborgare längs denna gemensamma väg.

Man måste dock söka grunden till denna syn på lyckan i den optimistiska filosofi som spred sig över Europa under 1700-talet. För eftervärlden har den närmast gränslöst positiva livsåskådningen främst levt vidare som karikatyr i Voltaires Pangloss. Men under ett århundrade då de materiella förutsättningarna förbättrades så dramatiskt, samtidigt som en frigörelse från de religiösa dogmerna börjande anas, är det ändå inte särskilt förvånande att många trodde på framtiden.

Även senare hos upplysningsfilosoferna ser vi hur tanken att alla faktiskt kan vara lyckliga lever kvar. Utilitarismen som filosofi går trots allt ut på att samhället bör inrättas efter maximal lycka och nytta. Om man bortser från extrema hedonister som de la Mettrie och de Sade var det dock få som såg lyckan som helt fristående från tidigare dygder som måttfullhet och rättfärdighet.

I själva verket hämtar både John Stuart Mill och Alexis de Tocqueville tvärtom mycket inspiration från den romantiska och mer skeptiska synen på lyckan. Människor i dag blir ju inte heller med nödvändighet lyckligare av högre materiell levnadsstandard. När man väl nått över en viss nivå, som ur ett västerländskt perspektiv är rätt låg, tycks inte materiell välfärd i särskilt stor utsträckning påverka känslan av välbefinnande. Den uppskattade lyckan i Nigeria är ungefär lika stor som i Spanien, lyckan i Sverige lika stor som i USA. Varken inkomstnivå eller inkomstjämlighet ger alltså någon uppenbar lyckopåverkan.

Även om vår tids psykologiska experter torgför idéer om lycka till alla som mål för sin egen verksamhet hade Freud inga sådana förhoppningar. Han trodde sig förvisso kunna bota onormal olycka och depression. Men att ge lycka? Därmedan är det ett gigantiskt kliv.

I dag har vi inga sådana hämningar. För ett år sedan ungefär kom boken *Lyckoformeln* ut på svenska. Den tyske naturvetaren Stefan Klein hävdade där att lycka egentligen mest handlade om kroppsliga signaler. Den som ler mycket och motionerar blir lycklig, menade han. Oxytocin och endorfin är viktigare än äkta kärlek och visdom.

MEN DET FINNS EXPERTER som hävdar att det tvärtom är fåfängt att alls aktivt söka lycka. Vi tycks alla ha ett lyckojämviktsläge inom oss, med förvånande stabilitet. Personliga katastrofer, som skilsmässor och dödsfall i familjen, påverkar visserligen vårt grundläggande känsloläge, men inom ett år eller så har de allra flesta kommit tillbaka till ungefär samma upplevda nivå av välbefinnande som tidigare. Samma sak gäller positiva händelser, lottovinster, drömjobb och förälskelser. Vi påverkas tillfälligt, men inte långsiktigt.

Ändå lever vi i samtiden med allt hårdare krav på oss att vara både lyckliga och produktiva medborgare. I ett samhälle där sorg helst ska medicineras bort och vanlig tillfällig nedstämdhet ses som sjuklig finns inga marginaler för den kanske medfödda nedstämdheten kvar.

ISOBEL HADLEY-KAMPTZ

A PHILOSOPHY OF GARDENS

David E. Cooper

Oxford University Press 2006 (173 s.)

VARFÖR BETYDER TRÄDGÅRDAR så mycket för många människor? Och varför har den moderna filosofin närmast helt förbigått ämnet? Det är centrala frågor i David E. Coopers studie om trädgården som estetik, idé och praxis. Cooper visar att uppskattningen av en trädgård skiljer sig väsentligt från uppskattningen av såväl konst som den "örörda" naturen. Trädgårdens betydelse är mer vittomfattande. Den reser fundamentala, men ofta outsagda, etiska frågor om livets karaktär, regelbundenhet och nödvändiga begränsningar.

Som aktivitet ingick trädgårdsodlingen en gång i en filosofisk tradition. Stoikerna såg arbetet i trädgården som en "existentiell övning" och som ett sätt att "skola livet". Ännu upplysnings-tidens tänkare kunde bejaka trädgårdsodlingen som det "renaste av mänskliga nöjen" (Francis Bacon).

Under modern tid kom dock trädgården att alltmer förknippas med praktiska och utilitaristiska sysslor. I den mån filosofin behövde hjälp av estetiska uttrycksformer sökte den sig i stället till konstverk. Trädgården saknade "autonomi". Den var beroende av faktorer som stod bortom den skapande konstnärens kontroll, vilket inte gällde för skulpturer och målningar. Hegel avvisade trädgården fullständigt. Den var för mycket natur för att kunna värderas estetiskt. Omvänt betraktades den som för artificiell, av exempelvis Thoreau, för att moraliskt kunna bidra till det rena, naturliga livet.

OCH DET ÄR SANT, det går inte att göra estetiska eller politiska utspel med en trädgård, något

Cezannes Trädgårdsmästare.

FOTO: AKG-IMAGES/SCANPIX

som också har bidragit till att fjärma trädgården, som exempel och idé, från 1900-talets konsthistoriska utveckling. De som påtar i rabatten har sällan ambitioner att bidra till sociala eller metafysiska spekulationer.

Trädgården har fått dras med omdömet att vara en simpel form av njutning eller en förströelse. Men samtidigt har den för många inneburit en upplyftande kreativ verksamhet, som har varit direkt förbunden med det vardagliga livets göromål.

Åtskillnaden mellan konst och trädgård har, ironiskt nog, som Cooper också påpekar, blivit allt större under modernismen. Det som samtida konstgallerier sällan erbjuder sina besökare -

skönhet, storslagenhet, utsökthet - är fortfarande tillåtet, ja påbjudet, inom trädgårdsodlingen.

Att det estetiska perspektivet egentligen är en praxis utgör ett grundläggande resonemang för Cooper. Trädgårdsodlaren kan aldrig - till skillnad från galleribesökaren - enbart vara åskådare. En seriös trädgårdsodlars liv präglas med tiden av naturens lagar och odlandets sedvänjor. Det är en aktivitet som är djupt konservativ i ordets mest apolitiska mening.

När Wittgenstein i två långa perioder arbetade som klosterträdgårdsmästare på 1920-talet var det uttryckligen därför att han "längtade efter något slags regelbundet arbete". Wittgenstein menade inte regelbundet betalt arbete utan ett arbete som var bestämt av fasta strukturer, tydliga signaler och spår som kunde bringa ordning i hans oregelbundna tillvaro.

COOPERS FENOMENOLOGISKA analyser saknar ibland skärpa. Han har dessutom fullt upp med att hålla råkången fri mellan filosofiska reflektioner och new age-liknande "natur-och-ande"-flummerier.

Men oftare är hans iakttagelser överraskande och präglade av en varm, ålderdomlig humanism. Särskilt bokens avslutning bjuder på insikter om trädgården som mötesplats för etik och praktik i oupplöslig förening.

Cooper fastnar för Heideggers begrepp *Gelassenheit* och lyfter fram dess bibetydelser av att "släppa loss" och "låta vara". Att hjälpa naturen att frigöras är samtidigt att ge sig själv möjligheten att uppfatta naturen som den gåva den är. Trädgården är en uppenbarelse av ett intimt samarbete mellan människans kreativa förmåga i världen och det mysterium som över huvud taget har gjort världen möjlig.

HÅKAN FORSELL

MEDARBETARE I DETTA NUMMER

PAULA BLOMQVIST

Fil. dr i statsvetenskap, Uppsala universitet. Verksam vid Arbetslivsinstitutet.

GÖRAN BRULIN

Professor vid Arbetslivsinstitutet.

TOBIAS DAHLKVIST

Doktorand i idéhistoria vid Uppsala universitet.

PONTUS DAHLMAN

Frilansande kulturjournalist.

KARIN EDER-EKMAN

Chefredaktör för tidskriften *Bang*.

CARL JOHAN GARDELL

Fil. dr i historia och kulturjournalist.

ISOBEL HADLEY-KAMPTZ

Frilansskribent.

LINUS HAGSTRÖM

Fil. dr i statsvetenskap, forskare vid Utrikespolitiska Institutet.

ANDERS KEMPE

Samhällsanalytiker och grundare av konsultföretaget JKL.

ANDERS LINDBERG

Civilekonom och grundare av konsultföretaget JKL.

MATS LUNDSTRÖM

Docent i statsvetenskap vid Uppsala universitet.

LARS MAGNUSSON

Professor i ekonomisk historia och vice rektor vid Uppsala universitet.

ERIK MALMQVIST

Doktorand, Tema Hälsa och samhälle, Linköpings universitet.

ADAM MARKO-NORD

Filmare och skribent.

MERETE MAZZARELLA

Professor i nordisk litteratur vid Helsingfors universitet.

SVANTE NORDIN

Professor i idé- och lärdoms historia vid Lunds universitet.

JESPER OLSSON

Litteraturvetare, Stockholms universitet och Södertörns högskola.

JAN OTTOSSON

Docent vid Arbetslivsinstitutet.

MALENA RYDELL

Redaktör på tidskriften *Bang*.

BIRGIT SCHLYTER

Chef för Centralasienstudier vid Stockholms universitet.

THOMAS STEINFELD

Kulturchef på *Süddeutsche Zeitung*.

CHRIS STEPHEN

Författare och skribent.

JOHAN TRALAU

Fil. dr i statskunskap vid Uppsala universitet.

EUGENIO TRÍAS

Professor i filosofi vid Universitat Pompeu Fabra i Barcelona.

OLAV ANDERS ØVREBØ

Journalist med medier och kommunikation som specialområde.

AXESS

NÄSTA NUMMER KOMMER DEN 3 OKTOBER 2006

Fokuserat. Axess skärper din blick.

ILLUSTRATION: CLAES JURANDER

Skaffa dig **AXESS**

Helår 9 nr kostar 400 kr (Norden 500 kr). Studerande: 200 kr.

Beställ din prenumeration: www.axess.se

E-post: prenumeration@axess.se Telefon: 031-743 99 05 eller fyll i talongen nedan.

Ja tack, jag vill prenumerera på AXESS fr.o.m. nr ...

- ☐ Helår 9 nr normalpris 400 kr
☐ Studerande 200 kr (posta kuvert med talong och kopia på betald
terminsräkning eller skriv Ditt CSN-kortsnr här:)

Namn

Adress

Postadress

Frankeras ej
Mottagaren
betalar
portor

Tidskriften **AXESS**

SVARSPOST
122 577 700
110 02 STOCKHOLM

arena arena arena

Prenumerera

PÅ **arena** – SVERIGES LEDANDE
SAMHÄLLSMAGASIN – OCH FÅ

tre böcker på köpet!

Erbjudande. Just nu får du som tar eller ger bort en prenumeration på Arena allt detta utan extra kostnad:

- ☒ Stephan Mendel-Enk *Med uppenbar känsla för stil – ett reportage om manlighet.*
- ☒ Anneli Jordahl *Klass – är du fin nog?*
- ☒ Björn Elmbrant *Så föll den svenska modellen.*

- ☐ Jag vill prenumerera på Arena (6 nr för 345 kr) och får tre böcker utan extra kostnad.
- ☐ Jag vill ge bort en prenumeration på Arena (6 nr för 345 kr. Fakturan och böckerna skickas till mig).

NAMN:

ADRESS:

POSTADRESS:

TEL:

E-POST:

Min gåvoprenumeration ska skickas till:

NAMN:

ADRESS:

POSTADRESS:

TEL:

E-POST:

arena

Svarspost 122 387 700
110 03 Stockholm

ARENA
BETALAR
PORTO

E

UR INNEHÅLLET

Fullständigt index – se sista sidan

HISTORIEN

4-15

Vivisektioner av "vi"

Vad menar vi när det lilla ordet "vi" tas i bruk? Och vad ligger bakom dessa två bokstäver när de förutsätter nationen som resonansbotten? Thomas Steinfeld diskuterar denna problematik som den aktualiseras i några nyutkomna böcker med Sverige och det svenska som gemensam nämnare.

Frågor om det nordiska, om svenskheten och om Sverige följs i dessa böcker längs olika trådar som leder såväl till folkhemmet som till föreställningarna om ett folk. Kanske är det ingen tillfällighet att behovet att diskutera en sådan identitet – på sistone aktualiserad i debatten om en litterär kanon – fått ny skjuts i en tid präglad av globalisering.

DET RENA LANDET

Om konsten att uppfinna sina förfäder

Maja Hagerman

I DET MODERNAS LANDSKAP

Historisk orientering och kritiska berättelser om det moderna Sverige mellan 1960 och 1990

Martin Wiklund

ÄR SVENSKEN MÄNNISKA?

Gemenskap och oberoende i det moderna Sverige

Henrik Berggren & Lars Trägårdh

Maja Hagerman

Svenskheten kommer i ny version

Det har varit en mycket svensk höst. Befinner man sig mitt i strömmen av böcker har det kanske inte märkts, men när fackböckernas höst sammanfattas här i *Annex* går det inte att ta miste. Tre av de mest framträdande recensionerna tar upp det svenska, och det på ett sätt som går långt utöver behandlingen av svensk historia, svenska samhällsfrågor, svensk konst.

Man kan förstås ta det som tillfälligheternas spel. Det har varit riksdagsval, och givetvis dyker det då upp böcker som tar upp ekonomiska frågor. Det har också gått tillräckligt lång tid för att biograferna ska ha hunnit ta sig igenom Heidenstams och Levertins korrespondens, som blev offentlig 2002. Det har skrivits historiska böcker som tar sig an krafterna under det svenska folkhemmet, faktiskt inte mindre än tre stycken. Allt detta kan hända, men knappast samtidigt.

Vad har då hänt? Ingenting mindre än att vi håller på att förändra vår självbild. Efter en längre tids beskjutning av framträdande mål har historieskrivningen av 1900-talets svenska litteratur börjat förändras. Johan Lundberg skriver om en dold kungslinje inom litteraturen löpande från Heidenstam vidare till Bertil Malmberg – i motsättning till det vedertagna avantgardespåret. När nu tre mycket omfattande biografier kring Heidenstam och Levertin kommit är det dags att slå fast att historien skrivits om.

Tecknen på att självbilden håller på att förändras innebär inte bara att nya självbilder konstrueras – också försöken att hålla fast vid det gamla talar om en förändring,

ERIK WALLRUP
TF CHEFREDAKTÖR FÖR AXESS

Vad har då hänt? Ingenting mindre än att vi håller på att förändra vår självbild.

annars hade allt bara lunkat på som vanligt. Det formligen gnistrar när Thomas Steinfeld tar sig an några historiskt inriktade böcker, bland annat de uppmärksammade *Det rena landet* av Maja Hagerman och *Är svensken människa?* av Henrik Berggren och Lars Trägårdh. Det ger perspektiv åt Daniel Linds diskussion om ett par böcker om den svenska modellens ekonomi.

Men frågan om det svenska har också en annan sida: hur hanteras det svenska språket? Två tunga böcker, Jan Stolpes nya Platonvolym och Peter Handbergs tolkning av Thoreaus *Walden*, granskas noga. Det är roligt att få publicera recensioner som tar frågan om översättning på allvar. Mindre roligt är att det i många recensioner dyker upp klagomål på språkbehandlingen: det slarvas med översättningarna, det verkar ha snålats in på korrekturläsning och fackgranskning och ibland tycks förlagen vara så sugna att ge ut böcker att författarna knappt hunnit med att skriva.

Strindbergsfejden. En strid som fått nytt liv.

KONSTARTERNA 16-25

Svenska skalter levde vilt

Den storsvenska diktargenerationen från det förra sekelskiftet har länge befunnit sig på undantag, framhåller Johan Lundberg i en artikel om tre nyutkomna böcker ägnade åt Verner von Heidenstam och Oscar Levertin. 1890-talets skalter har inte funnit fäste i ett litteraturklimat präglad av modernism.

I de nyutkomna böckerna ges en mångfasetterad bild av dessa författare, vars motsvarigheter i dag närmast står att finna bland pop- och filmstjärnor. Deras liv kunde fyllas av spektakulära och överdådiga händelser, men framför allt grep deras texter in i och påverkade människors liv.

Här öppnas dörren till en nyläsning och nytändning av deras verk.

VERNER VON HEIDENSTAM

Ett liv
Per I. Gedin

BLODSELD OCH NORDISK LÄNGTAN

Oscar Levertin och hans tid
Nathan Shachar

VERNER & OSCAR

En kärlekshistoria
Per Rydén

TÄNKANDET 26-37

Dialog utan givna parter

Murens fall 1989 var en historisk brytpunkt på många sätt. Det var till exempel nu som företrädare för muslimska rörelser i Frankrike började definiera Europa som en del av "islams område" – som ett freat område där *jihad* inte får bedrivas.

Islams geografi och inflytande har förändrats radikalt under de senaste decennierna. I sin recension av tre nyutkomna böcker av Gilles Kepel, Ingmarie Froman och Ayaan Hirsi Ali diskuterar Philip Halldén hur dessa globala förskjutningar har lämnat avtryck på politikens och teologins områden, men också hur de har format enskilda livsöden.

KAMPEN OM ISLAM

Gilles Kepel

ISLAM, BRUDAR & PALJETTER

Ingmarie Froman

EN FRI RÖST:

Min självbiografi
Ayaan Hirsi Ali

SAMHÄLLET 38-49

Att publicera är att utöva makt

Om kommunikation kan betraktas som en välvillig handling som syftar till kunskapsspridning och förståelse, har den också en annan sida som aktualiserar frågor om ansvar och makt. Detta har inte minst framkommit i den senaste tidens debatter om yttrandefrihet, integritet och kränkningar – till exempel i konflikterna kring de danska Muhammedteckningarna.

Men om massmediernas nyhetsförmedling är en form av maktutövning finns å andra sidan en tilltagande känsla av vanmakt bland de individer som arbetar i press, radio, tv.

Bengt Johansson diskuterar denna vittomfattande problematik i en recension av tre antologier som på olika sätt aktualiserar politiska och etiska frågor kring medier och kommunikation i dag.

DET VANSTÄLLDA ORDET

Om den svåra konsten att värna sin integritet
Martin Kyllhammar & Jean-François Batail (red.)

MEDIERNA OCH MEDIERNAS MAK

Perspektiv från Engelsbergseminariet 2004
Kurt Almqvist & Alexander Linklater (red.)

MEDIEETIK UNDER DEBATT

Olof Petersson (red.)

MÄNNISKAN 50-59

Queerteorin gör slut med normer

Queer är en uppgörelse med heterosexualiteten som norm, en uppgörelse både i teorin och i praktiken. Sexualitet och sexuell identitet betraktas inte som av naturen givna storheter, utan är något som konstrueras i en ständigt pågående social, språklig, psykologisk process.

Frågan är var gränserna för queer går. Kan positionen som sådan identifieras och läsas fast, utan att svika sina egna utgångspunkter?

Två av höstens nya böcker utforskar detta flytande politiska landskap, där transsexualitet och överkorsande genus hör till riktmärkena. Margareta Hallberg läser dessa böcker utifrån – och utifrån den ambivalentes osäkra och svävande position.

VAD ÄR QUEER?

Fanny Ambjörnsson

GENUS OGJORT

Kropp, begär och möjlig existens
Judith Butler

Annex är en recensionsbilaga till *Axess* och utkommer två gånger per år.

Axess är en tidskrift inom området humaniora/samhällsvetenskap och utges av Axel och Margaret Ax:son Johnsons Stiftelse för allmännyttiga ändamål.

Tf chefredaktör för *Axess*: Erik Wallrup
Ansvarig utgivare: Peter Elmlund
Redaktör: Jesper Olsson
Bild: Gun Ferling
Grafisk form: Lars Andersson
Redigering: Charlotte Arwedsson

Korrektur: Lena Albihn
Repro: Sammy Elers-Svensson
Omslagsillustration: Linus Nyström
Verkställande direktör: Kurt Almqvist
Ekonomiansvarig: Karin Alm

Redaktionsråd: Patrik Aspers,
Anders Cullhed, Eva-Carin Gerö,
Hans Ruin, Kim Salomon, Jesper
Strömbäck, Jayne Svenungsson
och Astrid Söderbergh Widding.

Postadress: *Axess*, Jakobsbergsg. 2,
111 44 Stockholm
E-post: redaktionen@axess.se
Telefon: 08-791 52 50
Annons: 08-791 52 50

HISTORIEN | SVENSK IDENTITET

Vivisektioner av "vi"

Det är lätt att tala om det svenska men omöjligt att säga vad det är

VART VI ÄN SER, vad vi än hör, träffar vi på folk som säger "vi" utan att syfta på något mer eller mindre konkret. Vi menar mänskligheten som sådan, västvärldens nationer eller alla människor av samma tro, det tyska eller det svenska folket eller Simrishamns sportförnings supporterklubb. Vi – är de som var med om att Olof Palme mördades. Vi – är de som minns när pizzan kom till stan, som trodde att de hade hittat ett andra Klondyke i den nya ekonomin, som var med när The Beatles spelade på Johanneshov eller som tyvärr inte längre kan hitta en t-shirt med en text som sammanfattar deras livskänsla. Så kan vi fortsätta i all oändlighet och det fungerar alltid efter samma princip: någon fogar sitt eget lilla jag till historien. Sedan uppstår en kortslutning, en gnista, ett svagt ljud följt av mörker och en vag känsla av pinsamhet; ty varje svar på frågan vem "vi" egentligen är tycks aldrig bli uttömmande nog. Och ju större känslan av brist eller otillräcklighet, ju fler indicier som framförs, desto mer hopas bara belägg på belägg. Men den mörka känslan består.

Aldrig verkar ett "vi" bli så starkt, åtminstone i vår tid och i vår del av världen, som när det gäller nationen. Till och med familjens kollektiva medvetande alstrar för det mesta inte mer än den ömsesidiga lojalitet som lätt kan ersättas av en starkare känsla av samhörighet med vännerna, företaget, kyrkan, golfklubben eller jaktlaget. Tillhörigheten till en nation verkar dock leva bortom all relativism. Finns det goda skäl för detta? Visst, men inget enda tål en vidare prövning. Tillhör man då inte samma folk? Men ett folk är inte mer än en tillfällig och mycket heterogen blandning av allehanda stammar och raser. Talar man inte samma språk? Dock finns det flera europeiska språk som talas i mer än ett land, och somliga länder med samma språk, som Irland och Storbritannien, är inte ens särskilt vänliga i umgänget med varandra. Men är det inte så att det i varje samhälle finns någon sorts existentiell enighet om de principiella värderingarna i livet? Kanske, men när det gäller den dagliga tillvarons praktiska organisation kommer samförståndet mellan en småländsk skogsbonde och en italiensk fruktodlare, mellan en

Av

THOMAS STEINFELD

Kulturchef på Süddeutsche Zeitung

DET RENA LANDET

Om konsten att uppfinna sina förfäder

Maja Hagerman

Prisma (464 s.)

I DET MODERNAS LANDSKAP

Historisk orientering och kritiska berättelser om det moderna Sverige mellan 1960 och 1990

Martin Wiklund

Symposion (479 s.)

ÄR SVENSKEN MÄNNISKA?

Gemenskap och oberoende i det moderna Sverige

Henrik Berggren & Lars Trägårdh

Norstedts förlag (455 s.)

engelsk börsanalytiker och en polsk företagsekonom, att vara betydligt starkare än enigheten mellan en norrländsk gruvarbetare och en skånsk fastighetsmäklare.

Vad blir då kvar som fast grund för ett nationellt "vi"? Bara en enda företeelse, och den är av praktisk karaktär: den statliga byråkratin och dess konsekvenser för det dagliga livet. Ty staten är den enda institution som kan utfärda påtagliga bevis på att man verkligen är den som man tror sig vara (eller som andra tror att man är) eller att man tillhör en gemenskap med människor i en liknande situation. Det sker i form av ett pass och andra identitetshandlingar, av inkomstdeklARATIONER, körkort, personnummer, mönstringsorder eller utbildningsdiplom. När visar man då upp sådana intyg? När man är tvungen. När man blir anhållen eller uppmanad därtill, när man skall dela vinsten, när man blir inkallad till tjänstgöring, när ett nytt livsskede börjar, i tider av oro, osäkerhet eller tillbakagång. Det tillhör det borgerliga samhällets största märkvärdigheter att denna byråkrati – samt våldsmonopolet som garanterar att den fungerar – utvecklar ett själsliv i nästan var och en av statens medborgare.

UNDER DET SENASTE halvåret har tre böcker publicerats som, från olika håll, närmar sig fenomenet "ett svenskt vi". Den unge historikern Martin Wiklund har i sin doktorsavhandling *I det modernas landskap* undersökt "berättelserna" som används för att beskriva vad som hände med Sverige från 60-talets ungdomsrevolt fram till 80-talets nyliberalism. Skribenten Maja Hagerman har i boken *Det rena landet* följt idén om en nordisk ras och ett svenskt folk, från germanernas seger över romarna fram till svensk ideologi under andra världskriget – utan att dock ens nämna Jan Guillous sagor om Arn eller Herman Lindqvists omskrivning av Carl Grimbergs *Svenska folkets underbara öden* (när Maja Hagerman påstår att rasterier inte skulle vara "gångbara efter 1945", så missar hon mycket, inte minst Harry Potter och World of Warcraft). Den teoretiskt mest anspråksfulla boken läggs fram av journalisten och historikern Henrik Berggren och historikern Lars Trägårdh som vill komma åt själva den inre kärnan i svensk ideologi: idén om att en stark stat och en stark individualism betingar varandra, att de hör ihop som fan och hans mormor. Var och en av dessa böcker försöker minimera tomrummet i mitten av den nationella identiteten – den själsliga kvalitet som saknar både logisk och pragmatisk grund, men som ändå finns där och formar ett "vi" som endast kan beskrivas med hjälp av enstaka attribut som aldrig kan förmås att bilda en begreppslig enhet.

Uppenbarligen finns det ett samband mellan det tilltagande intresset för den nationella identiteten och de numera så populära idéerna om att återskapa en svensk "kanon" – ett allt större behov av någonting att hålla fast vid, en längtan efter en orientering för hela livet, men också ett dåligt samvete gentemot allt det som lär ha skapat våra föreställningar om tillvaron och som vi inte längre känner till. I detta avseende tjänar en kort förteckning över konstverk – som antas rymma nationens själ eller de alltmer talrika försöken att tillvarata nationens historia, för att nå fram till en bättre föreställning om vilka "vi" är – ett liknande syfte. Båda uppgifterna bottnar i en väldig osäkerhet. Den fasta mark som ett kollektivt medvetande skulle kunna vila på verkar gunga på ett alldeles förfärligt sätt, och försöken

Intet ont anande. Svenska runstenar har blivit en projektyta för föreställningar om den nationella identiteten.

Foto: Prisma

till stabilisering får alltmer desperata, ibland nästan hysteriska drag. Det är som om globaliseringen vore ett hot mot varje människas innersta, som om man borde försvara sin nationella identitet med att en sista gång ropa efter 1800-talets patriotiska ideal och idoler. Men det hjälper inte. Alla teorier om "svenskhet" (eller "das Deutsche" eller "italianità" för den delen) uppvisar samma argumentativa brister som försöken att beskriva en identitet inifrån. Ty identitet är ett relativt begrepp: det krävs en annan instans, ett jämförande perspektiv, för att fastställa att någonting liknar sig självt. Det är orsaken till att alla inbördes frågor gällande identitet förblir obesvarade, otillräckliga, osäkra, hotade – identiteten har ingen annan form än själva frågan efter den, inte minst när vi har med kollektiv identitet att göra.

MAJA HAGERMANS BOK är då, åtminstone på ytan, ett upplysningsverk, skrivet för att avvärja den svenska nationalismens demoner genom att skildra dess äldre varianter och föregångare. Hon påstår sig vilja "göra upp" med det "fördolda" och det "gamla arvet" genom att avslöja alla fiktioner som bidragit till visionen om det "rena folket", men avstår för den skull inte från *alla* fiktioner gällande en nationell gemenskap. Tvärtom, hela hennes tjocka bok vittnar om den fascination som fortfarande utgår ifrån föreställningen om det blonda, rena, starka herrefolket uppe i norr. Dessutom använder hon ordet "vi" som om hon själv aldrig skulle ha avfärdat denna kollektivism som en fantastisk konstruktion: "i Sverige är vi snabba på att reflexmässigt tänka att vi är förskonade" från rasismens allehanda grym- och dumheter. Men vilka är nu detta "vi", som kan verka lika exklusivt som alla tidigare använda beteckningar för ett kollektiv? Uppenbarligen är det så att känslan av kollektiv identitet lika gärna kan grundas på en positiv mytologi, den germanska överlägsenheten, som på en negation: tydligen finns det också ett chauvinistiskt "vi" som tror sig veta att varje nationell chauvinism bygger på en fiktion. Tyvärr är det inte sant att man blir av med demoner bara genom att göra dem till åtlöje eller genom att vifta bort dem som obehövade och ovetenskapliga varelser. Rasbiologins historia är ingen skräna om mytomaner, falska religionsstiftare och fantaster. Den uppstår under 1800-talet som en slagskugga till antropologin, som ett försök att överföra den dittills gällande kristna trons människobild till naturvetenskapen. Människor är olika, lärde oss kyrkan, och när den nya naturvetenskapen introducerades så började den i samma utgångspunkt genom att försöka fixera människosläktets skillnader, genom att mäta och väga, jämföra och katalogise-

ra. Och rasbiologins betydelse bara växte och växte under hela 1800-talet, på grund av handelns tilltagande internationalisering och än mer på grund av kolonialismen. Plötsligt mötte man ju alla dessa främlingar som man tidigare knappast ens hade hört talas om, folk av helt annat slag än man själv, med helt annat levnadssätt och en annan syn på vad en människa är.

Varje försök att verkligen ta itu med rasbiologins och rasismens historia borde ta hänsyn till deras förutsättningar och empiriska möjligheter. I stället för historia

Identiteten har ingen annan form än själva frågan efter den, inte minst när vi har med kollektiv identitet att göra.

bjuder dock Hagerman ibland på rent ont förtal, till exempel när det gäller Herder, en av centralgestalterna i Goethes Weimar. I Herders vision, påstår Hagerman, blev folket fasansfullt nog "till en kulturell ödesgemenskap med rötter i en dunkel forntid och siktet ställt mot framtiden". Inte ett ord om att denne protestantiske präst var den första som utvecklade en relief för världskulturen, var den som upptäckte poesins roll i teologin och teologins roll inom poesin, eller att han utvecklade begreppet "folk" för att få ett grepp om litteraturens uppkomst utanför den lärda världen, inte minst vad gäller de små länderna i Europas periferi. Herder hör hemma i 1700-talets konst- och språkfilosofi och kan inte hållas ansvarig för den nationalism som i mitten av 1800-talet började identifiera "folk" med "nation".

Ännu värre blir det när det gäller filosofen Fichte, som i sina *Tal till den tyska nationen* från 1807–1808 uppfann idén om tyskarna som ett "urfolk" med ett eget, icke latiniserat, naturvuxet språk. Visserligen är hans föreställningar mer eller mindre felaktiga, inte minst vad gäller det tyska språket. I inget modernt språk är den latinska grammatiken än i dag lika levande som i det tyska. Men Fichtes förmodligen avsiktligt tillkomna sakfel rättfärdigar på inget sätt Maja Hagermans påståenden att tyskarna, "oförmögna att värja sig mot fransk militärmakt under Napoleonkrigen", skulle ha "mobiliserat" tron på folket "för att stävja mindervärdighetskänslorna". Hur vet Maja Hagerman att Napoleon gjorde rätt i att 1805–06 invadera de fullständigt splittrade tyska länderna (Sverige, som tillsammans med Österrike ingick i den tredje koalitionen mot Frankrike, hade turen att ligga för avsides.) Och vem kan i dag föreställa sig den hejdlösa besvikelsen bland de tyska diktare och filosofer, som mer än varmt hade sympatiserat med den

franska revolutionen och dess demokratiska ideal, bara för att se Napoleon härja i Tyskland som vilken feodal krigsherre som helst? Det var då drömmen om det germanska, icke-statligt organiserade "urfolket" uppstod, att i fantasin skapa vad verkligheten förnekade – mot den "romerska" franska staten och dess blodiga herravälde över halva Europa. Nej, Maja Hagerman (får man då kalla henne en rasist i modern skepnad?) vet precis vilket "folk" som förtjänar varje nederlag historien bjuder på.

I bokens sista kapitel kräver Maja Hagerman att man offentligt borde ge avkall på raslärorna. De skulle bara ha "stopats undan", inte minst i Sverige. Men man blir ju inte av med historien

genom att hävda att den var fel. Här finns en arrogans, en förmåtenhet, för att inte säga en uppenbarligen kollektivt buren känsla av överlägsenhet gentemot det förflutna, som verkar vara helt blind för att också "vi" någon gång kommer att tillhöra historien och att det då kanske kommer att finnas en ny Maja Hagerman som med hårda ord dömer ut vad dagens Maja Hagerman tänkt och tyckt. Rasism och nationalism passar varandra som hand i handske, påstår hon, men hon har fel. Det har funnits och finns fortfarande rasism utan nationalism; de har olika skäl och sammanfaller inte alltid. När Tredje riket använde sig av rasbiologin skedde det inte för att begreppet "ras" skulle kräva en hierarki med den germanska rasen i topp, utan för att det fanns en politisk vilja att utveckla den tyska nationalismen till en modell för hela Europa. Det som saknas i Maja Hagermans bok är en grundläggande insikt: att också historieskrivningen är en vetenskap och ingen fiktiv domstol där var och en kan agera som en modern farisä och med hänvisning till den egna moraliska förträffligheten förklara sig själv enväldig domare.

Denna invändning kan framföras också på annat sätt. Det skulle kanske ha gått bättre med ett perspektiv som inte varit så totalt fokuserat på "vi", alltså på Sverige och på den svenska historien. Visserligen har "även svenskarna haft egendomliga föreställningar om sin härkomst och sina förfäder", även om ordet "egendomliga" tycks föga passande i det här sammanhanget. Rasbiologin var ju faktiskt av central betydelse för naturvetenskapen i alla västliga länder fram till 50-talet, inte minst i Nordamerika. Och det finns ju faktiskt fortfarande en ofta brutal daglig rasism i många länder där olika etniska grupper lever samman – i såväl Förenta staterna som i Frankrike, i såväl Storbritannien som i Danmark – utan att

det för den skull fortfarande skulle existera någon akademisk raslära. Betraktat utifrån framstår Sverige närmast som ett lyckligt samhälle, ett samhälle man skulle kunna beundra, men som numera och med förvånansvärd iver nästan verkar pocka på att få vara medansvarigt för världshistoriens stora förbrytelser.

EFTER ATT HA TAGIT DEL av Maja Hagermans moraliska historieskrivning är det näst intill en befrielse att få läsa Martin Wiklunds *I det modernas landskap*, om det inte hade varit för den förfärliga akademiska jargongen som försett denna doktorsavhandling med tusen larvfötter av betong. Boken handlar närmast om de inre utmaningar det svenska samhället utsattes för efter folkhemmets uppkomst på 30-talet: vänsterrörelsen under 60-talet, kvinnorörelsen under 70-talet, den alternativa eller "gröna kulturen" under 70- och 80-talen samt nyliberalismen under århundradets sista skede. Wiklund uppfattar dessa rörelser – efter en modell skapad av den tyske historikern Jörn Rüsen – som "berättelser", ur vilka den faktiska historien framgår, inte som en enhetlig utveckling, utan som en mycket krokig väg, tillkommen med hänsyn till ett stort antal yttre faktorer.

Så argumenterar en historiker: "Om man vill förstå nutida svensk kulturell identitet bör man [...] få upp ögonen för den horisont som hör till det 'vi' som kritiserar 'det svenska' men som samtidigt måste sägas tillhöra den svenska kulturen, även om de själva distanserar sig från den." Wiklund har inget väsentligt nytt att säga om den svenska nutidshistorien. Snarare har han, bortsett från de teoretiska utläggningarna, än en gång funnit en lika detaljerad som kompakt form för att framställa varje rörelses egenart och viktigaste dokument. Det är snarare bokens form som utgör behållningen – tekniken att ställa *Folket i Bild* från 60-talet bredvid *Kvinnobulletinen*, maskrosornas kamp mot asfalten bredvid Gösta Bohmans industripolitik – varje rörelse får stå för sig, men ändå uppstår en bild av ett rikt, fritt och framför allt fungerande samhälle.

Denna teknik medför dock två problem: den fikionaliserar vad den än kommer i beröring med. När även vänsterradikalernas ibland våldsamma kritik av det borgerliga samhället, när kärnkraftmotståndarnas protester och skapandet av privata tv-sändare, när varje historisk händelse betraktas som en "berättelse", förlovar var och en av dessa rörelser sin tyngd och sitt allvar. I stället fungerar alla dessa evenemang som små noveller i nutidshistoriens tjocka antologiband. Därmed förändras också historikerns roll. Han förvandlar sig från en sanningens tjänsteman till en sanningarnas arrangör. Det är nu

han som framstår som historiens egentlige herre, ett anspråk som förklarar varför denna typ av historieskrivning belastas av så många metodologiska reflektioner. Ty här talar mästaren om sin verkstad. Att han själv dock är av föga teoretiskt intresse tycks han inte vilja förstå.

VARFÖR DET SVENSKA SAMHÄLLET fungerar, och för närvarande dessutom med oerhörd framgång, är frågan bakom Henrik Berggrens och Lars Trägårdhs bok *Är svensken människa?*. Titeln är hämtad från en av folkpsykologen Sanfrid Neander-Nilssons skrifter från sent 40-tal, där han dömer ut det svenska samhället som bestående av en skock kallhjärtade enstöringar, ensamt strövande omkring i skogen. Tvärtom, säger Berggren och Trägårdh. I Sverige lever den enskilda människan i en omedelbar "allians" med staten, utan förmedling via familjen eller andra små sociala organisationer. Därigenom skaffar hon sig individuell självständighet och social trygghet på en och samma gång. Den svenska välfärdsstaten har, påstår författarna, på ett unikt sätt "erbjudit medborgarna maximal frigörelse från traditionella gemenskapsband utan att för den skull äventyra den fundamentala moraliska ordningen i samhället". Mycket talar för att tesen är riktig. Men det är inte säkert att denna sanning bör ge anledning till belåtenhet eller till och med glädje. Ty om det vore så, varför gör åtminstone grannstaterna, de med jämförbara sociala, ekonomiska och naturliga förutsättningar som Danmark eller Tyskland, inga större ansträngningar att på allvar härma den svenska modellen? För att kunna instämma i författarnas förtydning över den "extrema individualismen" borde man åtminstone veta vad dessa högutvecklade svenska individer sysslar med. Individualism som sådan kan ju inte vara ett värde i sig.

Bristen i Henrik Berggrens och Lars Trägårdhs bok ligger dock främst i att författarna behandlar utvecklingen fram till den moderna välfärdsstaten som en nästan uteslutande intellektuell process. I deras tankevärld finns det direkta länkar mellan Jean-Jacques Rousseaus hyllningar till den enskilda människan och den svenska skattebaserade försäkringskassan, mellan Erik Gustaf Geijers kult av den fria personligheten och folkuniversitetet, utan att tankarnas utveckling ens verkar beröra den empiriska världen. Var finns orsaken till den självägande svenska bondens uppkomst och utveckling? Enbart i filosofi, världsåskådning och ideologi? Kan bondens frihet inte bero på att den var ändamålsenlig? Kan den inte bero på att Sverige är ett land med stor yta, en relativt liten befolkning och, bortsett från södra Skåne, liten bördighet? Har dessa

naturliga förutsättningar någonting att göra med att livegenskapen aldrig fick fäste norr om Linderödsåsen? Var det inte så att de svenska fackföreningarna – ofta mer benägna till radikal modernisering än företrädarna för själva kapitalet – spelade en avgörande roll under landets snabba industrialisering? Och verkar det inte i dag som en stor (och ekonomisk) lycka att Sverige inte fört krig under nästan tvåhundra år därför att landet ligger i kontinentens norra periferi, alltför långt bort ifrån de kontinentaleuropeiska gräns- och konfliktområdena för att i längden kunna hävda sig som en hegemonial makt? Den nästan totala avsaknaden av politik, ekonomi och politisk ekonomi gör bokens framställning märkvärdigt halvdan.

Det finns dock en mening med förvandlingen av den svenska historien till en framför allt kulturell företeelse. Nationalkänslan, uppkomsten av ett svenskt "vi", blir till en näst intill mirakulös händelse som gång på gång begrundas i form av en tautologi: Hur uppstod idén att kvinnan självklart skall kunna bära det ekonomiska ansvaret för sig själv? För att Carl Jonas Love Almquist drömde om man och kvinna som självständiga, suveräna varelser. Hur kom han på den tanken? För att denna självständighet finns i dag. Så småningom växer en misstanke fram hos läsaren: ju mer sakliga, politiska och ekonomiska argument det finns för uppkomsten och utvecklingen av en nationell mentalitet, desto mindre egenartat, desto mindre säregnet måste detta självständiga bli. Att behandla detta "vi" som en förnuftig konsekvens ur empiriskt fattbara förutsättningar (också ett "vi" kan själv vara en sådan förutsättning) öppnar däremot för all slags relativism. Och plötsligt är Sverige ett land ungefär som alla andra. Det verkar vara just det som författarna inte vill. Folkhemmet är "en särskilt raffinerad och dessutom stabil blandning av Gemeinschaft och Gesellschaft" påstår de. Unikt, saligt, benådat. "Vi" tillhör det utvalda folket, ett folk utvalt inte av Gud, men av idéhistorien.

I engelskan finns en metafor för det moderna "vi:et", som uttryck för ett vagt och diffust kollektiv. Sådana ord kallas för "weasel words", efter Shakespeares drama *Som ni behagar* (akt II, scen 5). Dessa kollektivord är lika nyfikna och söta som de små pålsdjuren – och lika hungriga och elaka. En vessla, heter det, kan suga ut ett ägg utan att skada skalet. Det vackra ordet "vi", egentligen en beteckning för flera människor med ett gemensamt intresse, är ett sådant ägg. I den aktuella iveren att säga "vi" finns detta mönster kvar: för också i den intellektuella varianten finns en självgodhet, en självbesatthet, som med stor radikal energi förmår suga sanningen ur varje historia – med skalet i behåll. ■

HISTORIEN | FÖRINTELSEN

Det bortträngda gör sig påmint

Bearbetningen av Förintelsen har kommit in i ett nytt skede

MAN KAN TALA OM en omorientering i historiemedvetandet vad gäller andra världskriget under de senaste årtiondena.

Ett mer "universalistiskt" perspektiv har framträtt med åtföljande betoning av historiens moraliska och ideologiska aspekter. Så har till exempel Förintelseminnet fått en ny aktualitet. Hur detta minne skall integreras i det "traditionella" nationella historiska minnet är det sammanbindande temat i en nyutkommen bok med titeln *The Holocaust - Post-War Battlefields*. Det är en antologi där ett dussintal författare undersöker hur Förintelsen har framställts, tolkats och "använts" i olika europeiska länder sedan andra världskriget.

I antologin tycker man sig finna vissa gemensamma linjer – i en utveckling från passivitet och bortträngning till debatt och engagemang. Ryssland tycks dock avvika och följa en *Sonderweg*. Klas Göran Karlsson visar i sitt bidrag "Russian Nationalism, Antisemitism and the Ideological Use of History", att det i Ryssland finns extremnationella strömningar som antingen förnekar Förintelsen eller som menar att det ryska folkets lidanden under andra världskriget är det som konstituerar den verkliga Förintelsen. Förintelsen förs till historiens periferi eller beskrivs som en myt orkestrerad av judiska intressen. Karlsson belyser hur de ryska nationalisterna strävar efter att bygga upp judarna som "den andre", en fiende som förklarar Rysslands historiska olyckor.

Detta leder till en del bisarra historiekonstruktioner där Sovjetunionens historia betraktas som en stor judisk konspiration mot det ryska folket eller att judiskt Wall Street-kapital skulle ha stött Hitlers maktövertagande och judarna själva bidragit till Förintelsen. De ryska nationalisterna har därigenom, menar Karlsson, ställt sig utanför den "pågående europeiska historiskt-kulturella diskursen". Den ryska antisemitismen har också fått förnyat bränsle under 1990-talet i föreställningar om att alla ryska "oligarker" är judar som berikat sig under sovjetimperiets sönderfall.

Karlsson tar inte ställning till frågan om hur representativa dessa åsikter är, men han citerar utförligt president Putins "Auschwitz-tal" den 25 januari 2005, där denne klart og tydligt avstånd från alla former

Av

ALF W. JOHANSSON

Professor i historia
vid Södertörns högskola

**THE HOLOCAUST
- POST-WAR BATTLEFIELDS
Genocide as Historical Culture**

Klas-Göran Karlsson & Ulf Zander (red.)

Sekel förlag (389 s.)

av nynazism. Men Putin betonade samtidigt att det var ryssarna "som för evigt släckte Auschwitz [...] ugn" och att "sexhundratusen sovjetiska soldater offrade sina liv för att rädda det judiska folket, och många andra folk från fullständig utplåning". Det var ett markerande av att den nationella berättelsen om andra världskri-

I antologin tycker man sig finna vissa gemensamma linjer – i en utveckling från passivitet och bortträngning till debatt och engagemang. Ryssland tycks dock avvika och följa en *Sonderweg*.

get som det stora fosterländska kriget och som en befrielse av Europa fortfarande står i centrum i Ryssland.

SPÄNNINGEN MELLAN nationella föreställningsvärldar och Förintelseminnet är för övrigt ett genomgående tema i dessa uppsatser. Thomas Sniegon berör i ett bidrag de tjeckiska reaktionerna på den amerikanska filmen *Schindlers list*. Han visar att debatten endast i begränsad utsträckning kom att handla om Förintelseminnet utan främst uppehöll sig kring huruvida Schindler verkligen hjälpte judarna eller om han var en nazist som profiterade på dem. Filmen blev inte någon vändpunkt i tjeckisk självreflektion över hur man förhållit sig till judeförföljelserna under kriget, menar Sniegon. Den gamla bilden av det tjeckiska folket som ett offer för tyskt övervåld visade sig vara starkare.

Samma reaktioner som hos tjeckerna kan man iakta i Italien och Österrike. I Italien stadfästes efter kriget ett antifascistiskt paradigm som betonade det italienska folkets motstånd mot fascism och nazism. Det italienska folket framställdes

som ett offer som våldtagits av dessa rörelser, men som frigjort sig i slutkampen. Förintelsen sågs inte som något som rörde Italien. Även raslagarna från 1938 avnationaliserades. Antisemitism beskrevs som något fullkomligt främmande för italiensk kultur och historia. Raslagarna hade varit en imitation som påtvingats Italien av tyskarna och det italienska folket hade reagerat mot dem. Det var först efter 1960 som skolundervisningen i historia utsträcktes till att inbegripa andra världskriget.

Men som i många andra länder skedde under 1990-talet en förändring i detta avseende. Den fascistiska inblandningen i Förintelsen har sedan dess tagits upp till förnyad kritisk granskning. Till och med den italienska republikens grundläggare, kristdemokraten Alcide De Gasperi, har anklagats för antisemitiska tendenser.

Men samtidigt kom den italienska motståndsmynnen att ifrågasättas från högerhåll. Motståndsmännen (partisanerna) var endast en liten del av befolkningen och många av dem var för övrigt inte demokratiskt inställda.

Utvecklingen i Italien har i vissa avseenden gått mot en fragmentisering och polarisering av det historiska medvetandet. Antifascism-mynnen har råkat i gungning och i Berlusconi retorik tenderade Gulag att skymma Förintelsen. Men paradoxalt nog har den gamle fascistledaren Fini brännmärkt raslagarna och talat om Italiens ansvar för judeförföljelserna. I stort sett, menar Oscar Österberg i uppsatsen "Taming Ambiguities. The Representation of the Holocaust in Post-War Italy", att tendensen att avnationalisera Förintelsen ännu

AXESS läsare är nyfikna.

(Pånga deras blickar!)

För annonser: ring 08-791 52 50.

dominerar, men att ett tecken på förändring är att man i år fattade beslut om inrättandet av ett Holocaustmuseum i Rom, som skall invigas 2008.

ÖSTERRIKE FRAMSTÄLLES redan under kriget av de allierade som Tysklands "first victim". Detta var något som den nya republiken tacksamt tog fasta på. Österrikes "oskuld" kontrasterades mot Tysklands skuld. Tyskland framställdes som Österrikes motbild. Den preussisk-österrikiska motsättningen sedan 1700-talet gjordes därmed till en huvudlinje i den österrikiska identiteten. Efter 1945 inriktade man sig på att utrota "germanismen", som dock skulle komma tillbaka med Jörg Haider på 1980-talet.

Antisemitismen har dock varit en formativ kraft i österrikisk identitet, menar Fredrik Lindström i uppsatsen "The First Victim? Austrian Culture and the Memory of the Holocaust". Den drevs under jorden 1945, men denna underliggande antisemitism bidrog ändå till att utesluta judarna från den österrikiska identiteten – samtidigt som rollen som "first victim" gjorde det möjligt att uppfatta perioden 1938–1945 som en "oösterrikisk" episod i landets historia. Förintelsen sågs som en tysk-judisk "affär" som endast marginellt rörde den österrikiska nationen.

Under 1980-talet skedde i Österrike, som i många andra länder, en förändring. Den judiska traditionen hävdade sig med ny kraft. Waldheimaffären 1986 till exempel skapade en intensiv debatt. Även om högerkrafterna försökte slå mynt av denna "affär" markerade den i än högre grad återkomsten av ett judiskt perspektiv i offentligheten, tydliggjord av namn som Simon Wiesenthal och Ariel Muzikant (ordförande i Israelitische Kulturgemeinde). Stora historienprojekt igångsattes och tidigare försummade aspekter av naziperiodens historia kom upp till ytan. Den österrikiska offermyten gick mot sin upplösning. År 2000 invigdes ett minnesmonument över de österrikiska judar som mördats av nazisterna i centrala Wien.

DEN ÖSTERRIKISKA UTVECKLINGEN kan på många sätt ses som paradigmatiserande för utvecklingen i flera andra länder. Under årtiondena efter kriget var det exkludering, marginalisering och externalisering av Förintelsen som dominerade. Förintelsen hade ingen plats i andra världskrigets minnesgemenskaper, den fördes till periferin, skulden för det som skett lades på annat håll. Från slutet av 1980-talet kan man märka att de konsensuella traditioner som kriget skapat börjat vackla. På en del håll kan man tala om en identitetsfragmentisering som i sin tur – till följd av Förintelseminnets förnyade kraft – har lett till trevande integreringssträ-

vanden: en ny öppenhet inför Förintelsen som en del i den egna historiska kulturen, som därigenom får en mer övernationell karaktär.

The Holocaust-Post-war Battlefields är en rik antologi, som det inte är möjligt att göra rättvisa i en kort recension. Den har sin tyngdpunkt på Mellaneuropa och östra Europa. Vad man saknar är en diskussion kring länder som Norge, Danmark, Finland och Schweiz. Boken saknar också register. Det försvårar dess vetenskapliga användbarhet. Även Sverige skulle i boken ha förtjänat en mer utförlig behandling. Ulf Zander har förvisso skrivit en komparativ analys av de brittiska och svenska reaktionerna på befrielsen av koncentrationslägret Bergen-Belsen.

De fasansfulla bilderna gav konkretion åt det nazistiska blodsväldet och bidrog till att legitimera krigsinsatsen. I Sverige anser Zander att bilderna fördjupade den hjälpvilja som bland annat kom till uttryck i mottagandet av koncentrationslägeroffren 1945. Zander tar också upp diskussionen om de vita bussarna och Folke Bernadottes roll. Men det skulle behövas ett bredare anslag för att ge en bild av det svenska Förintelseminnets utveckling. En annan invändning är att antologin är alltför inriktad på Europa. Vad man framför allt saknar är en analys av Förintelseminnet i USA och dess utveckling. Det är ju hög grad USA som varit drivande när det gäller Förintelseminnets renässans under 1990-talet. ■

HISTORIEN | SLAVERIET

Handeln med människor började i historiens gryning

Den ekonomiska analysen brister i nytt storverk

Av

CARL JOHAN GARDELL

Fil. dr i historia och kulturjournalist

SLAVERI

En världshistoria om ofrihet
Bd 1. Forntiden till renässansen

Dick Harrison

Historiska Media (575 s.)

ENLIGT DEN internationella arbetsorganisationen, FN:s fackorgan ILO, finns det uppskattningsvis 12,3 miljoner tvångsarbetare i världen för närvarande. Av dessa finns majoriteten, knappt 9,5 miljoner, i Asien och Stillahavsregionen och 660 000 i det subsahariska Afrika. Siffran för den industrialiserade världen har satts till 360 000. Ungefär 2,5 miljoner har berövats sin frihet av statliga organ (straffarbetsläger, påtvingad militärtjänst och annat) eller tvångsrekryterats av parastatliga gerilla- och terrororganisationer. Två tredjedelar av de 12,3 miljonerna tvångsarbetar inom den privata sektorn, de flesta med hushållsnära tjänster eller inom jordbruket. Ungefär 1,35 miljoner är sexslavar eller utnyttjas på annat sätt av den globala sexindustrin.

Naturligtvis är siffrorna osäkra. Mörkertalet är mycket stort. Många forskare har underkänt ILO:s försiktiga beräkningar, och några har hävdat att åtminstone 27 miljoner människor är slavar eller lever under slavliknande förhållanden. Det finns i dag ungefär 2,5 miljoner personer som förts till sin nuvarande vistelseort av människosmugglare, enligt en färsk rapport från FN-organet UNODC (UN Office on Drugs and Crime). Deras svartarbete genererar åtminstone 31 miljarder dollar (cirka 230 miljarder kronor) till den kriminella sektorn. Misstanken att det främsta smugg-

lingsmotivet varit sexslaveri har anförts i 87 procent av de fall där kvinnor är inblandade.

Slaveri har förekommit i nästan alla samhällen sedan historiens gryning. I Hammurabis berömda lag, som nedtecknades i Babylonien på 1700-talet f.Kr. och finns bevarad på lertavlor och på en dioritstele, finns en lång rad förordningar som reglerar slaveriet. I Adam Hochschilds uppmärksammade bok *Spräng bojorna*, som publicerades på svenska i våras, kan man följa abolitionisternas halvsekelånga kamp för att förbjuda slaveriet inom det brittiska imperiet. Slavhandel och slavdrivna plantager var grundbultar i de kolonialväldena som ett halvdussin västeuropeiska stater grundlade under 1500- och 1600-talet. Att kräva slaveriets avskaffande var sannerligen samhällsomstörtande. ►

► **INTRESSET FÖR POPULÄRHISTORISKA** böcker har, som bekant, nått oanade höjder under de senaste decennierna. En av de författare som surfat på den vågen är den flyhänste lundahistorikern Dick Harrison. Hans böcker behandlar vitt skilda fenomen och diverse historiska gestalter i äldre tid, från Maria Magdalena, som stod Jesus nära, till digerdöden och nordiska korsfarare under medeltiden. För närvarande arbetar han på ett trebandsverk som ska kartlägga just slaveriets världshistoria från de äldsta kända samhällena i Mellanöstern till vår egen tid. Första delen har nu hamnat på bokhandelsdiskarna. Andra volymen kommer, enligt uppgift, att omfatta den trehundraåriga epoken från Columbus banbrytande atlantresa 1492 till 1700-talets slut. Tredje bandet ska behandla slaveriet under de senaste två hundra åren.

Vid läsningen av det första bandet av *Slaveri. En världshistoria om ofrihet* drabbas jag dock av motstridiga känslor. Å ena sidan är Harrison, som alltid, en skicklig pedagog och en utmärkt historieberättare. Den faktpäckade framställningen varvas med individuella öden som blåser liv i den breda bataljmålningen. Å andra sidan gör Harrison anspråk på att förklara slaveriets uppkomst och fortsatta utveckling. "Varför slaveri?" frågar han sig exempelvis i en sammanfattande slutkommentar och fortsätter: "Därför att vi människor innerst inne inte alls är goda." Generaliseringar av det slaget i en bok med vetenskapliga anspråk gör mig alltid en smula konsternerad. Men mer om det senare.

"Idag stoltserar den nyrike med en renoverad herrgård, en Porsche och en lyxhustru", skriver Harrison. "Igår köpte han onödigt många slavar. Människan är sig lik, men skrytobjekten varierar." Det är onekligen ett viktigt konstaterande. De enorma bomulls- och sockerplantager, som vi förknippar med slaveriet i Karibien och i de amerikanska sydstaterna, var trots allt inte det normala slavproduktionssättet. Visst fanns det slavar överallt i antikens städer, men det mesta av slaveriet var småskaligt. Slavar användes sällan i jordbruket. Hantverkare kunde köpa en och annan slav, men de fick arbeta tillsammans med fria män. Många var husslavar, konstaterar författaren, eller konkubiner och statusprylar i välbeställda hem. Bristfälliga kreditinstitutioner tvingade många fattiga och skuldsatta personer att sälja sig själva som slavar. Men i de flesta av antikens samhällen hade de rätt att skaffa egendom och köpa sig fria. Slavar kunde äga egna slavar. Endast inom extremt lukrativa storföretag, som Cartagenas silvergruvor i Spanien med 40 000 slavar, utvecklades ett system som kan föra tankarna till 1700-talets Haiti.

Harrison konstruerar, kan man hävda, en modell av det antika slaveriet för att sedan gå vidare. Utvecklingen följs fram till sekelskiftet 1500 när västeuropeerna ger sig ut på världshaven och det osmanska imperiet tar makten i Mellanöstern. Ett spännande avsnitt ägnas åt de slavarméer och slavbyråkratier som, konstaterar författaren, skiljer den muslimska världen från den kristna. Kortare kapitel ägnas också åt den afrikanska kontinenten och de asiatiska högkulturerna. I det subsahariska Afrika fanns, precis som i det preco-

Enligt många experter är människohandel den mest lönsamma av alla de verksamheter som internationella brottssyndikat ägnar sig åt för närvarande.

lumbianska Amerika, ett inhemskt slavesystem innan araber och européer dök upp. Det är värt att notera.

FRÅNSETT SPEKULATIONER om människornas ondska anger Harrison tre förklaringar till slaveriet: makt (förakt för svaghet), krig och fattigdom. Men vad förklarar begreppet makt egentligen? De svenska medeltidshärskarna, för att ta ett exempel,

"Hovlakejen Badin". Gustaf Lundebergs målning (1775) av en svensk hovlakej som fötts som slav på St Croix i danska Västindien.

Foto: Historiska Media

använde inte sin obestridliga makt till att försätta undersåtarna i slaveri. Många av antikens fältherrar lät föra bort besegrade befolkningar och sälja samtliga som slavar. Men det krävs en befintlig slavmarknad och en betydande efterfrågepotential för att det beslutet ska vara rationellt och lukrativt. Ingen entreprenör tar på sig försörjningsansvar för slavar och binder upp sitt kapital, om det finns fri arbetskraft på marknaden. Krig förklarar inte slaveriet, lika lite som fattigdom. Hur ska man för övrigt värdera människors ondska i ett

samhälle där slaveriet ingår i den gudomliga världsordningen? Ännu på 900-talet hade de kristna klostren i Västeuropa slavarbetskraft.

Jag saknar alltså en ekonomisk förklarings-

variabel. Enligt många experter är människohandel den mest lönsamma av alla de verksamheter som internationella brottssyndikat ägnar sig åt för närvarande. Att vinstnivån varit extremt hög även i det förflutna skymtar mellan raderna när man läser Harrisons bok. Den brittiske sjökaptanen Samuel Gamble, som är något av en huvudperson i *Slaveri*, deltog självfallet i den riskfyllda atlantiska slavhandeln för att skapa en förmögenhet. Arabiska kamelkaravaner, som korsade Saharaöknen från Tunisien till Kanem vid Tchadsjön på 1100-talet, återvände med guld, slavar och elfenben. Ett tredje exempel är den arabiske geografen Ahmad ibn Fadlan som år 921 besökte staden Bulgar vid Volga, då en viktig knutpunkt på de transkontinentala handelsvägarna mellan Europa och Asien. I sin reserapport beskriver han *rus* – nordiska köpmän – som sålde dyrbara pälsverk och slavar på marknaden.

Varför slaveri? Ett rimligt svar är vinstintresse. Skyhöga arbetskraftskostnader gjorde slaveriet lönsamt. Elitens lyxkonsumtion var en annan faktor. Köpmännen utnyttjade prisskillnader på de olika orterna under en epok när transporter var kostnadskrävande och tidsödande. Hövdingar i perifera regioner, som de norra delarna av den eurasiska kontinenten och i det subsahariska Afrika, räknade naturligtvis med en break even-punkt där det var mer lönsamt att sälja människor till slavhandlare än att sätta dem i arbete i det egna landet.

Kampen mot slaveriet pågår än i dag. Miljoner människor, som hamnat i klorna på människosmugglare, tvingas leva under slavliknande förhållanden. Historiska bakgrundsteckningar kan kasta ljus över problemen. Verket *Slaveri. En världshistoria om ofrihet* ligger rätt i tiden.

HISTORIEN | STORMAKTSTIDEN

Innehållsrik till bristningsgränsen

Biografi över Arvid Horn slår broar mellan stormaktstiden och modern politik

AR 2002 UTKOM Gunnar Wetterberg med *Kanslern*, en biografi över 1600-talets rikskansler Axel Oxenstierna. Verket var efterlängtat, historiker hade länge dragit sig för att sammanfatta Axel Oxenstiernas liv. Kanske var det nödvändigt att en författare strax utanför den formella akademiska världens gränser gjorde ett sådant projekt till verklighet.

Nu har Wetterberg skrivit en bok om 1700-talets starke man Arvid Horn, och likheterna mellan Oxenstierna och Horn är flera. De blev båda framstående män vid sidan av kungamakten, de påverkade både statens och statsbyråkratins förändringar och båda kan sägas ha givit meritokratin ett ansikte. I den aktuella boken finns dock inte många uttalade paralleller mellan de båda inflytelserika byråkraterna. I stället betonas Arvid Horns koppling till den moderna politiken – det var nämligen under denna period som politiken började närma sig moderna former, enligt Wetterberg.

Hans nya bok består av åtta kronologiskt disponerade kapitel, ungefärligen avgränsade av Horns födelse och död (1664–1742). Boken tar dock sin början redan 1648 med den Westfaliska freden efter trettioåriga krigets slut. I det andra kapitlet, "De första stegen", närmar vi oss huvudpersonen. Detta är bokens kortaste, bara cirka 20 sidor långt. Större utrymme får det tredje, "Kriget", som behandlar Karl XII:s första år vid makten och krigsren fram till 1705. Horn blir här något av en bifigur, trots att Wetterberg menar att han var en av dem som stod kungen närmast. I stället fokuseras Sveriges utrikespolitiska strävanden, men vi får ändå reda på en del om Horns uppdrag som förhandlare i Warszawa och hur han 1705 nämnades till kungligt råd och kansliråd.

Därefter vänds blicken inrikes. Vi får följa rådets förhållanden vid kungens drottningens död, liksom Horns byråkratiska karriär, turerna i riksstyrelsen och styrkeförhållandena mellan kungen, rådet och riksdagen. Efter riksdagen 1713 hamnade Horn i onåd och kom inte tillbaka förrän efter Karl XII:s död 1718. Wetterberg behandlar också den oroliga tiden efter kungens död och positioneringen mellan rådet, Ulrika Eleonora och maken Fredrik, hovet och sekreta utskottet. Horns egen maktställning stärktes, utma-

Av
MALIN GRUNDBERG
Fil. dr i historia vid Stockholms universitet

FRÅN TOLV TILL ETT
Arvid Horn (1664–1742)

Gunnar Wetterberg

Bokförlaget Atlantis (710 s.)

nades och stärktes igen. År 1723 hade han blivit 59 år, kanslipresident, rik och gift för tredje gången, och nu var hans inflytande som störst, menar Wetterberg. Från andra hälften av 1720-talet var Horn, enligt författaren, "den svenska politikens obestridda ledare". Trots det uppehåller sig Wetterberg inte särskilt mycket vid

Jag skulle dock vilja kalla det en biografi på avstånd. Under läsningen stöter vi då och då på Horn, men han befinner sig oftast inte i centrum.

honom, utan redogör för de fortsatta utrikespolitiska turerna, liksom en rad inrikes händelser av större och mindre dignitet. I det näst sista kapitlet, "Horns fall", behandlas det fortsatta utrikes och inrikes händelseförloppet under 1730-talet. Arvid Horns tid led nu mot sitt slut – 1738 lämnade han in sin formella avskedsansökan som kanslipresident.

Wetterbergs skildring av denna epok är imponerande på samma sätt som hans tidigare skildring av Oxenstierna. Men den här gången är det imponerande intill övermåttigt. Boken är innehållsrik till bristningsgränsen. Läsaren får reda på mycket och behöver vägledning, vilket man också till viss del får. Exempelvis är det utförliga personregistret en utmärkt hjälp för att orientera sig i det digra persongalleriet. Ändå framstår innehållet bitvis som tämligen osorterat, som en bred flod av fakta som strömmar över sidorna.

EN AVGÖRANDE FRÅGA som inställer sig efter läsningen är också vad för slags bok Wetterberg skrivit denna gång. Såväl historikern som en historieintresserad allmänhet funderar nog över vilka förväntningar de ska ha. Jag menar att Wet-

terberg inte tillräckligt tydligt uttrycker detta. Kanske har han inte ens varit säker på saken själv. Bokens undertitel *Arvid Horn (1664–1742)* indikerar onekligen att det handlar om en biografi. Wetterberg skriver också: "Detta är en biografi som bygger på vad generationer av historiker har forskat och skrivit om." Jag skulle dock vilja kalla det en biografi på avstånd. Under läsningen stöter vi då och då på Horn, men han befinner sig oftast inte i centrum. I början av verket har det sin förklaring i att han ännu inte blivit en så inflytelserik person, men även när Wetterberg skriver om tiden från 1720-talet och framåt ställs Horn i skuggan av en mängd andra ämnen som avhandlas i rask takt. Det är synd. Visserligen bör en individ inte lyftas ur sitt historiska sammanhang, men det är heller inte nödvändigt att skildra hela sammanhanget för att få tag på personen. Arvid Horn försvinner slutligen ur boken utan att vi som läsare märker det. Wetterberg måste avsluta med orden "Men då var Arvid Horn död sedan

drygt två år tillbaka", för att knyta ihop säcken.

Samtidigt blir det som Wetterberg kallar en biografi härmed någonting mera, vilket på många sätt är bra. Biografier tenderar att överbetona individens betydelse i förhållande till det samhälle de verkar i. Enskilda aktörer hjälteförklaras genom ett sådant perspektiv och de anses ha påverkat stora samhälleliga förändringar. Motsatsen till detta – strukturperspektivet – tenderar att ställa att undervärdera individen och enbart studera de stora linjerna. Att kombinera aktörs- och strukturperspektiven anses ofta vara det mest fruktbara. Det är förmodligen detta som Wetterberg velat göra då han lyft in inte bara Sveriges utan även Europas förändringar under den tidsperiod som omfattas av Horns liv. Att låta Horns liv utgöra bokens tidsmässiga avgränsning har en viktig fördel. Den gängse historiska periodindelningen har ofta delat av bokens tidsrymd utifrån årtalet 1718. Stormaktstiden har behandlats för sig och frihetstiden för sig. Det gäller många historiska handböcker av både äldre och nyare slag. Här görs i stället stormaktstidens slut och frihetstidens början till det ►

► sammanhängande skeende det faktiskt var.

EN ANNAN FRÅGA som kan aktualiseras är om det är ny eller samlad kunskap som förmedlas i *Från tolv till ett*. Här är dock Wetterberg tydlig: det handlar om vad andra historiker har forskat fram. Mot detta behöver man inte ha något att invända. Tvärtom, det kan verkligen behövas sammanställningar eller synteser av den stora mängd forskning kring enskildheter som produceras. Wetterberg har, liksom då han skrev *Kanslern*, genomfört något som många andra skulle dra sig för.

Draget av syntes leder vidare till frågan om detaljer eller förenklingar. Hur ser balansen mellan dessa ut och vilket är egentligen att föredra? Att boken bygger på en sammanställning av mer än 150 års forskning leder självklart till att det finns en stor mängd resultat att använda sig av. Viljan att få med så mycket som möjligt gör att författaren inte kan gå in särskilt djupt på någon enskildhet. Det blir litet av mycket. Analyser av händelseförlopp blandas med anekdoter kring enskildheter, men vad är huvudsak och vad är bisak? Detta omfattande bruk av tidigare forskning redovisas inte i någon notapparat med litteraturhänvisningar, men läsaren lämnas därmed inte utan vägledning. Vi finner såväl explicita hänvisningar i löptexten som en kommenterad bibliografi i slutet av boken. Det finns dock en och annan formulering som gör en osäker över Wetterbergs syn på sina källor och väcker funderingar hos den källkritiskt lagde läsaren.

När Wetterbergs tvåbandsverk över Axel Oxenstierna kom lyckades författaren kombinera presentationen av ny och samlad kunskap. Böckerna byggde visserligen på tidigare forskning och tryckta källor, men samlade samtidigt kunskapen om Axel Oxenstierna på ett sätt som inte tidigare gjorts. Längre ansågs biografin över Oxenstierna omöjlig att skriva. Det är bara en person med förmåga och mod att förenkla som kan lyckas med ett sådant projekt. Gunnar Wetterberg visade sig vara en sådan person. I Wetterbergs nya bok är emellertid projektet inte lika väl genomfört. Detaljerna tar över intrycket och de tydliga slutsatserna hamnar i skymundan. ■

Arvid Horn. 1700-talets starke man.

Foto: Atlantis

HISTORIEN | TRETTIOÅRIGA KRIGET

Före arméns förstatligande

En legoknekt berättar i sin dagbok

Av

GUNNAR ÅSELIUS

Professor i militärhistoria
vid Försvarshögskolan

SEDAN STACK VI STADEN I BRAND

En legoknechts dagbok
från trettioåriga kriget

Jan Peters (red.)

Översättning: Åke Blix & Stefan Lindgren

Ordfront (195 s.)

Den 25 september 1649, nästan ett år efter trettioåriga krigets slut, avtackade generalmajor Johann von Winterschied sitt regemente i staden Memmingen i Schwaben. Regimentet tillhörde den bayerska armén och hade varit förlagt till Memmingen sedan staden erövrats från svenskarna i november 1647. En av de knektar som friställdes var korpralen Peter Hagendorf, bördig från Magdeburgtrakten. Med undantag för en period i svensk tjänst 1633–34 hade han varit vid regimentet sedan 1627.

Tiden i Memmingen hade varit lycklig för Hagendorf. Han och hans hustru Anna Maria Buchler hade bott inkvarterade hos borgaren David Herman Begk vid Kalchstor, där deras dotter – som också hon fick heta Anna Maria – hade fötts den 5 januari 1648. Till skillnad från tre av parets tidigare fyra barn hade flickan överlevt (de fyra barn som Hagendorf fick med sin första hustru Anna Stadlerin – avliden i sjukdom 1633 – hade alla dött i späda ålder). Under tiden i Memmingen kunde Hagendorf dessutom hämta hem Anna Marias snart 6-åriga storebror, Melcher Kristoff, som i två år bott inkvarterad hos en skolmästare i Altheim. Slutligen verkar det även ha varit i Memmingen som Hagendorf fick möjlighet att skriva rent sina dagboksanteckningar från nära ett kvartssekel kringflackande som legoknekt i Europa.

Själv försvinner Hagendorf ur vår åsyn den där hösten 1649, när han med tre månadslöner på fickan och sin återförelämnade familj i släptåg vandrar norrut från Memmingen på jakt efter ny anställning. Skrivhäftet med de sammanställda dagboksanteckningarna dyker dock upp i Preussiska statsbibliotekets handskriftsförteckning 1826, utges med fylliga kommentarer av den tyske historikern Jan Peters 1993 och har nu sent omsider utkommit på svenska i översättning av Åke Blix och Stefan Lindgren under titeln *Sedan stack vi staden i brand*. Blix, verksam vid Armémuseum, har även kompletterat Peters kommentarer med en introduktion om Sverige och trettioåriga kriget.

VI VET INGENTING om Hagendorfs bakgrund, men han kallar Magdeburgtrakten för sitt "fosterland" och han hade till skillnad från många andra legoknektar gått i skola och lärt sig läsa och skriva. Den för-

kärlek med vilken han beskriver kvarnar och brödbakning har fått historikerna att tro att hans far var mjölnare.

Hans efterlämnade anteckningar ger en unik inblick i hur soldatyrket tedde sig innan arméerna hunnit förstatligas i Europa. Den militära verksamhet Hagendorf deltar i har endast en lös koppling till ett politiskt sammanhang. Dess främsta syfte är att ge krigets utövare möjlighet att försörja sig genom plundring, ungefär som krigen i våra dagar på Balkan, i Kaukasus, Kongo och Västafrika.

Ibland är Hagendorf utblottad, saknar mat och skor på fötterna, ibland har han gott om pengar och linne, kött och vin. Härarna rör sig oavbrutet fram och tillbaka över stora områden för att trygga sin försörjning och ödelägga fiendens, men större strider inträffar sällan. Under sina 22 år som soldat i trettioåriga kriget deltar Hagendorf vid Breitenfeld 1631, Lech 1632, Nördlingen 1634, Rheinfelden 1638 och Freiburg 1644. Belägringar är däremot vanliga, eftersom de erbjuder tillfällen till plundring. Från Landshut vid Isar heter det: "Här stannade vi i åtta dagar och plundrade staden. Här fick jag som byte en söt liten flicka [Hagendorf är vid tidpunkten ensamstående] och tolv thaler i mynt och åtskilligt med kläder och linne." Om kyrkorna och klostren i Liège skriver han: "Vi plundrade och bestal de flesta av dem." I Pommern noterar han att överallt där knektarna blir förlagda måste värden "ge en halv thaler till var och en för att vi skulle vara nöjda och lämna hans boskap i fred". Officerarna däremot ser "till att bli välförsedda med kor, hästar och får, eftersom det fanns fullt upp av allt".

Utan fru står sig en legoknekt slätt. Den enda gång som Hagendorf säras är

under plundringen av Magdeburg i maj 1631 – en händelse som samtidigt gör honom "av hjärtat ont" eftersom "det är en vacker stad och mitt fosterland". Som tur är tar hustrun över plundrandet, dyker med fara för livet in i det brinnande infernot och återvänder med linne, en stor kanna vin, två silverbälten och kläder. När armén ödelägger sädesfälten utanför den belägrade staden Colmar 1635 genom att "skära, meja, rida ned och bränna",

deltar även hustrun i förstörelsearbetet och är nära att bli skjuten från stadsmuren. När det råder svält i Fritzlär 1640 kan Hagendorf med sin hustrus hjälp baka bröd, sälja i lägret och tjäna pengar. Som den tidigare DDR-historikern Jan Peters påpekar utgör Hagendorf med fru "ett effektivt krigsbytes- och produktionspar".

HAGENDORFS DAGBOKSANTECKNINGAR är en skakande berättelse om kriget som fri

näring. Efter trettioåriga kriget upprättades stående arméer runtom i Europa. Inga furstar ville längre göra sig beroende av människor som Hagendorf. Soldaterna uniformerades, disciplinerades och spärades in i kaserner. Soldathustrurna försvann och arméerna förvandlades till slutna mansvärldar. Även om krigen därigenom inte blev mindre blodiga, blev de sannolikt i viss mening mer civiliserade. ■

HISTORIEN | FINSKA KRIGET 1808-1809

När ryssen lurade i vassen

Banbrytande arbete om krigets villkor och vardag

NÄGRA AV RONEBERGS rader känner vi nästan alla till. De har förblivit odödliga även om skolbarn har slutat att deklamera *Fänrik Ståls sägner*. Att Finland bröts loss från Sverige blev i skaldens nationalepos något nästan glansfullt vemodigt. För den nedstämmande verkligheten får man gå till andra källor. Ingen vägvisare kan här konkurrera med militärhistorikern Martin Hårdstedt vid Umeå universitet. Storpolitiken liksom truppörelserna och fältslagen de år då Sveriges överlevnad stod på spel har förvisso belysts tidigare, framför allt i ett digert generalstabsverk, *Sveriges krig åren 1808-1809*. Men historieskrivningen har präglats av en äldre tids syn. Därför framstår Hårdstedts arbete *Finnska kriget 1808-1809* som banbrytande, präglad av ett breddat tänkande som man vill föreställa sig hör 2000-talet till.

Finlands framtid avgjordes av de europeiska maktförhållandena. Vid ett möte mellan Napoleon och Alexander I i Tilsit i dåvarande Ostpreussen år 1807 stod Frankrikes kejsare på höjden av sin makt. Den ryske tsaren tvingades att medverka i segerherrens kontinentalblockad mot

Av
OLOF SANTESSON

F. d. utrikesredaktör på Dagens Nyheter

FINNSKA KRIGET 1808-1809

Martin Hårdstedt

Prisma (388 s.)

finländska rikshalvan kodifierades vid freden i Fredrikshamn, pågick en utdragen dödsstrid. Sverige var för svagt för att hålla emot. Alexander hade först inte erövring av Finland i tankarna, men tog snabbt tog chansen att utvidga sitt rike.

Den svenske kungens av många undersåtar (Napoleonbeundrare) ifrågasatta utrikespolitik – säkerhetspolitik vore i dag en bättre beteckning – hade i början av år 1808 ställt landet inför ett trefrontshot. Angripet av den brittiska flottan hade Danmark anslutit sig till Napoleons läger, och Sverige måste hålla arméer i Skåne och längs gränsen till Norge. Finland nedprioriterades. För försvaret av den utsatta landsdelen fanns 20 000 man, varav tredjedelen utgjorde Sveaborgs fästningsbesättning. Enligt uppgjorda krigsplaner skulle huvudarmén dra sig tillbaka långt norrut, ända till Uleåborg, för att återkomma offensivt när angriparen hade tänjt ut sina linjer och bundit stora stridskrafter för

belägringen av Sveaborg. (Detta förebådade den senare svenska centralförsvarsprincipen, enligt vilken den kommande stora motattacken mot en angripare skulle baseras på fästningen Karlsborg långt inne i landet, vid Vätterns västra strand.) Den finska fältarmén övergav sålunda

först nästan hela Finland. Hade en sådan försvarsmodell varit möjlig med en större omtanke om det finländska folket hos regeringen i Stockholm?

De svenska soldaterna, i huvudsak indelta småbrukare och inte alltid så unga, ställdes mot ryska yrkessoldater rekryterade ur den livegna befolkningen. Det var trupper med krigsvana från revolutions- och Napoleonkrigen, och deras främsta generaler skulle efteråt komma att inneha nyckelbefattningar under de avgörande drabbningar som gjorde slut på det franska väldet. De finländska förbanden kom ändå inte genomgående till korta. Hårdstedt nämner bland annat det nyuppsatta Vasa regementes framgångsrika motanfall vid Virta bro i oktober 1809, när alla redan insåg att kriget var förlorat.

FÖRFATTAREN ÄR SPARSAM med omdömen om ledande befälhavare på båda sidor. Viceamiralen Cronstedts förräderi, när han som kommendant överlämnade Sveaborg till fienden, analyseras varsamt, dock utan inslag av något slags ursäktande revisionism. Överbefälhavaren Klingens framstår inte som någon fältherre, hans rädsla för att bli inringad ledde till arméns närmast brådskande flykt norrut. Frågan är i hur hög grad Klingens återvann sin jämvikt sedan Sveaborg hade gått förlorat och den ursprungliga krigsplanen därmed slagits i spillror. En svensk framryckning under sommaren leddes på ett föga energiskt sätt och när ryssarna fick förstärkningar var klockan slagen. Ett slutligt återtag blev snarast en flykt ut ur Finland.

Meniga soldater på båda sidor kämpade likafullt anmärkningsvärt hårt, mer än vid många av historiens långt mer ryktbara fältslag. Vid Oravais i september 1808, den värsta drabbningen, stod högst 5 000 man på den förlorande svenska sidan mot

De som tog över makten tycks ofta mer ha ägnat sig åt att bekämpa varandra än att gemensamt försöka rädda Sverige undan en nationell katastrof.

Storbritannien, mest effektivt genom att angripa det svenska riket – under Gustav IV Adolfs envisa ledning en kvardröjande isolerad brittisk bundsförvant. Mellan februari 1808, då ryssarna utan krigsförklaring gick in i Finland, och september 1809, då Sveriges slutgiltiga förlust av den

► 6 000–7 000 ryssar; antalet stupade blev 740 mot 900. Därefter följer Sävar i Västerbotten, där Sverige under pågående fredsförhandlingar i augusti 1809 försökte avsnöra en rysk angreppsstyrka på svensk botten. Av 5 000–6 000 man på båda sidor stupade 400 svenskar respektive 600 ryssar på slagfältet, vartill kom alla som senare dog av sårskador.

KANSKE KUNDE MAN önska aningen mer av traditionell krigshistorisk redovisning i Hårdstedts framställning. Slagordningen vid större strider (*order of battle*) missar exempelvis ingen anglosaxisk militärskribent. Men Hårdstedt har annat på hjärtat. Närmast programmatiskt begränsar han utrymmet för striden, som ju också upptar endast en bråkdel – låt vara den värsta – av soldatens vardag.

Författaren ger en inträngande bild av förutsättningarna för den svenska krigsföringen. I ett så vägfattigt och glesbefolkat land som Finland – och senare i svenska Västerbotten – var det svårt, för att inte

säga omöjligt, att framgångsrikt manövrera snabbt med stora truppförband. Napoleon skulle finna detsamma under den franska arméns katastrof i Ryssland 1812. Logistiken, som Hårdstedt ägnar sig mest utförligt åt, hann helt enkelt inte med. Att underhålla förbanden krävde enorma ansträngningar som engagerade hela civilbefolkningen.

Den målande beskrivningen av dåtidens totalt undermåliga krigssjukvård överraskar kanske inte som historiskt fenomen. Ända in på 1900-talet förlorade härar fler män i sjukdomar ("fältjukan", tyfus, difteri med mera) än i strid. Ändå utgör de svenska soldaternas lidanden en fruktansvärd läsning. Den ryska krigssjukvården fungerade bättre. Som beslutsamma inkräktare bemästrade ryssarna även underhållet effektivare med sina "självförsörjande" matlag; fast ibland ter sig det sig obegripligt hur de klarade sig.

OM MAN SKALL LÄGGA ett klassperspektiv på det finska kriget är det uppenbart att

det var samhällets spetsar som redan före statskuppen i mars 1809 mot Gustav IV Adolf hade fått nog av en kung utan ledaregenskaper. I flera fall direkt saboterades hans direktiv, särskilt i fråga om planlösa försök att med landstigningar öppna en ny front i Finland. De som tog över makten tycks ofta mer ha ägnat sig åt att bekämpa varandra än att gemensamt försöka rädda Sverige undan en nationell katastrof. Det blev soldater som Georg Carl von Döbeln som fick ta nödvändiga initiativ; hans soldaters marsch under ständiga ryska anfall, i fyrkanter, över isen från Åland är en militärbedrift i klass med taget över Bält.

I sin avslutning nära nog ursäktar författaren tilltaget att skriva en modern bok om 1808–1809 års händelser. Det hade han inte behövt göra. Dessa händelser förblir en minnesvärd del av vårt nationella arv. Och bland dagens militärhistoriker har Martin Hårdstedt bekräftat sin position som den främste kännaren av det finska kriget. ■

1897. MEDIEHISTORIER KRING STOCKHOLMSUTSTÄLLNINGEN

Anders Ekström, Solveig Jülich & Pelle Snickars (red.)

Statens ljud- och bildarkiv (389 s.)

MEDIEHISTORIA | "Mediet är budskapet", sade X. "Medier bestämmer vår situation", svarade Y. Om det kanske fanns en tid då sådana slagkraftiga uttalanden framstod som enbart slagkraftiga, har de senaste decennierna fyllt dem med ett överskott av mening. Marshall McLuhans och Friedrich Kittlers analyser av historien som en mediernas historia har kommit att fungera inte bara som temperaturmätare på en samtida belägenhet, utan som nya ingångar till att formulera sig om det förflutna.

Också svensk forskning har tagit intryck, och ett strålande exempel på detta är en antologi som utkommit i år under titeln *1897. Mediehistorier kring Stockholmsutställningen*. Trots att det kan framstå som en litet anspråkslös titel – här presenteras en samling "historier" – uppvisar bokens texter en ambitionsnivå utöver den vanliga, och resultatet är intressant. Genom att låta en enda historisk händelse bli fokus för en rad forskare – från olika discipliner som idéhistoria, filmvetenskap och musikvetenskap – har man, utöver att skapa en prismatisk bild av Stockholmsutställningen som sådan, på ett enkelt sätt ställt den principiella frågan om det mediehistoriska perspektivets relevans, möjligheter och produktivitet. Svaren är: ja, många och stor.

Ingångarna till de mediehistorier som

antologins författare skriver skiftar. Men en startpunkt för hela projektet var, framhåller redaktörerna i sitt förord, att betrakta utställningen i sig som en medieform, men också som en samlingsplats för äldre och nyare medier – "från camera obscuror, dioramor och vaxfigurer till moderna attraktioner som fonografen, kinematografen och röntgenbilder". Det är en uppräkningslista som ger en antydning om vilka ämnen och tekniska uppfinningar som diskuteras i antologin.

Stockholmsutställningen var ju delvis en presentation av den tekniska modernitet som hade tagit form under 1800-talet. Fotografin hade förvisso mer än ett halvsekel bakom sig och fonografen hade Edison presenterat tjugo år tidigare, men bröderna Lumières första filmvisningar hade ägt rum så sent som 1895 och Wilhelm Röntgens "x-strålar" aktiverades samma år. Samtidigt var denna tekniska modernitet allt annat än fixerad. Till exempel var man fortfarande osäker på vilka användningsområden som framtiden skulle staka ut för de olika teknologierna. Edison trodde på fonografen som kontorsapparat – dess nöjespotential fanns inte i blickfånget.

Denna osäkerhet aktualiseras i ett av antologins många fascinerande bidrag, Solveig Jülichs artikel "Medier som modern magi", som behandlar förhållandet mellan röntgen och film. Hon visar här, bland annat, hur dessa två jämnåriga medier dels kom att omvärvas av en förförisk retorik som lyfte fram deras "magiska" drag, dels kom att konfrontera varandra som attraktioner på samma

underhållningsmarknad, innan filmen på detta område – bland annat av materiella orsaker, som bättre bildskärmar – avgick med segern. Röntgenstrålarna fann, som bekant, tillämpning i en helt annan sfär.

En annan inte oväsentlig aspekt av historieskrivningen som lyfts fram i antologin, är frågan om hur olika medier påverkar vår tillgång till det förflutna. Om skriftliga källor länge varit primära, blir den mångmediala Stockholmsutställningen också i rollen som "arkiv" ett test på hur historia skapas och filtreras fram i en epok vars medielandskap blir alltmer komplext. Att varje medium, utifrån såväl konventioner som tekniska betingelser, har sitt specifika sätt att lagra och bevara information om en viss historisk händelse poängterar Pelle Snickars i sin uppsats, som bland annat lyfter fram skillnaderna vad gäller fotografiska stillbilder och film i detta avseende.

Andra artiklar i *1897* behandlar sådant som pressens verksamhetsfält, kvinnors deltagande och medieentreprenören Numa Petersons roll vid Stockholmsutställningen. Denne Peterson, vars "modernitetsbutik" i Stockholm var en drivande kraft i introduktionen av samtidens uppfinningar (fonografer, telefoner, filmkameror, kemiska och fysikaliska apparater), har också fått låna sitt namn till den dvd med ljud- och bildmaterial som har producerats inom ramen för projektet – en dvd som understryker att det skrivna ordet och boken inte är de enda lagringsmedier och gränssnitt som historieskrivningen har att förhålla sig till i dag.

JESPER OLSSON

Prenumerera på Fokus idag! Välj mellan bok och USB-minne

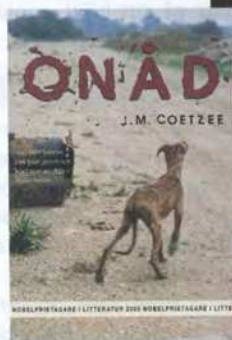
En ny tidning varje fredag för ~~1075:-*~~

Fokus är ett svenskt nyhetsmagasin. Varje vecka sammanfattar vi och lyfter fram de viktigaste händelserna inom politik, ekonomi, vetenskap, kultur och livsstil – allt presenterat av några av Sveriges vassaste skribenter och främsta nyhetsfotografer.

Just nu är det extra förmånligt att prenumerera på Fokus. Teckna en helårsprenumeration så får du välja mellan en bok eller ett 256MB USB-minne helt utan extra kostnad.

Totalt kan du spara upp till 748 kronor, jämfört med lösnummerpriset* samt premiens värde. Välj premie och posta talongen idag – Välkommen som prenumerant!

ENDAST
595:-
43 nr/år

Värde 268:-

Värde 257:-

Värde 199:-

Spara upp till 748:-
jämfört med lösnummerpriset
samt premiens värde

Teckna din prenumeration och välj premie!

Onåd av J.M. Coetzee. Tidningen Observer frågade 150 litteraturvetare vilken som var det brittiska samväldets bästa roman under de senaste 25 åren. Onåd av Coetzee blev etta. (Ord ca pris 268:-)

Svitjods undergång och Sveriges födelse av Fredrik Lindström och Henrik Lindström. Nu ger sig Fokus krönikör Fredrik Lindström och hans bror Henrik in i striden om var Sveriges vagga stod. Läs om hur Sverige blev till och hur Svitjod försvann i en intressant och underhållande redogörelse! (Ord ca pris 257:-)

Eller ett 256MB USB-minne. Tag enkelt med dig dina dokument och bilder. Lagringskapacitet på 256MB. (Ord ca pris 199:-)

Ja tack! ☐ Jag vill teckna en helårsprenumeration på Fokus.

Jag betalar bara 595:- för ett helår, 43 nummer. Jag sparar upp till 748 kr jämfört med lösnummerpriset (1075 kr) samt premiens värde.

Välj en premie: ☐ Onåd ☐ Svitjods undergång och Sveriges födelse

☐ 256MB USB-minne

Namn _____

Adress _____

Postnummer _____

Postadress _____

E-mail _____

Telefon _____

Frankeras ej.
Mottagaren
betalar portot.

Fokus/FPG Media AB
Prenumerationsavdelningen

SVARSPOST
204 720 55
110 01 Stockholm

Du kan även teckna prenumeration på webben: www.fokus.se
OBS! Erbjudandet gäller till och med 31 mars 2007 och endast prenumerationer inom Sverige.

Prenumerationsservice tel: 08-617 23 80, www.fokus.se

KONSTARTERNA | SEKELSKIFTESLITTERATUREN

Genom skönhetslidelsen framträder 1890-talets Bowie

Tre nya verk blottlägger bortglömd kungslinje i svensk litteraturhistoria

ALLTSEDAN 40-TALISTERNA slog igenom på bred front i Sverige har den så kallade storsvenska generationen av diktare haft svårt att göra sig gällande. Den nationalromantik som utgick från det lantligt provinsiella blev efter andra världskriget utslängd med det nationalistiska badvattnet. Själva tanken att framträda som nationalskald fick därmed något påtagligt omodernt, för att inte säga djupt konservativt, över sig – och detta trots det emancipatoriska draget i många av de dikter som till exempel Heidenstam skrev i denna anda, som "Medborgarsång". Inte heller det faktum att nationalromantiken, när det begav sig, faktiskt var en radikal rörelse, ändrar på detta förhållande. De 90-talister som odlat en poesi med de "riktiga orden / orden med krona och fågelsång", tycks ohjälpligt ha blivit förpassade till en osäker tillvaro i marginalerna på gymnasiet svenskböcker.

Men nutidens likgiltiga eller till och med rent negativa attityd till flera av de på sin tid så uppburna 90-talisterna kan egentligen härledas ännu längre tillbaka än till modernismens svenska genombrott. Som Per I. Gedin så riktigt påpekar i sin biografi *Verner von Heidenstam. Ett liv* var det Strindbergsfejden som på allvar cementerade synen på Heidenstam som konservativ bakåttsträvar. I sin bok om Oscar Levertin, *Blodseld och nordisk längtan*, visar Nathan Shachar tillika hur Levertin exempelvis i Olof Lagercrantz Strindbergbiografi kom att helt obefogat pådyvlas rollen som ledargestalt för "bakåttsträvarna" i samma fejd, och detta trots att han då sedan ett par år tillbaka var avliden.

I ett läge när arbetarrörelsen var på väg att konsolideras som en betydande maktfaktor i svensk politik, såg den ständigt lika taktiskt inriktade tävlingsmänniskan Strindberg en möjlighet att med en enkel manöver nå den tätt position på den svenska parnassen som han genom hela sitt liv så hett åstundat. Strindbergs lyckodrag bestod i att han över en natt förvandlades från religiös grubblare med konservativ

Av

JOHAN LUNDBERG

Docent i litteraturvetenskap
vid Stockholms universitet

VERNER VON HEIDENSTAM

Ett liv

Per I. Gedin

Albert Bonniers förlag (673 s.)

BLODSELD OCH NORDISK
LÄNGTAN

Oscar Levertin och hans tid

Nathan Shachar

Bokförlaget Atlantis (423 s.)

VERNER & OSCAR

En kärlekshistoria

Heidenstam och Levertin 1888–1906

Per Rydén

Carlsson Förlag (670 s.)

profil till radikal socialist. Med en närmast furiös energi skrev han 1910 artikel på artikel där Heidenstam utmålades som en gammalmodig aristokrat utan kontakt med de radikala rörelserna i nuet och i folkdjupet. Den betydligt mindre taktiske och framsynte Heidenstam blev tagen på sängen och gjorde i sin tur ett antal inte helt genomtänkta drag, vilka snarast kom att bekräfta den bild av positionerna som Strindberg försökte lansera. Och som alla vet var det Strindberg som i detta historiens lotteri drog vinstlotten. Hans begravning fick några år efter fejden en statsmannamässig inramning i socialdemokratisk regi, alltmedan Heidenstam och hans generationskamrater gallrades ut från bokhyllorna under det 1900-tal där Strindbergs taktik skulle visa sig användbar för senare generationer av författare och konstnärer. Åtskilliga är de som under årens lopp upprepat Strindbergs trolleri-trick. Vad han visade var nämligen att det i ett samhälle där socialdemokratien var på väg att växa sig stark var fullt möjligt att stryka den politiska makten medhärs och

bibehålla av en fasad av radikalism och rabulism.

I DEN LITTERATURSYN som med utgångspunkt i en modernistisk estetik konsoliderats efter 1945 är Selma Lagerlöf den enda ur 90-talisternas generation som helhjärtat inlemmats i kanon. Fröding kom att anses intressant företrädesvis i sin sena, onomatopoetiskt inriktade så kallade hospitalpoesi. Medan Heidenstam möjligen kunnat gå an som centrallyriker, har han avfärdats så fort han blir svulstig, både som romanförfattare och som poet. Karlfeldt har på sin höjd uppfattats som en rimteknisk kuriositet, alltmedan de på sin tid så populära Oscar Levertin och Per Hallström har förpassats till ett betydligt kompaktare mörker.

Kanske kan en rad nya studier om författarna ifråga ändra på detta förhållande. Jag nämnde ovan Per Gedins spännande och väldokumenterade Heidenstambioografi, samt Nathan Shachars stilistiskt briljanta och tänkvärda Levertinstudie, båda delvis föranledda av att den riktiga korrespondensen mellan Heidenstam och Levertin offentliggjordes 2002. Dessa brev spelar även en viktig roll som dokument för ytterligare ett nyutkommet verk: Per Rydéns *Verner & Oscar. En kärlekshistoria. Heidenstam och Levertin 1888–1906*.

Om Rydéns framställning detaljerat och, om än stundtals litet väl mångordigt och upprepande, strikt följer kronologin i brevväxlingen samt ger en bakgrund till densamma, så har Gedin skrivit en regelrätt biografi. Shachars Levertinstudie är mer tematiskt uppbyggd i så måtto att varje avsnitt belyser författaren ur ett specifikt perspektiv. Hos Shachar handlar ett kapitel om judendomens betydelse för Levertin; ett annat om kärleken både i privatliv och i dikt; ytterligare ett om hans relation till Heidenstam; ett fjärde belyser hans förhållande till Strindberg. Därtill kommer inledande avsnitt, där Levertin presenteras som person samt relateras till mer övergripande tendenser i det dåtida samhället. I ett sista kapitel behandlas slutligen Levertins för tidiga död. Det säger en hel del om Levertins betydelse i sin samtid att det i memoarer av hans

Svensk parnass. Heidenstam står självklart i centrum när sekelskiftets litterära elit samlats i stallet. C. D. af Wirsén försöker påkalla den stores uppmärksamhet. Teckning av Albert Engström (1896).

Bild: Albert Bonniers förlag

generationskamrater var ett närmast obligatoriskt inslag med redogörelser för hur man fick beskedet om skaldens hastiga fränfalle 1906. Som bekant skedde det genom att han förväxlade ett glas vatten på sitt nattduksbord med gurgelvatten.

NÄR MAN TAR DEL av dessa biografier infin- ner sig osökt frågan om svensk poesi någonsin utövat ett så stort inflytande på så många i sin samtid som under Levertins och Heidenstams dagar. Poeterna var vid den tiden närmast att likna vid nutida pop- och filmstjärnor. Och då avser jag inte bara den typ av roll- spel och operettmässiga iscensättningar av den egna personligheten som Heidenstam i så stor utsträckning ägnade sig åt. Jag tänker mer på hur dessa författares texter berörde sina läsare på djupet, hur de etab- lerade en intim relation till inte minst de unga läsarna, för vilka poeterna ofta fick en viktig funktion i själva personlighets- utvecklingen. Heidenstams och Levertins texter slog uppenbarligen an strängar i läsarnas hjärtan. Inte minst om man ser till kärlekslyrikens utveckling, införde de en ny, intim diktning som var helt främ- mande för deras föregångare. Men också i fråga om skönhetslidelse finns det i deras poesi samma hårt anspända tonläge som till exempel David Bowie och Bryan Ferry

skulle slå mynt av nästan hundra år senare.

Inte konstigt att reaktionerna blev som de blev. Sven Lidman får av sin vän John Landquist låna Levertins *Legender och visor* från 1891, den bok som kanske mer än någon annan kom att bli de unga roman- tiskt sinnade människornas bibel i det slu- tande 1800-talet. Lidman berättar drygt ett halt sekel senare: "Den natten på mitt studentrum glömmar jag [...] aldrig. Jag blir drucken av alla drömmar, bilder och rytmer. [...] Jag gripes av smärtans raseri. Jag vrålar och vrider mig i kval. Tårarna strömma ned för mina kinder, medan jag vändas i outhärlig smärta över mitt eget livs elände." På motsvarande sätt reagerar författaren Mia Leche Löfgren, när hon läser Heidenstams debutdiktsamling *Vallfart och vandringsår*: "Jag var berusad av glädjen, friskheten och omedelbarheten i dessa dikter och den nästan hedniska njutningsfilosofin i de österländska bil- derna. Ensamhetens tankar [...] där fanns allt av kärlek, tårar, löften, eder och bittra avsked som man behöver veta om kärleken när man är sexton år."

I motsats till 1880-talsförfattarnas pro- grammatiska behandling av sociala frågor i tiden, svarade 90-talets poeter mot ett behov hos unga moderna människor att se sina allra starkaste och mest privata erfa-

renheter gestaltade i dikter som talade direkt till deras känsloliv. Hos författare som Levertin och Ola Hansson skildrades inte bara förälskelsens och erotikens känsl- lostormar. Där riktades också fokus mot kärlekens slut och dess mer destruktiva sidor – sveken, svartsjukan, hatet. Och just Levertin rörde sig i riktning mot ett vackert utsmyckat, jugendmässigt språk med en plasticitet i beskrivningarna som kunde leda tanken till prerafaeliterna. Här fanns en drömsk och stundtals nästan hal- lucinatorisk melankoli att förlora sig i för drömska ungdomar som ville profilera sig mot en strikt materialistisk och pragma- tiskt orienterad föräldrageneration.

Hos Heidenstam fanns å andra sidan en närmast programmatisk hedonism, över- vältigande skönhetsmyter, men också en i allra högsta grad modern identitetspro- blematik. Utmärkande för Heidenstam var ju att dra det mesta till sin spets på ett sätt som alltid tenderat att attrahera unga överspända själar. Där Levertin är grub- blande och ciselerat utsmyckande är Heidenstam känsloläst och hyser en uppenbar lockelse till extrempositioner – tydligt i hans radikala trots mot det ame- rikaniserade västerländska samhälle som han i sin debutroman *Endymion* spelar ut mot Orienten med dess njutningslystna hedonism och skönhetslidelse.

► **MEN POPULARITETEN GJORDE** också att 90-talsförfattarna kom att leva ett liv som de flesta av dagens seriösa svenska författare torde ha svårt att känna igen sig i. Inte minst Heidenstams erotiska eskapader var ju vida (ö)kända i samtiden. Levertin hade, som antytts, en i alla avseenden mer lågmäld, seriös och reflekterande framtoning, så ock i sitt kärleksliv, vilket inte hindrade att hans och Heidenstams banor korsades i vad som framstår som en av den tidens mest skandalomsusade kärlekshistorier. De inblandade var de två diktarna samt den gifta trebarnsmamman Anna Sjöberg och hennes dotter Greta. Historien inleddes med att Levertin hade en relation med den gifta Anna, ett förhållande som tycks ha fått ett abrupt slut på grund av just Heidenstams agerande. Det är dock oklart vilken roll Heidenstam egentligen hade för relationens upphörande, men den riktigt stora skandalen var ett faktum när Heidenstam några år senare förförde och sedermera gifte sig med Annas dotter Greta, som vid giftermålet var blott 16 år gammal.

Levertins agerande i just denna historia är dock inte så vidlyftigt som den kanske

romanen *Lifvets fiender*; han hade därtill givit ut några artikel- och novellsamlingar samt etablerat sig som litteraturkritiker. Genom vänskapen med Heidenstam vågade Levertin ta språnget över till lyriken och rörde sig bort från 1880-talsrealismen. Bland annat hjälpte Heidenstam Levertin med det lyriska hantverket inför *Legender och visor*.

Samtidigt kom Levertin att ge Heidenstam viktiga råd under arbetet med romanen *Hans Alienus*, vilken utan Levertins inflytande sannolikt hade blivit betydligt mer vidlyftig och otuktad. Inte minst fick Levertin Heidenstam att överge eller åtminstone mildra den anti-intellektualism som var ett framträdande inslag i hans tidiga produktion, samtidigt som Levertins dekadent melankoliska sinnelag gav en viktig dimension åt *Pepitas bröllop*, som med blott Heidenstams glädjeangelium kanske inte i lika hög grad skulle ha haft framtiden för sig.

I sin livshållning känns Levertin från ett nutidsperspektiv som den mest fördömligt moderna av de två. Shachar tar upp Levertins vetenskapssyn: hur han på en gång tar parti för ett positivistiskt vetenskapsideal, i kontrast till exempelvis Strindberg, samtidigt som han förmår rikta relevant kritik mot en reservationslös vetenskapsdyrkan. Där Strindberg hela tiden tenderar att bli fanatisk i sin entydighet, tycks Levertin finna sig till

rätta i ett typiskt modernt ingenmansland av provisorier, där han varken tar parti för ett absolut, objektivt sanningskriterium eller för den typ av relativistisk kunskapsyn där man inte ser någon egentlig väsensskillnad mellan empirism och allsköns hokuspokus (som Strindberg stundtals ägnade sig åt): vidskepelse, skrock, magi.

ÖVERLAG SLÅS MAN under läsningen av dessa tre böcker av den olyckliga slagskugga som Strindbergs person kastar ända in i nutiden. När detta skrivs spelas ytterligare en tv-serie in om Strindbergs liv. Man kan undra varför. Som framgår av Per Gedins biografi är Heidenstams levnadsöde betydligt mer dramatiskt och gåtfullt. Där Strindberg i sin konstanta avundsjuka och aggressivitet mot alla författare som kan utgöra ett hot mot hans egen position, där han i sin svartvita världssyn och sin tendens att bygga upp sina intriger kring i dag mer eller mindre nattståndna vetenskapliga teorier (till exempel hans socialdarwinistiska eller – med Bertil Malmbergs ord – zoologiska kärleksfilosofi), framträder Heidenstam

som en betydligt mer sammansatt och svärgripbar individ. Det rollspel som han ägnade sig åt genom hela sitt liv, alltifrån barndomens fantasier om att vara kung av Lajsputta (där han till ortsbefolkningens protester lyckades utverka att bli krönt till kung under stor pompa och ståt i kyrkan i Olshammar), och fram till hans iscensättningar som vuxen av bröllop och olika bemärkelsedagar, detta rollspel motsvaras ju av en återkommande identitetsproblematik i hans verk, där jaget ofta kan te sig mer eller mindre godtyckligt och utbytbarbart på ett sätt som förebådar en postmodern erfarenhet. Karl XII i *Karolinerna* uppvisar dessa egenskaper, vilka ännu tydligare kommer till uttryck i Heidenstams poesi.

Men inte bara detta gör Heidenstams person intressant: själva hans levnadsöde torde i den svenska litteraturhistorien tillhöra de mest lyskraftiga. I Gedins biografi finns i snart sagt varje kapitel en dramatisk nerv: faderns makabra självmord på sin 65-årsdag; kusinen som drunknar i Vättern efter att han och Verner kapsejsat i deras segelbåt; resorna i Orienten tillsammans med den excentriske orientalistten och mytomanen Carlo Landberg; sveken mot den första frun, Emilia Uggle, som förgäves försökte övertala Heidenstam att skaffa barn och som upptäckte att han fått en son med en annan kvinna, Ellen Belfrage. Därpå Heidenstams svek mot bägge dessa kvinnor, av vilka Emilia aldrig egentligen släppte greppet om honom. Under hela sitt återstående liv levde hon ensam, på apanage från Heidenstam och hade i sin lägenhet till och med ett rum fyllt med heidenstamiana: hans leksaker, hans målningar.

Därpå följer Heidenstams storstilade men senkomna genombrott med *Vallfart och vandringsår*, och den taktiska erövringen av institution efter institution i kultursverige, samtidigt med de inte fullt lika ärorika erövringarna av olika unga kvinnor, vilket förlänade Heidenstam ett rykte som inte blev bättre av turerna runt äktenskapet med den unga Greta. Hon lurades i sin tur av en före detta älskare, vilken arrangerade en otrohetsaffär blott i syfte att skandalisera den kvinna som han upplevde hade svikit honom när hon inledde sitt förhållande med Heidenstam. Och efter att det blev allmänt känt att Heidenstam blivit bedragen, följde så det märkliga arrangemanget där Greta levde kvar i hemmet men inte längre fick tilltala som fru Heidenstam.

HEIDENSTAMS MINDRE TILLTALANDE sidor blir kanske ändå aldrig så tydliga som i samband med sveket mot Fröding. Han såg upp så makalöst till Heidenstam och lydde dennes råd att mot egen vilja publicera en censurerad version av dikten "En

Överlag slås man under läsningen av dessa tre böcker av den olyckliga slagskugga som Strindbergs person kastar ända in i nutiden. När detta skrivs spelas ytterligare en tv-serie in om Strindbergs liv. Man kan undra varför.

kan ge sken av. I sina privata relationer var Levertin pålitlig och trofast, medan Heidenstam i sin hänsynslöshet och amoralism stundtals kunde uppvisa psykopatliknande drag. Samtidigt finns det något förbryllande och gåtfullt hos Heidenstam, inte minst därför att hans negativa sidor inte uteslör att han i andra sammanhang kunde vara ömsint och tillgiven mot samma människor och detta utan några urskiljbara biavsikter.

Mot bakgrund av dessa olikheter ter sig onekligen den av Per Rydén så ingående dokumenterade och beskrivna vänskapen mellan de två rätt förbryllande. Kanske var det helt enkelt så – som Shachar antar – att den trofaste och nyktre Levertin fungerade som en stabil ankarplats i Heidenstams stormiga tillvaro, något som uppskattades så till den grad att Heidenstam för Levertin öppnade sig som för ingen annan. Rent professionellt fanns likaledes ett ömsesidigt utbyte, inte bara för att vänskapen resulterade i den för 90-talismens genomslag viktiga stridsskriften *Pepitas bröllop*, skriven av de två diktarna tillsammans. När vänskapen inleddes i slutet av 80-talet arbetade Levertin med

morgondröm". Vid det följande åtalet mot dikten för osedlighet såg emellertid Fröding sin "vän" leverera den ena mer krystade bortförklaringen efter den andra till varför han inte kunde ställa upp vid rättegången, vilket bidrog till att Frödings psykiska hälsa drastiskt försämrades.

DET FASCINERANDE med Heidenstam är ju att dramatiken i hans liv inte upphör utan snarare tilltar i och med att han blir senil och till slut helt förlorar kontakten med yttrevärlden. Detta utreddes grundligt för några år sedan av den unge Heidenstamforskaren Andreas Nyblom, som Gedin nu följer i spåren i sin redogörelse för intrigerna på Övralid i samband med upprättandet av Heidenstams testamente samt grundandet av den ekonomiskt solida Övralidsstiftelsen.

Vad som då skedde var i korthet att Heidenstams sista livskamrat, Kate Bang, under en resa till Danmark fick ett telegram undertecknat med Heidenstams namn, där det meddelades att hon inte längre var välkommen till Övralid. Telegrammet var sannolikt skrivet av den på Övralid boende arkeologen Otto Frödin, som tagit makten på gården tillsammans med några nazistanstrukna grevinnor, däribland Hermann Görings svägerska samt Sven Hedins maka. Dessa personer såg inte bara till att Kate Bang inte fick återvända till sin älskade; de arrangerade också ett återförenande mellan Heidenstams och hans första hustru, Emilia Uggle, som nu i 80-årsåldern spöklikt återvände till den helt förvirrade skalden och för vars skull ett rum till och med iordningställdes på Övralid. Därtill organiserade man statsmannamässiga besök av till exempel Rudolf Hess, vilket naturligtvis kom att ligga Heidenstam – som bevisligen själv aldrig uttryckt något gillande av nazismen – i fatet när det gäller hans eftermäle. Efter att Heidenstam bisarrt nog begravts tillsammans med Emilia, fortsatte stridigheterna om Övralid med förnyad intensitet, nu med eld-understöd av litteraturprofessorn Fredrik Böök, som efter mycket om och men till slut lyckades desavouera skojaren Frödin.

HUR MYCKET ÄN Heidenstams levnadsöde förmår fascinera, och hur mycket än Levertins vetenskapssyn kan uppfattas som föredömlig i nutiden, kan det ändå inte vara annat än i kraft av sina skönlitterära verk som dessa två författare har framträtt för sig. Bägge visar hur snabbt kurserna på den estetiska aktiemarknaden kan dala, hur lätt det som hyllats i sin samtid kan sjunka ner i glömskan när parametrarna ändras i den konstnärliga bedömningsskalan. Men just dessa fluktuationer talar kanske i sin förlängning till de här behandlade författarnas fördel.

Kanske innebär det att inte heller omdömena om Heidenstams och Levertins författarskap är så definitiva som kunnat tyckas under den tid då författarna varit mer eller mindre bortglömda.

När man på ett större historiskt avstånd kommer att se bakåt mot modernismens 1900-tal utkristalliseras naturligtvis nya mönster av originella föregångare och osjälvständiga efeber. I ett sådant perspektiv kommer med nödvändighet maktstrukturerna i den svenska 1900-talslitteraturen att drastiskt förändras, och kanske är det då inte osannolikt att man ser en lyriskt fullödig poet som låt oss säga Bertil Malmberg träda fram på Erik Lindegrens bekostnad, alltmedan många andra av den svenska 1900-talsmodernismens portalgestalter likaledes bleknar

bort och framträder i sitt rätta ljus – som just osjälvständiga epigoner. Så flyttas jordmassorna, med följd att nya ådror öppnar sig i marken: till exempel den kungslinje som löper från Levertin och Heidenstam och som skulle kunna få i dag bortglömda skaldar som Ola Hansson, Ivar Conradson och Gustaf-Otto Adelborg att komma upp till ytan igen, alltmedan efterkrigstidens institutionaliserade "avantgarde" går samma öde till mötes som alltför akademiskt inriktade rörelser ofta tenderat att göra när historiens dom faller.

I den processen kommer Nathan Shachars, Per Gedin och Per Rydén välskrivna och läsvärda studier att framstå som ytterst betydelsefulla projekteringsarbeten. ■

KONSTARTERNA | PETERSON-BERGERS MUSIKKRITIK

P-B satt fast i rastänkandet

Antisemiten som var en av Sveriges stora nazistkritiker

MUSIKKRITIKERN MÅSTE äga ett levande historiskt intresse. Utan detta kan han inte inordna de musikaliska företeelserna i ett större sammanhang." Så skrev Wilhelm Peterson-Berger i sin artikel "Några ord om musikkritik" i tidskriften *Idun* 1912. Själv var han under ett halvsekel i *Dagens Nyheter*, som märket "P-B", en av Sveriges mest namnkunniga och omstridda kulturkritiker, dessutom knappast mindre omstridd som tonsättare. Hans recension av Konserthörsningens orkesters – nuvarande Filharmonikernas – debutkonsert 1914 fick fem spalter på DN:s förstasida.

När han dog 75 år gammal efter en operation på Östersunds lasarett den 3 december 1942 stod historien inför en avgörande vändpunkt. De tyska arméernas segertåg hade avbrutits vid Stalingrad, reträtt och undergång väntade inom några veckor. På sommaren hade, bland annat genom Warszawavenskarnas rapporter och via BBC, senare under hösten också i svensk press, detaljer läckt ut om judeutrotningen och den verkliga innebörden av Förintelsen.

Vad visste Peterson-Berger om detta under sitt sista år i livet och hur reagerade han? Det kan kanske inte fastställas i dag, men det hade onekligen varit intressant att veta om han i det ljuset hade omprövat vad han tidigare skrivit om ras och musik. Andra världskrigets slut innebar ju också modernismens seger, men i den frågan

Av
HANS WOLF
Musikkritiker

DET FRUKTADE MÄRKET
Wilhelm Peterson-Berger,
antisemitismen och nazismen

Henrik Karlsson

Sekel bokförlag (204 s.)

hade Peterson-Berger säkert stått fast vid sina nationalromantiska ideal som var djupt förankrade i hans personlighet. Redan i hans samtid noterades dock många att dessa ideal tog sig olika uttryck i kritiker- och tonsättarrollerna: i tidningsmanuset som en idéhistorisk intellektuell ambition; på notpapperet i form av en lyrisk och idyllisk poesi med drag av nai-vitet.

Med absolut säkerhet kan man dock hävda att Peterson-Berger hoppades på nationalsocialismens nederlag, och det hade han gjort ända sedan Hitlers maktövertagande. Han hade dessutom fullgjort hela sin kritikergärning på en tidning som i benhårt antisemitiska kretsar kallades "judeblad", trots att dess ton under krigsåren med något undantag får kallas måttfull.

ÄNDÅ HAR HENRIK KARLSSON, docent i musikvetenskap vid Göteborgs univer- ▶

► sitet, goda skäl att utan tvekan kalla Peterson-Berger antisemit, när han i sin studie *Det fruktade märket* pejar tidsanda och personlighet. Boken, med förord av lundaforskaren Lars M. Andersson, är ett led i det av Vetenskapsrådet finansierade projektet "Fruktan, fascination och frändskap", om Sveriges förhållande till nationalsocialismen. Ytterligare bidrag väntas om tonsättarna Kurt Atterberg, som var känd för sina förbindelser med tyskt musikliv, och Moses Pergament, som hade finskjudisk bakgrund.

De historiska kulturella banden till Tyskland har ofta fått förklara att nationalsocialismen möttes med förståelse, inte bara i konservativa och akademiska kretsar utan också bland författare i Sverige. Håkan Blomqvist har påvisat och analyserat dragen av antisemitism i svensk arbetarrörelse i sin avhandling *Nation, ras och civilisation*. Tyska som första främmande språk i svenska skolor ända till andra världskrigets slut, studiebesök och forskningskontakter är delar av detta mönster. Säkert var banden speciellt starka bland musikerna just genom musikens starka ställning i Tyskland. På 1920-talet hade Moses Pergament visserligen, i ett berömt telegram till sina kolleger i Berlin, frågat: "Vad gör ni i Berlin? Det är i Paris allt händer." Men ännu under krigsåren vimlade det av svenska sångare på de tyska scenerna och även andra svenska musiker och tonsättare var väl företrädade i Hitlers Tyskland.

Peterson-Berger var fostrad i det föregående århundradet, då Wagner satte agendan. Det går inte att underskatta effekten av hans ungdomsupplevelser, som *Mästersångarna i Nürnberg* under studieåren vid musikkonservatoriet i Stockholm 1887 och studierna i Dresden två år senare, då han fick tillfälle att under en avstickare till Wien höra *Tristan och Isolde*. Samma år, 1889, bevittnade Hitlers födelse och publiceringen av *Die Grundlagen des neunzehnten Jahrhunderts*, skriven av Wagners svärson Houston Stewart Chamberlain, som definierade en civilisationernas raskamp: mellan arier, ett begrepp som ingen antropolog egentligen kunnat definiera, och judar. Det föreföll vara Chamberlains Wagnerstudier som förde Peterson-Berger i kontakt med hans verk; senare tog han dock avstånd från Wagnerbiografen. Det är också märkligt att notera att många som kom att tillhöra nationalsocialismens skarpaste kritiker tidigare hade mottagit *Die Grundlagen* med intresse och välvilja, Torgny Segerstedt till exempel.

HENRIK KARLSSON REDOVISAR en konflikt här, men reder inte riktigt ut den. Å ena sidan har senare händelser, framför allt Förintelsen, gjort det svårt att bedöma

strömningar, ställningstaganden och skeenden som har sin plats i tiden innan. Å andra sidan vore Förintelsen inte möjlig utan en grogrund; det som hände före 1941 var illa nog och det fanns en rak väg från mytbildningen kring judar över pogromerna till gaskamrarna.

Redan 1897 fyllde Peterson-Berger DN:s spaltutrymme med en antisemitisk, fysionomisk nidsbild av den publik som kommit till Stockholmsoperan för att beskåda ett så innehållslöst verk som Verdis *La Traviata*. Tydligt fick han en reprimand av tidningens chefredaktör Vult von Steyern som anställt honom året innan, och han erkände att han hade uttryckt sig obetänksamt. Henrik Karlsson noterar dock en klar skärpning av Peterson-Bergers ton under 1920-talet. En enkel förklaring är att händelserna och Peterson-Bergers temperament tog makt över tanken. I tidsandan fanns en ström av kritik mot Versaillesfreden, "dolkstöts-legender" och skuldbeläggning av judarna. Samtidigt fick den av Peterson-Berger avskydda modernismen fotfäste inom musiken genom Schönbergsskolans utveckling, franska balettens musik och en breddning av konstmusik mot jazz och kabaret.

Efter krigets isolering kunde också många framstående solister besöka Stockholm. För Peterson-Berger fick judarna symbolisera dels den ännu omstridda nya musiken, dels den musik som han ansåg byggde på ytlig virtuositet och konstfullhet: "Det senaste violinistundret som enligt utanskriften hade förfäder vid Sinai berg", som det heter i en recension. Också den av Peterson-Berger tidigare uppskattade Gustav Mahler, vars musik framfördes ganska ofta på 20-talet, dras nu in i kretsen av fördömda: "en jude kämpar för att bevara sin andliga tyskhet". Det kan, som Karlsson hävdar, också vara så att Peterson-Berger kände sig isolerad och förbigången som tonsättare och reagerade med ilska utbrott mot skilda måltavlor i musiklivet. Karlsson ställer här verkningsfullt Mahlers universellt syftande symfoniska program ("att omfatta världen") mot Peterson-Bergers hyllning till Skansen i symfonin *Holmia*.

Karlssons framställning och en läsning av Peterson-Bergers samlade recensioner kan ge intrycket att den senare, trots sina intellektuella ambitioner, vägledades av en populistisk grundtanke att bli läst och omskriven snarare än att folkbilda, när han sent om nätterna skickade upp sina handskrivna recensioner från krogen; handstilen var svåräst och rättelserna efteråt legio. Samtidigt skall man inte glömma att "många av hans bästa vänner var judar". Uttrycket har nästan blivit symboliskt för ursäkter i efterhand, men inte ens karakteriseringen av Moses

Pergament som "utländsk parasit" tycks riktigt ha bränt broarna mellan dem.

Sedan kom Hitler, och det blev annat ljud i Peterson-Bergers skälla. När Brahmsminnet firades i Tyskland i maj 1933 skrev han i DN om "en sinnessjuks politiks omänskliga ingrepp mot all frihet". Senare kom han i ännu en artikel att diskutera vad han ansåg vara nationalsocialismens missbruk av hans stora förebild Nietzsche, vars angrepp på staten och nationalismen pekade i annan riktning än nazismens paroller. Han skrev ett brev till förläggaren Emil Carelius om "barbariet, grymheterna, rättslösheten vari den forna kulturstaten Tyskland nedsjunkit under råa äventyrare och ignoranternas valde". Rötterna till eländet fanns dock i sekel-skiftets kulturupplösning, kanske till och med i atonaliteten!

HENRIK KARLSSON HAR lagt en hållbar sten till det kollektiva informationsbygge om Sverige och nationalsocialismen som nu håller på att ta form. Några randanmärkingar kan dock göras. Resonemanget att en artikel om Peterson-Bergers femte symfoni i den nazikontrollerade tidskriften *Die Musik* 1934 skulle vara planerad av Peterson-Berger själv eller hans närmaste omgivning är svårt att följa. När Peterson-Berger 1911 hyllar den italienskjudiske dirigenten Tullio Voghera för dennes tolkning av tysk tonkonst är det snarast Peterson-Berger som själv framställer sig som långsynt (lika med vidsynt), inte perspektiven som är långsynta. Den antinazistiske dirigenten Fritz Busch hade däremot inte, som Karlsson hävdar, judisk bakgrund.

De brasklappar författaren har lämnat om att han inte haft möjlighet att bredda och fördjupa bilden av Peterson-Bergers förhållande till Tyskland och tysk kultur kan man både respektera och beklaga. Kanske finns det också drag i Peterson-Bergers personlighet och sociala liv som skulle kunna ge en djupare bild av hans gärning. Kvar står att även om tiden på många sätt har passerat Peterson-Berger som tonsättare och kritiker så har han lämnat efter sig frågor som söker svar på båda fälten. Henrik Karlsson är nyfiken på hur operan *Arnljot* låter i originalversion. *Östersunds-Postens* kulturchef Stefan Nolerik ifrågasatte däremot, efter att ha läst Karlssons bok, om *Arnljot* alls skulle spelas på Frösön där operan är en ärlig tradition. Noleriks motiv tycks dock mindre vara Peterson-Bergers allmänna ideologiska framtoning än den förment rasistiska bilden av samer i just *Arnljot*. Men den bilden är långt ifrån självklar eller entydig ens i ljuset av dagens erfarenheter.

Viktigast i dag är att fråga sig varför en del av det idégods som Peterson-Berger släpade med sig allttjämt lever kvar i delvis ny kapprock.

KONSTARTERNA | HAMSUN

Uppför tillvarons trappa

Trollbindande biografi med bristande källkritik

Levnadsteckningens konst rymmer flera viktiga inslag. Den som ger sig i kast med genren måste äga fyra skilda egenskaper: en samlares tålmod, ett kritiskt sinne, ett visst mått av inlevelse och förmågan att berätta. När Sigrid Combüchen skriver om Knut Hamsun i sin nyutkomna bok *Livsklättaren*, uppvisar hon tveklöst en av dessa kvaliteter: hon är en första rangens berättare. Hon äger förmågan att trollbinda sin läsare och hennes text rymmer mängder av slående formuleringar. Inte sällan närmar hon sig ett skönlitterärt uttrycksätt. Om Hamsuns arbete på Dakotas prärier på 1880-talet heter det till exempel: "man får syn på Hamsuns korta skugga i solen på Dakotas evighet".

Combüchen utgår i sin bok från en kronologisk kompositionsstruktur, men de många och långa kurvorna på den rätta kronologiska linjen gör – i kombination

Av
LARS FRODE LARSEN
Fil. dr och Hamsunforskare

LIVSKLÄTTAREN
En bok om Knut Hamsun

Sigrid Combüchen

Bonniers (351 s.)

nisten Hamsun och den senare epikern: "Om han i början använde mikroskop för att se själsrörelser hos en centrumgestalt, lät han senare ögat omspanna hela för-samlingen. Men behöll mikroskopblicken och zoomade in och ut och övergav inte modernismen, han tillämpade den."

Combüchen tecknar trovärdiga porträtt av de kvinnor som stod författaren närmast. Det gäller både hans hustrur, Bergljot och Marie, kanske särskilt den förra. Även Hamsuns döttrar skildras. Här går Combüchen dock kanske lite väl långt – särskilt med tanke på de associationer som väcks av nutidens traffickingproblematik – när hon skriver att Hamsuns döttrar "fick en tidig debut som sexleksaker i Europa".

UTIFRÅN DE PERSPEKTIV hon har valt – det biografiska och det psykologiska – kan det diskuteras om hennes prioriteringar i behandlingen av källmaterialet är lyckad. Hamsuns sakprosa blir ytterst styvmoderligt behandlad. Inte ens titeln på hans bok *Lars Ofstedal* från 1889 nämns. Hamsuns teaterpjäser omtalas endast i förbigående. Dramerna *Dronning Tamara* (1903) och *Livet i vild* (1910) förbigås med tystnad, och hans diktsamling *Det vilde Kor* (1904) utsätts för en absurd nedvärdering. Att romanerna får nästan all uppmärksamhet gör framställningen "obalanserad". Combüchen använder annars en källtyp som vanligtvis inte utnyttjas särskilt mycket av biografiförfattare: fotografier. Hennes porträttförsök med utgångspunkt i diverse foton av dikteren kan för all del vara spännande, men i själva verket är de knappast något mer än rena fiktioner.

Tyvärr brister alltså den kritiska granskningen av det använda källmateria-

let. Listan över faktafel och förvrängningar är lång. Av utrymmesskäl ska jag här begränsa mig till enskildheter med direkt relevans för svenska förhållanden (de norska exemplen är avsevärt fler). Enligt Combüchen debuterade Hamsun som föredragshållare på Gjøvik i Norge cirka 1880. Ämnet var August Strindberg. Emellertid ägde Hamsuns första kända föredrag rum i Elroy i Amerika 1882 och handlade om Bjørnson. Combüchens handlingsreferat av novellen "Dronningen av Saba", där författaren "ser en vacker kvinna på båten över Öresund" är starkt vilseledande. Handlingen utspelas otvivelaktigt i det inre av Sverige.

På ett annat ställe låter Combüchen Hamsun avsluta sin herostratiskt ryktbara föredragsturné med tre föredrag i Lund och Malmö innan han tar båten till Köpenhamn och där håller ett föredrag den 28 mars 1893. Det korrekta är att Hamsun höll ett enda föredrag i Lund den 11 april detta år. Något föredrag i Malmö höll han aldrig. Combüchens upplysningar om utgivningen av *Paa gjengrodde stier* skulle ha varit sensationella om de hade varit med sanningen överensstämmande: "Då boken gavs ut i Sverige bröts tabu att publicera Hamsun och året efter – det år då han fyllde nittio – kom den också i original." Boken utgavs 28/9 1949 i båda länderna – i Sverige med titeln *På igenvuxna vägar*, och det var Combüchens eget förslag, Bonniers, som stod för bragden.

DEN FJÄRDE CENTRALA egenskapen för en levnadstecknare – vid sidan av berättarkonsten, inlevelseförmågan och det kritiska omdömet – handlar alltså om samlarens tålmod. Men tyvärr håller inte heller Combüchens arkivariska arbete. Felskrivningar av årtal och ortsnamn är legio. Hamsuns första dotter, Victoria, föddes både 1901 och 1902. Det senare är korrekt. Novellen "Et Livsfragment" som bevisligen publicerades 1884 skrevs enligt Combüchen "troligen" 1885. Till och med i den avslutande förteckningen över "Hamsuns romaner" räknar jag till tre felaktiga utgivningsår, utöver flera felskrivningar av originaltitlarna. (Vad gör för övrigt *Paa gjengrodde stier* i en lista över dikterens romaner?) Hamsuns uttalanden i brev översätts genomgående till svenska, men på ett ställe tidigt i boken återges ett av dem i original eftersom, med Combüchens ord, "själva stavningen och ordvändningarna är av betydelse för handlingen". Tråkigt då att det till och med här, när behovet av exakthet uttryckligen betonas från författarens sida, blir fel. Jag noterar närmare tjugo felaktigheter i förhållande till den norska originaltexten!

Combüchens verk saknar notapparat och register. Läsaren får nöja sig med ett

Hennes analys av den Hamsunska författarpsykologin framstår som en av bokens starkaste sidor. Hans konstnärliga uttrycksbehov var så intensivt att alla andra hänsyn sköts åt sidan ...

med utvecklingar bestående av bland annat metareflekter över litteraturens och biografins väsen och egenart – att hennes verk genomgående närmar sig det essäistiska porträttet. Ofta vänder hon sig direkt till läsaren ("Men låt oss backa upp till Sankt Hans Gade 18. Oktober 1888", "Men innan vi sätter honom på tåget ...") och detta skapar ett slags närhet och förtrohet. Det som egentligen sägs är: "Kom med mig, kära läsare, så ska du få träffa en författare jag känner väl."

Combüchen saknar heller inte psykologisk inlevelseförmåga. På den här punkten kan det vara frestande att läsa hennes verk biografiskt. Hon är skönlitterär författare och hon är kvinna. Hennes analys av den Hamsunska författarpsykologin framstår som en av bokens starkaste sidor. Hans konstnärliga uttrycksbehov var så intensivt att alla andra hänsyn sköts åt sidan – hans egen familj inräknad. Och skrivandet var hans sätt att bedriva självanalys. Därför var han "inte i stånd att skriva endimensionell skönlitteratur". Combüchen betonar också, enligt min mening med rätta, kontinuiteten mellan moder-

► antal svävande hänvisningar i den löpande texten. Detta är högst beklagligt, nästan en förolämpning mot läsaren. Jag ska än en gång låta ett "svenskt" exempel kasta ljus över detta hopplösa tillvägagångssätt: John Landquist gav ut en biografi över Hamsun 1929 – den senaste på svenska språket före Combüchens egen. Har Combüchen haft någon användning av detta verk? Det finns antydningar till ett svar på frågan på ett par ställen, men för att kunna kon-

statera detta måste man först läsa hela boken från pärm till pärm!

Det hade onekligen varit ett plus i kanten om Combüchen hade kunnat bidra med nytt källmaterial – kanske om Hamsuns förhållande till Sverige? Det gör hon emellertid inte. Det är bara samma gamla deg som ältas på nytt.

FÖR ATT SAMMANFATTA: Combüchens styrka ligger i berättartalangen och den psykologiska inlevelsen. Hennes förmåga

att göra källkritiska bedömningar och hennes insats som insamlare/arkivare är mindre berömlig.

Apropå bokens titel: den är inspirerad av en passage i ett brev som Hamsun skrev redan som 25-åring i januari 1886: "Uh, for en Tilværelse at være født til [...] Jeg har maattet opdrage mig selv Skridt for Skridt opefter Tilværelsen, jeg har klatret Livet op, ikke gaet det."

Översättning: Thomas Andersson

KONSTARTERNA | THOREAU

Konsten att översätta en klassiker

Den "oklippta" versionen av Thoreaus *Walden* har kommit på svenska

HABENT SUA FATA LIBELLI, "även böckerna har sina öden", påpekade den mauretanske grammatikern Terentianus Maurus i sin skrift *De syllabis* på 300-talet, med den viktiga preciseringen: alltefter läsarens art (*pro captu lectoris*). Allt kommer an på läsarnas uppfattningsförmåga. Därför omfattar litteraturens ödesrika historia inte minst översättarna, som läser världslitteraturen åt oss och genom sina läsningar fogar den till vår kultur, vårt språk, vårt minne och medvetande.

Vardagsformuleringar, tankar och associationer såväl som litterär konversation står hela tiden i skuld till dessa osynliga hjältar, tydare och vrängare, alla sin tids och sin kulturs barn. Ordsspråk och talesätt, bevingade ord, är ofta dessa smeders verk, även de gamla. Platon, Paulus, Proust, Pasternak, Pamuk går det an att ha synpunkter på, det hör till allemansrätten, men mellan dem och oss står alltid en skuggfigur och sufflerar, viskar orden i vårt öra. Bibliska uttryck som i övermått genomglitrat den kristna världens ordsfatt är hämtade ur språkvärldar som för oss är förslutna rum, och inte ens de få som har nyckeln kan avläsa vad Jesus verkligen sagt, eftersom dennes arameiska ord av någon okänd översatt till grekiska innan de nedskrivits, odödliggjorts.

IBLAND TRÄDER ÖVERSÄTTAREN i förgrunden, speglar sig inte sällan i andras alster; författare gör också landvinningar som tolkare av mästestycken. Det gällde den ännu rätt okände Frans G. Bengtsson, i en förestående framtid Röde Orms författare,

Av

ANDERS HALLENGREN

Docent i litteraturvetenskap vid
Stockholms universitet

WALDEN

Henry David Thoreau

Översättning: Peter Handberg

Natur och Kultur (435 s.)

som under sin studietid i det vitala Lund på 1920-talet gav en viss nimbus åt den i Sverige då helt okände Henry David Thoreau genom att utge det märkliga prosaverket *Walden* på svenska, *Skogsliv vid Walden* (1924). Boken recenserades snällt men blev med tiden en levande klassiker i vårt land, omtryckt och omtryckt, utkommen i blindskrift och som talbok. Senaste upplagan (den nionde om jag räknat rätt) kom så sent som 1990. Många svenska författare, naturvänner och tänkare har här hämtat inspiration: verket hör till den svenska 1900-talslitteraturen.

När man i dag öppnar denna vackra illustrerade bok, förefaller den nästan rörande älderdömlig. Pluralformer av verben gör sitt till (vi "äro", "skola" etcetera); tonen och stilen för tankarna till gamla skolutgåvor av Robinson Crusoe, historien om en annan mångförlagen ensling som i naturen skulle klara sig på egen hand utan *survival kit* och gjorde det som en stigfinnare. Är man bekant med det engelska originalet märker man strax också att flera kapitel saknas ("The Bean-Field", "The Village", "Baker Farm", "House-Warming"), flera smärre avsnitt

och citat därutöver, liksom bokens uppkäftiga motto. En förvanskad klassiker? Nej, en svensk klassiker. Och som översättning storslagen; till och med uteslutningarna är visare valda än i många äldre engelska utgåvor, där de filosofiskt svåraste och mest centrala avsnitten inte sällan drabbats av beskrningar – "Economy", "Higher Laws", "Conclusion", det vill säga, just de essästycken som visats stå sig bäst med tiden. Dessa finns alla obeskurna men väl förtäljda av Frans G., en berättare av format i sin tid. Hans översättning av *Skogsliv vid Walden* var en kulturell pionjärinsats. Boken räknades vid denna tid ännu inte till 1800-talets amerikanska klassiker, medan den i dag har bara ett halvdussin medtävlare om den rangplatsen.

THOREAU HADE SJÄLV väldiga svårigheter med att få sitt verk utgivet, ja, att bli publicerad över huvud taget. *Walden* (1854) var hans andra och sista bok i livet. Efter sin bror Johns död i unga år, troligen av stelkramp, ville Thoreau finna ro att nedteckna en berättelse om en flodfärd de hade gjort tillsammans. Det var för att skriva denna bok som han under sitt tjugioåttonde år byggde sig en stuga vid den djupa och rätt långsträckt skogstjärnen Walden ett par kilometer från hemstaden Concord i Massachusetts, fast besluten att bo där för att få skrivro och tid att tänka, läsa och komma till rätta med sig själv. Syftet var inte att skriva *Walden*, som kan ses som en biprodukt, tillkommen genom de reflekterande, eftersinnande dagböcker han hela tiden förde under de enda två år i sitt liv han bodde ensam.

Resultatet av vistelsen i denna stuga 1845–47 blev den digra reseskildringen *A Week on the Concord and Merrimack Rivers*, som han åren därpå omarbetade lika ofta

Illustration från första utgåvan av *Walden*, 1854.

som den refuserades av förlagen. Till sist fick han ut boken 1849 genom ett eget ekonomiskt risktagande – ett totalt misslyckande som gjorde hans boklager hemma större än hans bibliotek. På baksidan av boken hade han också förutskickat en kommande berättelse om Walden, men bland utgivarna var hans aktier i baisse efter debutbokens totalfiasko och det dröjde alltså ytterligare fem år innan den nya boken väl kom ut.

KANSKE KAN VI vara tacksamma för alla dessa motgångar, eftersom vi nu kan se att varje refus ledde till ständigt förbättrande revisioner i manus. Det färdiga verket (vilket detta nu är, jag återkommer till den frågan) anses av kännare vara det i sin

Stilen är på det hela taget mörkfull och frisk som Thoreaus egen, och detaljskärpan är god. Samtidigt har den höga stilen bibehållits. Det är stor konst.

helhet och i detalj mest sinnrikt strukturerade verket i USA:s litterära kanon. Allt är noga sammanfogat i en betydelseväv med en arsenal av retoriska och stilistiska grepp som forskare bit för bit har (åter)uppräckt.

Desto större anledning då att inte bara översätta 14 kapitel av 18! Filmbolag gör ibland en stor affär av lanseringar av "den oklippta versionen" och för svenskt vidkommande presenteras nu en komplett och modern nyöversättning av *Walden*, signerad Peter Handberg och föredömligt försedd med förord och slutnoter samt informativ efterskrift av Steven Hartman och Henrik Otterberg. Det är en upplevelse att läsa denna nya läsning, denna mjukt, nästan romantiskt, flödande prosa, så fjärran Hjortdödarens, Robinsons eller Röde Orms jordbundna äventyrsvärldar, ställvis kanske också aningen mer "transcendent" eller poetisk-filosofisk, en språkdräkt som klär skogsmannen bra. Stilen är på det hela taget mörkfull och frisk som Thoreaus egen, och detaljskärpan är god. Samtidigt har den höga stilen bibehållits. Det är stor konst.

Men, när man översätter en litterär text och alldeles särskilt en klassiker gäller det att först fastställa exakt vilken version som skall översättas. I fallet Thoreau är den textkritiska forskningen omfattande och etableringsproblematiken djupgående, särskilt som det sista tryckmanuset från 1854 saknas. Däremot har forskningen i befintliga utkast siktat fram existensen av sju skilda, successivt tillkomna manuskriptversioner. Dessutom finns författarens eget exemplar av boken från

1854 bevarat, med dennes anteckningar, ändringar och tillägg. Även senare handskriftsmaterial finns. Det gäller alltså att bestämma sig för vad som är huvudtexten, innan man vet vad som skall överföras till ett annat språk.

Ett alternativ är att följa förstaupplagans av författaren i korrektur genomsedda text. Den principen följer i dag många utgivare av kända författares samlade skrifter, utrikes såväl som i Sverige. Det gäller till exempel Almqvist och Lagerlöf, för att nämna två aktuella utgivningsprojekt. Man kan också, som i fallet med nationalupplagan av Strindbergs verk, följa författarintentionen in i minsta detalj och försöka etablera texterna exakt enligt författarens önskemål, helt bortsett

från de textvarianter som (efter tvätt och strykning, efter censur och förlagsredigering, med korrupperingar och fel) nått offentligheten. Utifrån denna linje finns möjligheten att lita till den av Thoreau privat

rättade volymen, den av forskare ibland (till exempel Walter Harding) kallade *The Variorum Walden*. Man kan även gå vidare och begrunda senare, vetenskapliga editioner, till exempel den som utgivits av Princeton University Press.

Den föreliggande svenska översättningen för inga textkritiska resonemang och anger inte heller vilken text som har översatts. Men gör man stickprov ser man snabbt att det inte rör sig om ursprungstexten från 1854, det vill säga den text som samtiden läste. I trettonde kapitlet, "House-Warming", har Thoreau sin vana trogen infört ett anonymt diktцитat. I sitt eget exemplar av boken har han fogat in minnesanteckningen "Mrs. Hooper". Går

vi till Handbergs svenska översättning återfinns efter dikten mycket (o)riktigt poetens namn tillagt med versaler, "FRU HOPPERS" (hoppsan!). I sina förklarande noter längst bak i boken ger Handberg och Otterberg korrekt besked, Ellen Sturgis Hooper. De anger också källan, *The Wood Fire* (1840). Men den kursiverade källhänvisningen kan få läsaren att tro att en bok med denna titel åsyftas. Titeln avser i stället en dikt med detta namn, publicerad i tidskriften *The Dial* samma år.

I detta exempel påminns vi även om hur svåröversatt Thoreau är – genom sin ordrikedom, genom formuleringarnas vidd av konnotationer och allusioner, och inte minst genom sina ordlekar. Ett exempel: den svenska översättningen av nämnda kapitel rubrik, "Uppvärmning av huset", faller liksom hjälplöst till marken i jämförelse med originalets mer mångtydiga "House-Warming". Därmed inte sagt att jag själv sitter inne med det förlösande ordet. Avsnitter handlar i mycket konkret mening om konsten att hålla värmen uppe, med hjälp av sol, eldstad och på annat vis: hur huset, hans viste på jorden, värmdes.

HOOPERS DIKT OM SKOGSBRANDEN hade för övrigt en särskild laddning för Thoreau, ty i hans hemtrakter kom man länge att minnas honom som "mannen som satte eld på skogen". Populär var han inte. Skogsvandrarrens och friluftsmänniskans liv i det fria, där den enkla fångsten stektes över lägereld, hade en gång fått en sådan våldig konsekvens, och under lång tid skulle detta leva starkare i mannaminne än hans svårsålda och svårsmälta litterära försök. Där fick Thoreau sina fiskar varma. Och även översättningarna har, som sagt, sin historia. ■

Walden i dag. Henry David Thoreau byggde ett hus i skogen under ett par år av ensamhet. Men det var inte långt till grannen.

Foto: Anders Hallengren

KONSTARTERNA | FILM

Film skapar historia

Om filmen som arkiv och redskap för historieskrivningen

TIDERNA FÖRÄNDRAS. Clio, historiens musa, är sig inte längre riktigt lik. Bäva mände de traditionella fackhistorikerna när hon vänder dem ryggen och oförväget tar steget in i biosalongen. Många är också de som ignorerat saken och inte velat kännas vid filmmediets potential som historieförmedlare, i regel utifrån uppfattningen att historien både förvrängs och mytologiseras när den projiceras på vita duken, i all synnerhet i fiktionens form.

En motsatt ståndpunkt intar dock lundahistorikern Ulf Zander, och i svenskt sammanhang hör han härvidlag till pionjärgenerationen. Hans nya bok *Clio på bio. Om amerikansk film, historia och identitet* inleds med ett konkret exempel: James Camerons storfilm *Titanic* från 1997. Inte gick den enorma publiken världen över och såg filmen för att lära sig något om historien. Ändå – när de sedan lämnade biosalongen, skriver Zander, "är det däremot högst sannolikt att filmen bidragit till att forma deras syn på det förflutna". Den avgörande premissen för hans resonemang är dock att "historia på film varken handlar om att återge eller om att tolka det förflutna i skala 1:1"; här måste i stället andra bedömningsgrunder gälla. Men det faktum att filmen i dag, vare sig vi vill det eller inte, i praktiken fungerar som "den mest inflytelserika förmedlaren av historia" gör den dock till ett alltför värdefullt analysobjekt för att försummas av historikerna. Frågan är: Hur ska man förhålla sig till detta visuella medium, som är alltför bångstyrigt för att låta sig inordnas under givna historievetenskapliga kriterier?

De flesta kan förmodligen acceptera tanken att filmen ofrivilligt fungerar som mottagare av sin egen tids historia, eller med Zanders ord som "en konkret historisk källa". Sådant som exempelvis kläder, konventioner eller sedvänjor får här med ens helt nya förutsättningar för utforskande. Som all annan historia måste emellertid denna visuella kulturhistoria förmedlad via filmen tolkas, och här kan det finnas oväntade fallor för den som endast är skolad i att förhålla sig till skriftliga källor. Men Zander går längre än så. Han tar även filmernas sätt att i fiktionens form konstruera en historisk verklighet på allvar. Och givetvis finns det flera sätt, som skiftar med tid och med sammanhang.

Zander argumenterar inledningsvis

Av

ASTRID SÖDERBERGH WIDDING

Professor i filmvetenskap
vid Stockholms universitet

CLIO PÅ BIO

Om amerikansk film, historia
och identitet

Ulf Zander

Historiska Media (352 s.)

också för att historia alltid är vad han kallar "en dubbel tankeoperation": att vi både *är* och *gör* historia. Är, därför att vi utgör en del av en historisk utveckling. Gör, därför att vår syn på det förflutna, liksom vårt förhållningssätt till historien, alltid präglas av det nu där vi befinner oss, av samtidens centrala frågor och dess specifika behov. Sådana frågor skulle i dag till exempel kunna gälla den amerikanska filmens dominans på världsmarknaden. Eller varför inte den i globaliseringens tid alltmer centrala identitetsproblematiken?

I **SJU KAPITEL** analyseras så amerikansk film och filmkultur i relation till en sådan övergripande identitetsproblematik. Här diskuteras förhållandet mellan USA som nation och dess olika regioner, och då givetvis södern och förbindelserna mellan vita och svarta, men också västern och synen på indianer, utifrån den helt centrala föreställningen om "the frontier". Vidare löper de amerikanska krigen på vita duken som en röd tråd genom framställningen: inbördeskriget, andra världskriget, Vietnamkriget – och här visar Zander hur "myten om gränslandet" får sitt tydliga genomslag också i skildringar av de bägge sistnämnda krigen. Ett gyllene exempel på hur hans metod kan fungera, som också apostroferas på bokens omslag, ägnas *Borta med vinden* från 1938. Här blottläggs hur filmens tema, det amerikanska inbördeskriget, men också dess tillkomsthorisont, 1930-talets depressionssår i södern, samverkar till att skapa dess mening. Genom sin dubbla tankeoperation, genom att historisera själva filmmaterialet, lyckas Zander här utvinna en flerskiktad historisk innebörd ur det som för ett otränat öga kunde te sig som en tämligen uttjatad melodram, på sin höjd historiskt intressant för sitt publika genomslag.

Kapitlet "Vilda Östern", bokens näst sista, avhandlar skildringen av muslimer som "de andra" i de hollywoodska föreställningsvärldarna. Här tecknas historien med breda penseldrag: i ett historiskt svep, som innefattar alltifrån en tidig film som *Imar the Servitor* från 1914 över David Leans klassiker *Lawrence of Arabia* från 1962 till Ridley Scotts *Kingdom of Heaven* från 2005, framträder gradvis överlappande och kontrasterande bilder av muslimer. Spännvidden är enorm mellan den klassiska orientalistiska stereotypen från förr och mer nyanserade porträtt under senare år – samtidigt som kampen mot terrorismen, i synnerhet efter 11 september, gör bilden än mer komplicerad. Filmanalyserna blir dock med nödvändighet, av utrymmesskäl, med få undantag begränsade till korta omnämnanden *en passant*, och ämnets stora komplexitet kan därför inte alltid heller ges full rättvisa. Här diskuteras både global historia under åtskilliga århundraden utifrån hur den gestaltats under hundra år av filmhistoria, här figurerar kulturella kontexter och estetiska problemställningar, genrefrågor och receptionsaspekter.

Kapitlet visar på så sätt med eminent tydlighet både Zanders styrkor och svagheter. Å ena sidan gör den ofta imponerande perspektiviska bredden att läsaren får en klar och översiktlig uppfattning om ämnet. Å andra sidan kan djupskärpan samtidigt riskera att gå förlorad, i all synnerhet för den som inte är förtrogen med de många filmer han refererar till. Bäst därvidlag är de mer specifika analyser som han emellanåt gör – exempelvis av konflikten mellan Hitchcocks mångbottnade samhällsskildring och den vid tiden allmänna strävan inom filmvärlden mot propagandistisk enkelhet.

I slutkapitlet konkluderar Zander sitt resonemang genom att följa upp det ända in i samtidshistorien, och visar hur filmen aktivt spelar med i dess formande, vare sig det gäller den återkommande föreställningen om världens enande under USA:s egid, som till exempel i *Independence Day* (1996) – och aktualiseringen av denna tanke efter 11 september – eller den nya nationalism som uppstod i terrordådens spår, och som bland annat fick sitt uttryck i succén med den tidigarelagda premiären på *Black Hawk Down*, om amerikanska elit-soldater i strid mot lokala milisförband i Mogadishu. På så vis blir bokens tema också brännande aktuellt.

Samtidigt kan jag sakna en djupare reflektion över vad den amerikanska filmens universella anspråk och genomslag innebär i sammanhanget, särskilt för åskådare från en annan kulturell kontext. Vad betyder det att en specifik nations historia via filmmediet görs till allas historia? Vilken bäring på identitetsproblema-

tiken har detta för en global publik? Men det är också ett mått på bokens kvalitet att den väcker fler frågor och lockar läsaren att reflektera vidare.

EN DETALJ BETRÄFFANDE själva framställningen, dock inte oväsentlig, är att redigering eller korrekturläsning numera ofta tycks lysa med sin frånvaro också vid förlagsutgivning. Sålunda lyder den sista meningen i bokens första stycke: "Följden var att av de drygt 2200 passagerare och besättningsmän överlevde endast 705", medan det i första meningen i sista stycket heter: "Det är inte bara politiska makt-havare som låter filmer styra deras handlingar" – och däremellan finns åtskilligt annat slikt. Det kan tyckas som ett utslag av pedanteri att påpeka saken, men faktum är att det irriterar och emellanåt hejdar läsningen, och det är skada. Men det förtär givetvis på intet sätt bokens stora läsvärde för envar med ett allmänintresse för historia och film. Zander lyckas visa hur denna oheliga allians, inte sällan dikterad av kommersiella hänsyn men också av strävan efter legitimitet, stundom i propagandasyfte och ibland åter av rent historiska eller konstnärliga ambitioner, kan ge helt nya dimensioner åt vår förståelse av historien, både nu och då. ■

QIN

Cecilia Lindqvist

Albert Bonniers förlag (272 s.)

MUSIK | Det minimalistiska draget i viss östasiatisk konst har sedan länge utövat en stark attraktion på det moderna väst. Kalligrafi, teckningar, haikudikter – de talar från en annan plats, nästan från en utopisk tillvaro. På senare år har också musiken smugit sig in, som stämningsskapare på restauranger och för retreatter. Men det finns också en historia att berätta, och ingen är bättre lämpad att göra det på svensk mark än Cecilia Lindqvist, Augustprisbelönt för sin bok om kalligrafi, *Tecknens rike*, Augustprismominerad för den här aktuella boken.

Instrumentet hon berättar om är qin, vilket enligt den systematiska musikvetenskapen är en brädcitra, men lite mer blommigt uttryckt poeternas och filosofernas instrument. Qin har den högsta prestige bland de kinesiska instrumenten, och varför det är så berättar Lindqvist. Hennes framställning blir en nyckel till kinesisk historia och kultur, till mytologi och politisk utveckling, till tänkande och författande.

Tillsammans med formgivaren Nina

Ulmaja har Lindqvist gjort ett praktverk; kalligrafier, målningar, vasfoton, miljöbilder och notskrifter ger en nästan överflödande rik bild. Historier ska berättas, både dem som rör Kinas förflutna och Lindqvists tid i Kina som ung qinspelare.

Att Cecilia Lindqvist tar musicerandet på allvar visar sig i slutkapitlet, där både spelteknik och notskrift går igenom mycket systematiskt. Varje handställning, varje fingerrörelse, varje fingertoppskontakt med strängen tycks finnas systematiserad. Man får också en klar bild av hur viktiga klanglikheterna mellan musik och den omgivande verkligheten är.

Men märkligt nog försvinner själva musiken. Visst följer en genomarbetad och representativ cd med boken, men här finns alldeles för lite att hämta om hur musiken byggs upp, hur motiven bearbetas och hur lyssnandet finkalibreras. Inte så många kommer att få möjlighet att lära sig spela qin, men även den som går öron-gången borde ha fått hjälp av ciceronen.

ERIK WALLRUP

BRIAN CATHCART

Flugan i katedralen

Hur en liten grupp vetenskapsmän från Cambridge vann kapplöpningen om att först lyckas klyva atomer

356 s, inb

»En bok som låter oss komma Ernest Rutherford, Ernest Walton och John Cockcroft in på livet när vi följer dem i arbete och delvis även i kärlek och fest på väg mot genombrottet 1932, då de lyckades klyva en litiumkärna i två heliumkärnor. Lättläst och trevligt skrivet med en stor portion humor.«

Camilla Widebeck
Vetenskapsradions veckomagasin

Läs mer om denna bok och andra på
www.santerus.se

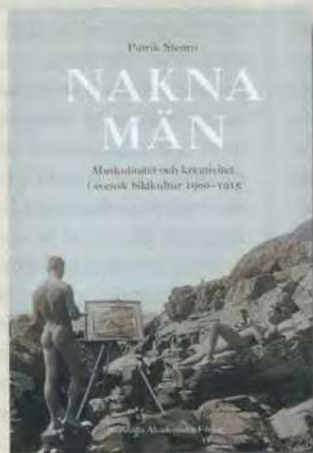

SANTÉRUS
FÖRLAG

Surbrunnsgatan 56VI
113 48 Stockholm

NAKNA MÄN

MASKULINITET OCH KREATIVITET I SVENSK
BILDKULTUR 1900-1915

Vid sekelskiftet 1900 uppträder atletiska nakna män i den svenska konsten. Sundhet och idrott hyllas och den nakna manskroppen avbildas inom såväl måleri som fotografi och skulptur. Konstvetaren Patrik Steorn ger nya perspektiv på det tidiga 1900-talets bildkultur i en vacker och bildrik bok.

KÖP BOKEN I DIN BOKHANDEL!
Norstedts Akademiska Förlag

TÄNKANDET | ISLAM

En dialog måste föras men frågan är med vem

Tre viktiga böcker om islam och väst

AR 1989 BILDAR en historisk utgångspunkt i både Ingmarie Fromans *Islam, brudar & paljetter* och Gilles Kepels *Kampen om islam*. Det var året för Berlinmurens fall och den sovjetiska Röda arméns uttåg ur Afghanistan. Något förenklat kan man med Kepel säga att Röda arméns förluster mot de muslimska "frihetskämparna" i Afghanistan förebådade Berlinmurens fall och beredde vägen för Sovjetunionens sammanbrott ett par år senare. Samma år demonstrerade muslimska aktivister i Frankrike för skolflickors rätt att bara *hijab* (huvudduk), och i Storbritannien utbröt demonstrationer mot Salman Rushdies roman *Satansverserna*. I båda fallen ledde det till att muslimer i Europa fick stor uppmärksamhet i massmedia, på gott och ont. Enligt Froman inleddes därmed ett nytt kapitel i Europas historia. Muslimer började göra sig hörda i offentligheten, efter att tidigare ha fört en undanskymd tillvaro som en främmande massa av gästarbetare från olika länder, definierade efter etniskt ursprung (turkar, marockaner etcetera). Tyvärr följdes detta snart av en ny stereotyp, menar Froman: alla med ursprung i Mellanöstern och Nordafrika började betraktas som troende muslimer, ett dåligt integrerat muslimkollektiv.

Både Froman och Kepel ifrågasätter antagandet att de muslimska protesterna i Europa då och senare skulle vara ett uttryck för brist på integration. Tvärtom, hävdar Kepel, markerar 1989 en historisk brytpunkt i det avseendet att det var då som företrädare för muslimska rörelser i Frankrike, varav flera stod Muslimska brödraskapet nära, började definiera Europa som en del av "islams område" (*dar al-islam*) i stället för som en del av "otrons område" (*dar al-kufr*). Detta var ett viktigt genombrott eftersom det medförde att Europa betraktades som fredat område där krig (*jihad*) inte får bedrivas. I stället började man engagera sig i det politiska livet. Det första och tydligaste resultatet av denna omsvängning var, enligt Kepel, just den kamp om skolflickors rätt att bära *hijab* som startade i Parisförorten

Av
PHILIP HALLDÉN
Fil. dr i islamologi vid Lunds universitet

KAMPEN OM ISLAM

Gilles Kepel

Översättning: Åsa Larsson

Bokförlaget Atlas (294 s.)

ISLAM, BRUDAR & PALJETTER

Ingmarie Froman

Ordfront (209 s.)

EN FRI RÖST

Min självbiografi

Ayaan Hirsi Ali

Översättning: Mattias Göthe

Bonnier fakta (399 s.)

Creil. Slutsatsen kan tyckas en aning förvånande, men Kepel har en poäng: protesterna var i grunden uttryck för ett krav på rätten att få leva som fullvärdiga medborgare, som europeiska muslimer. (Detta i skarp kontrast till salafisterna, såväl de *jihad*-orienterade som de pietistiska grupper som lever i ett slags självvald segregation för att undgå att besudlas av omgivningen, även om de avstår från att ta till

De tycks vara tämligen överens om att den brittiska modellen i högre grad än den franska, historiskt sett, har förstärkt specifika identiteter genom en sorts missriktad respekt för det mångkulturella.

vapen.) Den av Froman citerade sociologen Azouz Begag menar på samma sätt att rätten att stå i opposition, att kritisera och säga nej, är en grundläggande demokratisk rättighet som muslimer lärt sig att ta tillvara i Frankrike. Protesterna mot förbudet att bära huvudduk i franska skolor har, enligt Froman och Kepel, formulerats

Dubbla traditioner. En muslimsk flicka från redan under 1600-talet finns högtiden kvar.

i termer av "franska" värden som frihet och jämlikhet. Båda författarna diskuterar skillnader mellan den franska och den brittiska modellen, och de tycks vara tämligen överens om att den brittiska modellen i högre grad än den franska, historiskt sett, har förstärkt specifika identiteter genom en sorts missriktad respekt för det mångkulturella. Protesterna mot Rushdies *Satansverserna* i Storbritannien, till exempel, kan ur det perspektivet ses som ett tydligare tecken på bristande integrationspolitik.

Även i Kenya förekom demonstrationer mot Rushdies *Satansverserna* 1989. Ayaan Hirsi Ali bevittnade själv en sådan manifestation i sällskap med sin islamistiska mentor, syster Aziza, som hurrade och sjöng när en grupp unga män brände boken. Vid den aktuella tidpunkten föll det henne inte in att ifrågasätta att Rushdie skulle dödas, även om hon kände olust inför själva bokbålet. Ayaan Hirsi Ali, numera känd som en frispråkig kritiker av islam, var alltså själv inte opåverkad av den islamiska väckelsen i slutet av 1980-talet. Hon börjar experimentera med huvuddu-

tt bergsområde i Makedonien firar en kristen högtid. Trots att man konverterade till islam

Foto: Georgi Licovski/Scanpix

ken och går till syster Azizas skräddare och låter sy upp en stor heltäckande dräkt. Den nya klädseln får henne att känna sig stark och unik; hon blir *hardcore*. Hon deltar i möten med andra engagerade ungdomar och aktivister där man läser och diskuterar ideologer som Hasan al-Banna och Sayyid Qutb. Klart är dock att den då 20-åriga Ayaan redan börjat drabbas av tvivel. Dessutom var hon bokälskare. Hon hade just läst *Dr. Jekyll och Mr. Hyde* och förstått att de båda karaktärerna var en och samma person med både ont och gott i sig.

Flera av dem Froman samtalat med i sin bok vittnar om en tendens hos unga kvinnor att använda *hijab* för att skapa sig ett utrymme av självständighet i förhållande till muslimska män, liksom till sina föräldrar. Strategin är egentligen ganska enkel: det är lättare att argumentera och bemötas med respekt med själ på huvudet och med Koranen i hand. I namn av en "ren" form av islam kan man hävda att föräldragenerationens föreställningar beror på lokala sedvänjor och kulturella avarter som egentligen inte har något med islam att göra. Det är en modern och tillika adolescent attityd som också kan ta sig uttryck i en sorts religiöst motiverad modemedvetenhet. Ett bra exempel är

den 20-åriga Nazia, en av de kvinnor som Froman samtalat med, som arbetar i den islamiska modebutiken Arabian Nites i Londons East End. Nazia är klädd så att det enda som syns av hennes kropp är hennes bruna ögon, men hon har inte varit praktiserande muslim i mer än ett halvår och hennes familj är inte ett dugg religiös.

GILLES KEPEL, INGMARIE FROMAN och Ayaan Hirsi Ali har gemensamt att de samtliga behandlar frågor som rör förhållandet mellan "islam" och "väst", en begreppsdi-kotomi som numera måste omges av citationstecken eftersom det inte handlar om ömsesidigt uteslutande storheter och rent geografiskt definierade platser. Det är dock fråga om tre sinsemellan mycket olika böcker. Ur ett snålt akademiskt perspektiv kan varken Ingmarie Froman eller Ayaan Hirsi Ali mäta sig med Gilles Kepel, en av Europas mest inflytelserika och respekterade islamologer, professor vid Institutet för politiska studier i Paris (l'Institut d'Études Politiques). Ingmarie Froman å sin sida, tidigare utrikeskorrespondent för SVT och Sveriges Radio, framträder tydligt i sin yrkesroll: journalisten på reportageresa. Kepel bjuder på en betydligt bredare och grundligare analys

än vad som är möjligt i en reportagebok som Fromans.

Ayaan Hirsi Alis självbiografi *En fri röst* är en helt annan sorts bok. På sätt och vis tar den vid där Froman slutar och bidrar med en fördjupning i ett specifikt människöde som, om det nu inte hade fått chansen att formulera sig självt på 400 sidor, annars hade kunnat flimra förbi i mängden av intervjureferat i Fromans bok. Men Ayaan Hirsi Ali är på många sätt unik och det vore fel att reducera henne till en informant. En väsentlig skillnad är också att medan de intervjuade kvinnorna i Fromans bok vill göra upp med föreställningen att islam är liktydigt med de militanta fundamentalisternas homogena definition, eller vantro, så att säga, kommer Ayaan Hirsi Ali i stället så småningom fram till att "sann" islam är just det som fundamentalisterna föreställer sig att religionen är. I det läget återstår bara ett av två alternativ: antingen accepterar man den och fogar sig eller så gör man upp med sin religion och överger den. Upproret är i det närmaste fullbordat när hon reflekterar över sin egen fars förhållandevis fredliga begrepp om islam: "Det finns inget tvång i islam och självmord som en form av *jihad* var endast godtagbart under profetens tid." Enligt dottern är detta utan tvekan en illegitim tolkning. Ingen bokstavstrogen fundamentalist skulle erkänna den.

Det går inte att bortse från att Ayaan Hirsi Ali i dag är ett kontroversiellt mediefenomen med en stormig levnadshistoria att berätta. Hennes samarbete med regissören Theo van Gogh, senare mördad av en muslimsk extremist på grund av deras gemensamma film *Uderkastelse*, har knappast kunnat undgå någon. För närvarande befinner hon sig i USA som "resident fellow" på tankesmedjan American Enterprise Institute for Public Policy Research (AEI). Detta steg i karriären är intressant mot bakgrunden av vad Kepel skriver i ett kapitel ägnat åt den amerikanska neokonservatismen och dess parakademiska verkstäder, eller så kallade tankesmedjor. Ayaan Hirsi Ali uppfattas säkert som en välkommen tillgång i sådana miljöer. Det hör till en av förtjänsterna med Kepels bok att den rymmer en grundlig genomgång av detta fenomen som i så hög grad påverkat Bushadministrationens utrikespolitik.

Den neokonservativa linje som nu förknippas med Bushadministrationen var inte självklar vid hans tillträde som president. Under föregångarna, Bush den äldre och Clinton, förde de neokonservativa en rämligen undanskymd tillvaro i besvikelse över att utrikespolitiken dominerades av realpolitiska hänsyn snarare än av idealism. Man ville intervensera i omvärlden och sprida "demokrati" i stället för att

► lämna den åt sitt öde. Katastrofen den 11 september 2001 spelade de neokonservativa i händerna och gav dem tillträde till maktens innersta korridorer. Det blev lättare att övertyga om att USA måste engagera sig aktivt i omvärlden. Invasionen i Irak är en av deras tankeprodukter. Kepel

En viktig fråga är vilka organisationer Europas regeringar och myndigheter väljer att föra dialog med. Vem ska få föra muslimernas talan i Europa?

bjuder för övrigt på en del överraskande insikter och aha-upplevelser. Så till exempel visar det sig att en del *neo-cons* haft ett förflutet som marxister/trotskister. Vägen från idealistisk vänster till amerikansk patriotism kan förefalla märklig, men med Kepels hjälp blir den begriplig.

I dagsläget kämpar den neokonservativa idealismen i viss motvind. Mycket på grund av situationen i Irak, som i dag är värre än då Kepels bok först utkom på franska 2004. Hans analys i kapitlet "Pandoras ask i Irak" är emellertid fortfarande aktuell eftersom han förutsåg hur det skulle gå. I stället för demokrati och stabilitet ser vi i Irak centralstatens sönderfall i konfessionella sektaristiska och klanmässiga enklaver. Motsättningarna mellan sunniter och shi'iter har ökat snarare än avtagit, och de underblåses av ständiga mord och attentat utförda av miliser på båda sidor. Det övertygade knappast när Zalmay Khalilzad, numera USA:s ambassadör i Irak (och tillika en av de *neo-cons* som Kepel tar upp i sin bok), vid en presskonferens i slutet av oktober 2006 försäkrade att USA:s engagemang i Irak inte är att betrakta som ett misslyckande även om man får räkna med en del förluster.

MAN KAN HA INVÄNDNINGAR mot att Kepel tenderar att upprepa det mantra som går ut på att den förda politiken bara har förvärrat terrorhotet. Ärligt talat, det vet vi ingenting om. Det är svårt att bedöma huruvida situationen skulle ha varit bättre eller ännu värre om man hade fört en annan politik. Planerade attentat har kunnat avvärjas, och så vidare. Däremot får man nog hålla med Kepel om att al-Qa'ida har visat sig vara en svårare och annan sorts fiende än vad amerikanska beslutsfattare kanske föreställde sig. Kepels grundliga analys av ideologen Ayman al-Zawahiris texter och uttalanden visar inte minst hur rationell, kallt beräknande och väl avvägd strategin har varit från första början. Kepel visar också hur en del av misstagen berott på att man från USA:s sida trots allt inte riktigt lyckats frigöra

sig från det gamla paradigmet att krig utkämpas mellan stater. Medan det var enkelt att störta talibanregimen och Saddam Hussein, är det betydligt svårare att bekämpa en statslös transnationell rörelse som al-Qa'ida, som kanske snarast är att likna vid en "databas", enligt Kepel.

Men också de *jihad*-orienterade salafisterna i al-Qa'ida har misslyckats i sina föresatser. Detta är en central tes i Kepels bok. Lika litet som den USA-ledda koalitionen lyckats etablera demokrati och stabilitet i Irak

har al-Qa'ida lyckats skapa någon enad front i den muslimska världen. I stället för allmän uppslutning kring *jihad* mot väst och mot vad man ser som illegitima regimer i Mellanöstern (inklusive den saudiska monarkin) har man bidragit till *fitna*, oenighet och krig inom islam.

Enligt Kepel är Europa terroristernas nya frontlinje. Eller rättare sagt: terroristerna försöker framtvunga en situation där motsättningar som inte tidigare fanns skapas mellan Europas muslimer och icke-muslimer. När Kepels bok först kom på franska hade attentaten i Madrid i mars 2004 just inträffat och man kan tycka att hans tes fick en bekräftelse i och med attentaten i Londons tunnelbana drygt ett år senare, i juli 2005. Nytt är att det i dessa fall har varit fråga om "inhemska" terrorister, förövare som är svåra att skilja från sin omgivning eftersom de är uppväxta i Europa och till synes vanliga hyggliga killar. Både Kepel och Froman ser integrationsproblematiken som en ödesfråga för Europa mot bakgrund av denna utveckling. Ingendera levererar några entydiga svar på hur man ska komma till rätta med problemet, men de tycks vara ganska överens om att man bör motverka segregation och ta tillvara och uppmuntra de

krafter som vill verka för en europeisk islam.

En viktig fråga är vilka organisationer Europas regeringar och myndigheter väljer att föra dialog med. Vem ska få föra muslimernas talan i Europa? Är det de organisationer som är byggda kring moskéer och företrädar särintressen, inte sällan med anknytning till muslimska länder utanför Europa, eller är det föreningar och organisationer som representerar europeiska medborgare som råkar vara muslimer? Att döma av både Kepel och Froman borde det snarare vara de senare, medan det tyvärr finns en tendens hos regeringar och myndigheter att söka dialog med den förra typen av organisationer.

FÖR DEN SOM HAR det minsta intresse av frågor som rör Europas framtid är Kepels *Kampen om islam* och Fromans *Islam, brudar & paljetter* angelägna böcker. Kepels framställning är dock som sagt både bredare och grundligare. Utöver frågan om islam i Europa behandlar han bakgrunden till och konsekvenserna av attentaten den 11 september 2001, jakten på al-Qa'ida, den amerikanska neokonservatismen, Saudiarabien, situationen i Irak. Fromans reportagebok bjuder på ett smörgåsbord av röster och olika infallsvinklar på hur det kan vara att leva som muslim i Europa i dag, men inte så mycket mer. Reportaget är knappast av den grävande sorten, och kommentarerna till de flyktiga samtalen är ofta lättviktiga. Det stannar vid intressanta uppslag för vidare reflektion.

Tilläggsas bör att Kepels *Kampen om islam* är en relativt krävande och ganska kompakt bok. Svårigheterna beror delvis på att den svenska översättningen tyvärr inte håller måttet. Problemet är inte bara att det förekommer inkonsekvenser i transkriberingen av arabiska ord och termer (till exempel tre olika stavningar av ett och samma organisationsnamn). Värre är att översättningen bitvis avviker rejält från vad det faktiskt står i det franska originalet. I en del fall har det givit upphov till sakfel som Kepel själv inte kan hållas ansvarig för. Det gäller alltifrån felaktiga Koranhänvisningar till sakfel, som att kung Faysal av Irak skulle ha kommit från Saudiarabien och att Abu Qatada skulle vara marockan. En irriterande tendens är vidare att titlar på arabiska skrifter återges på engelska i den svenska översättningen, till exempel Ayman al-Zawahiris *Knights under the Prophet's Banner*. Det mest irriterande är inte att vi inte får den arabiska originaltiteln (*Fursan tahta rayat al-nabi*). Det får vi nämligen inte i det franska originalet heller. Nej, problemet gäller varför titeln inte har översatts till svenska. I originalet står den ju på franska och frågan blir följaktligen varför översättaren har

Ayaan Hirsi Ali. Författare till *En fri röst*.

valt att översätta den till ett fjärde språk. Detsamma gäller för övrigt namn på organisationer och myndighetsorgan som exempelvis "Grand Ulema Authority" (Hay'at Kibar al-'Ulama) i Saudiarabien. Nu kan man naturligtvis inte begära av översättaren att hon måste vara specialist på islam och kunna arabiska. Däremot kan man kräva av förlaget att det kostar på sig en fackgranskning.

Ayaan Hirsi Alis självbiografi *En fri röst* är en djupt personlig och självutlämnande bok. Dessutom är den välskriven (inklusive översättningen) och mycket underhållande. Den kan läsas som en utvecklingsroman om en stark individs utveckling

och tillblivelse i relation till sin omgivning, såväl näromgivningen som mer övergripande historiska skeenden. Redan i skildringen av barn- och ungdomsåren i Somalia, Kenya och Saudiarabien får vi nycklar till en förståelse av komplexa skeenden, exempelvis de klanstrider som skulle komma att slita sönder Somalia och som fortfarande är högaktuella med tanke på de nu pågående konflikterna i landet. Ett annat exempel är de detaljerade beskrivningar hon ger av sina första upplevelser av det främmande och välordnade Europa (Tyskland och Nederländerna), dit hon kom vid 23 års ålder på flykt undan ett arrangerat äktenskap. Många

kan säkert känna igen sig i skildringarna av livet på flyktingförläggningen. För dem av oss som inte själva har gjort denna erfarenhet är det nyttig läsning.

Man kan ha invändningar mot Ayaan Hirsi Ali som medialt fenomen, och om sanningen ska fram var det inte utan skepsis som jag åtog mig att recensera hennes bok jämsides med Kepels *Kampen om islam*. Men fick jag bara rekommendera en av böckerna skulle det faktiskt bli Ayaan Hirsi Alis självbiografi. I långt högre grad än Kepels bristfälligt översatta katederprosa och Fromans resglada reportagebogatell ter den sig som en given framtida klassiker. ■

TÄNKANDET | RELIGIONSKRITIK

Ateismen vill lyfta sig själv i håret

Schablonartad religionskritik i filosofen Michel Onfrays bästsäljare

ATT RELIGIONEN återinträtt som en kulturell och samhällelig faktor att räkna med tycks numera oomtvistligt även i svenska sammanhang. En senkommen, om än förutsägbar, företeelse är den nya våg av häftig religionskritik som på sistone gjort sig gällande i kulturdebatten. Sommaren 2005 utdelade författaren Lena Andersson skoningslösa rallarsvingar mot såväl Jesus som religionen i allmänhet i sitt av många hyllade och av andra kraftfullt fördömda Sommarprogram. Tidigare i år gav förbundet Humanisternas ordförande Christer Sturmark ut en skrift vars titel, *Tro och vetande 2.0*, knappast låter någon missta sig på författarens ambitioner.

Som en del av samma trend bör också översättningen och utgivningen av den franske populärfilosofen Michel Onfrays bästsäljande *Handbok för ateister* (i original *Traité d'athéologie*) betraktas. Onfray vill medelst traktatens polemiska genre skänka samtiden en kraftfull kritik mot de monoteistiska religionernas teologi och praktik. Inspiration hämtas från "misstankens mästare" Marx, Freud och Nietzsche, och grundtesen lyder att religionen har sin grund i neuroser, i rädslan för döden och i svårigheten att förlika sig med denna värld – den enda som existerar – sådan som den är: tragisk.

PROBLEMET. SOM ONFRAY SER DET, är att Gud långtifrån är död, trots att över ett sekel förflutit sedan "misstankens epok". Tvärtom tycks han vara vid bättre vigör än på länge. Onfray syftar här inte enbart

Av
JAYNE SVENUNGSSON
Teol. dr, lektor vid Teologiska högskolan

HANDBOK FÖR ATEISTER En ateologisk betraktelse

Michel Onfray

Översättning: Jim Jakobsson

Bokförlaget Nya Doxa (287 s.)

på religionens återkomst i direkt skepnad. Långt mer besvärande är religionens tendens att dröja sig kvar i indirekt skepnad, i form av de omisskännligt judisk-kristna värderingar som alltjämt bär upp västerlandets moral, politik och juridik. Onfrays huvudärende är sålunda att göra rent hus inte bara med den konkreta religionen och dess företrädare, utan även med hela det "judisk-kristna epistem" som ligger till grund för vår kultur, liksom med de många "kristna ateister" (Onfray räknar här upp flera av sina samtida filosofkollegor) som bidrar till att upprätthålla detta epistem.

Efter att ha presenterat denna grundläggande agenda ägnar Onfray lejonparten av sin traktat åt en "dekonstruktion" av monoteismerna i allmänhet, av kristendomen i synnerhet och av olika former av teokrati. Nu består den följande framställningen förvisso mindre av en dekonstruktion i regelrätt mening och mer av en urskillningslös sågning av allt vad religionen tillkommer. I närmast svavelosande

ton förkunnar Onfray att de tre monoteismerna förenas av en serie identiska former av förakt: mot förnuftet och intellektet; mot alla böcker i namn av en enda; mot livet; mot sexualiteten, kvinnorna och njutningen; mot kroppen, begären och drifterna. I stället hyllar man blind tro, lydnad och underkastelse sublimerat i en passion för det hinsides.

NÄR ONFRAY GÅR ÖVER till sin attack på kristendomen är han historiskt påläst och framställningen är faktopäckad. Även om man kunde önska mer nyansrikedom, färre förenklingar och inte minst utelämnandet av en rad rena sakfel, skadar det inte att bli påmind om kyrkans – eller rättare sagt somliga av dess företrädare – obehagliga medskyldighet i många av historiens allvarliga brott. Mer tveksam är retoriken i avsnittet om teokratier, där främst islam, karakteriserad som en syntes av "det sämsta från judarna och de kristna", står i fokus. "Muslimen är inte broderlig", slår Onfray fast och fortskrider i sitt resonemang på ett sätt som gör det svårt att inte dra slutsatsen att den militanta islamismen är den logiska slutprodukten av islams själva essens.

Det är någonstans här jag stannar upp och sätter mitt definitiva frågetecken kring Onfrays traktat. Jag tillstår gärna att vår samtid, med dess omfattande geopolitiska omvälvningar, är i stort behov av bra och sofistikerad religionskritik. Den är dock föga betjänt av fler schablonframställningar som hemfaller åt demonbilderna av den "gröna fascismen", av den listige juden som uppfinnar monoteismen "för

► att skänka sitt lilla hotade folk ett sammanhang" eller av den förtryckta och ömkansvärda religiösa kvinnan som inte inser sitt eget bästa. Att framställningen dessutom går hand i hand med ett helt odifferentierat och distanslöst förhållande till den egna traditionen – i Onfrays fall "den västerländska rationalismen" – gör inte saken bättre.

MER ÄN EN GÅNG under läsningen slår tanken mig att mycket skulle vara vunnit om Onfray hade läst sina "misstankens mästare" med aningen större omsorg. Vad han hade kunnat lära av Marx är att avslöjandet av religionen som en illusion och flykt från den konkreta verkligheten i sig inte utgör någon lösning på problemet med den alienation som religionen inte sällan bidrar till att upprätthålla. Den väsentliga frågan rör i stället de materiella omständigheter som i första rummet föder fram behovet av religiösa illusioner hos människan.

Ett sådant resonemang visar sin relevans inte minst i diskussionen om den militanta islamismen. I Onfrays framställning ligger förklaringen till det islamistiska våldet (men även till det våld som begås av judar och kristna) helt och hållet i religionen själv, i dess paradisiska visioner och dess ringaktning för livet här och nu. Ingenstans ställs frågan om de politiska, ekonomiska och sociala omständigheter som när de bortomvärldsliga drömmarna, och i förlängningen våldet. Kontentan blir en märkligt idealistisk analys, där en essentialiserad religion görs till

unik förklaring av processer och företeelser som i verkligheten har betydligt mer komplexa orsaker.

En motsvarande reduktionism genljuder i Onfrays behandling av de olika religionernas mytologiska arv, där rika och betydelsediga myter lättvindigt avfärdas som förhistoriska hjärnsnöken som måste ge vika för det rena rationella tänkandet. Även Freud sökte som bekant rationell distans till människans myter, men till skillnad från sin sentida franska lärjunge ägde han en stor känslighet för myters komplexitet, inte minst för att han i dem fann en nyckel till vår egen inre komplexitet.

MAN STÄLLER SIG FRÅGAN vad som händer med denna komplexitet i den bild Onfray tecknar av en mänsklighet befriad från myter, fiktioner och trosföreställningar. Utan att förneka det befogade i att raljera över bokstavliga tolkningar av den bibliska skapelsemyten (vilket i vår europeiska kontext väl ändå får räknas som en sällsynthet), måste man fråga om det inte är så att all mänsklig tankeförmåga i vid mening inrymmer mytiska komponenter, och om den största faran inte ligger just i ett förnekande eller osynliggörande av detta. Inte minst tål det att funderas över vad myten om det rena rationella tänkandet förmått iscensätta i den moderna historien.

Kanske finns de allra viktigaste lärdomarna dock att hämta hos Nietzsche, den filosof som Onfray mest explicit åberopar, men som han i sin idealism allra tydligast

fjärmar sig från. Den monolitiska och essentialistiska syn på de religiösa traditionerna som gör det möjligt för Onfray att ringa in de tre monoteismerna som unik orsak till mycket av världens våld och konflikter ligger också till grund för att hans egen förenklade och schablonartade kritik ska äga bärkraft. Följaktligen tycks han märkbart provocerad av talet om en moderat eller europeisk islam, vilket krasst avfärdas som selektiv läsning som inte tar hänsyn till religionens i grunden arkaiska natur.

HÄR KAN MAN EMELLERTID med Nietzsche fråga sig om traditioner verkligen är dessa statiska, naturgivna storheter, och inte snarare rörliga produkter av en ständigt fortskridande kamp mellan olika tolkningar. Om så är fallet borde detta naturligtvis även gälla den kritiska upplysningsstradition Onfray skriver in sig själv i, och man kan inte minst peka på hur intrikat sammanlänkad denna tradition är med det judisk-kristna arvet självt.

Nu erkänner Onfray förvisso att så är fallet, men precis detta erkännande leder honom fram till bokens mest problematiska antagande: proklamerandet av ett tänkande som en gång för alla brutit sig fritt från det judisk-kristna epistemet, en ny gryning, en "genuint ateistisk ateism". Nu kan man väl hävda att detta i någon mån även var Nietzsches dröm. Men Nietzsches verkliga storhet låg i insikten om det naiva i denna intellektuella önskan om att få lyfta sig själv i håret. ■

TÄNKANDET | IDÉHISTORIA

Bildningen blir en tillgång och frestelse

Ett encyklopediskt företag sätts i rörelse av begreppen form och materia

NÄR ROBERT OPPENHEIMER bevitnade sin första lyckade atomsprängning i den amerikanska öknen i juli 1945 skall hans tankar ha fyllts av några rader ur Bhagavadgita, om guden som blivit en dödsbringande "förgörare av världar". Genom sin mest avancerade teknologiska artefakt hade människan trätt in i och uppgått i förening med det mytiskt-gudomliga. Den prometeiska människan, som en gång fick elden av gudarna, hade blivit en härskare över naturens mest förborgade krafter. Händelsen återberättas i ett av kapitlen i Sven-Erik Liedmans brett uppslagna essäsamling *Stenarna i själen. Form och materia från antiken till idag*.

Av

HANS RUIN

Professor i filosofi vid Södertörns högskola

STENARNA I SJÄLEN

Form och materia från antiken till idag

Sven-Erik Liedman

Bonniers (639 s.)

Historien om Oppenheimer bildar i det här avsnittet upptakten till en betraktelse över ordet "design", alltifrån dess användning inom formgivning av nya grundämnen och genupsättningar till design som formgivning av produkter och hus.

Slutligen leder det fram till en diskussion av det pseudovetenskapliga gudsbevis som nu lanseras under rubriken "intelligent design". I designens tidevarv är också gud en designer. Och i slutet av kapitlet drar Liedman slutsatsen att "designen är vår tids stora formkategori".

Denna tankerörelse är bara en av ett otal vandringer genom ett oerhört vidsträckt landskap av teorier och kulturfenomen som sammantaget utgör denna myllrande bok. Dess teman omfattar antik, arabisk och kinesisk filosofi, studier av modernitet och rationalism, närläsningar av Hegel och Marx, utvecklingar om modern fysik och musikteori, postmodern konst och filosofi, pedagogik och

hjärnforskning, med mera, fördelade över tolv långa kapitel och sexhundra sidor. I sitt kronologiska upplägg och övergripande innehåll tangerar boken på många punkter Liedmans tidigare idéhistoriska översiktsverk. Men dess uttalade syfte är mer specialiserat, nämligen att utföra en begreppshistorisk och kontextuell undersökning av just begreppet *form*, och de närbesläktade begreppen *materia* och *innehåll*. Därtill vill den också pröva en filosofiskt-psykologisk tes, nämligen att dessa begrepp i en djupare mening utgör byggstenar i människans förhållande till världen. Med andra ord, att världen själv kan begripliggöras bara som former och väsen. Man inser dock strax att detta är allt annat än en specialiserad föresats. För vad ryms inte inom den möjliga historien om form, materia och innehåll?

Liedman har med rätta lokaliserat en begreppskonstellation av det absolut centrala slag som orienterar och organiserar vårt tänkande. Det rör sig om begrepp som vi inte kommer runt, som vi inte ens på ett enkelt sätt kan skriva om, utan att också aktualisera begreppen själva. Det mesta av det vi möter i vår vardag kan ju abstraheras ner till en nivå av form och innehåll. Men också på det vetenskapliga tänkandets nivå är de till synes oundgängliga. Att studera "idéer", är ju just att studera väsentliga *former*, eller det närbesläktade *strukturer*, och försöka utröna deras *innehåll* och att sätta dem i deras *materiella* sammanhang. Former och idéer är det humanistiska historiska vetandets egna byggstenar.

MAN SKULLE FAKTISKT KUNNA beskriva det som att Liedman i denna studie böjer sitt livslånga projekt så att det omfattar och strukturerar västerlandets idémässiga utveckling mot dess egna kunskapsfilosofiska och metafysiska grundförutsättningar. Sett historiskt i förhållande till hans eget arbete så är det framför allt hans tidiga intresse för marxismens filosofiska fundament i allmänhet, och Hegel i synnerhet, som här kommer till sitt mogna uttryck. I Hegels logik skruvas begrepp som form, innehåll och materia upp till sitt spekulativa maximum, där de uttryckligen syftar till att tänka fram världens grundläggande element, liksom den rörelse som låter dem övergå i varandra, så att väsendet slår över i det konkreta, där ande blir värld, och värld blir ande.

I bokens mitt har han helt följdriktigt placerat dess filosofiskt mest krävande kapitel, som just är en genomgång av Hegels logik, med förgreningar in i hans estetik. När Liedman här konstaterar att detta tänkande ligger som en "ouppmärksam resurs idag", så är det ett viktigt vittnesmål från en författare som här annars ofta framträder som det förflutnas

arkivarie. Den enorma inläsning som ligger till grund för detta arbete är både en tillgång och en frestelse, en frestelse att ständigt röra sig vidare, att inte stanna upp och låta något verkligen få blomma ut i hela sin komplexitet. Det är en invändning som riktades mot Hegels försök att omfatta sin tids vetande i sin *Encyklopedi*, och som också kan vändas mot Liedmans mindre spekulativa (men kanske egentligen inte mindre ambitiösa) projekt.

Hos Hegel är tänkandet ett andligt arbete, och det är en intellektuell arbetsmoral som också Liedman bekänner sig till. Inför samtidens lättsinniga förkastande av "väsenstänkande" och "djupdimensioner", till förmån för en flytande ytlighet, framträder hegelianen Liedman med sitt eget ärende. För den som har underkastat sig det begreppsliga arbetet att försöka förstå sin tid, visar sig de fasta formerna bakom det flytande, liksom dju-

Hos Hegel är tänkandet ett andligt arbete, och det är en intellektuell arbetsmoral som också Liedman bekänner sig till.

pet under ytan. Symptomatiskt för denna terapi är hans uppslagsrika samläsning av Foucaults vetandearkeologi och Warhols konst i ett av de senare kapitlen. Från att ha bekant sig till yta och immanens återvände de båda mot slutet av sina banor till deras motsats, likt sentida efterföljare till den flamländske kalvinistiske stillebenmålaren Aertsens, vars sinnliga konst i Liedmans tolkning visar vägen mot en religiös bakgrund.

Den filosofiskt kanske mest spännande sidan av Liedmans Hegelläsning är den som visar hur Hegel fångar upp och leder tillbaka till Aristoteles. Den store Filosofen är en självklar utgångspunkt för en historisk studie kring begreppen form och materia. Det är i Aristoteles metafysik som dessa filosofins grundbegrepp – *ousia* (substans), *hyle* (materia), *morfe* (form) och *eidōs* (väsen) – först lyfts upp ur sitt vardagsspråkliga sammanhang och fixeras i sin abstrakta innebörd för att varat i dess allmängiltighet ska kunna tänkas. Ärtusen av lärda mödor har ägnats åt att dechiffrera begreppens innebörd. Tjocka volymer har skrivits bara om *ousia*, substansen. Liedmans kapitel ger en kort inblick i dess meningslabyrinter. Men medan Aristoteles ofta betraktats som den torse vetenskapsmannen, vid sidan av den mer vidlyftige och religiöst syftande Platon, blir han i Hegels (och Liedmans) läsning till en föregångare när det gäller att tänka det spekulativa förnufts djupaste tanke: hur tanken, då den tänker världen, i själva verket är världen som tän-

ker sig själv. I bokens sista kapitel tar Liedman sedan stöd i gestalt- och språkteori för att lyfta fram en liknande poäng ur ett annat och lite mer prosaiskt perspektiv, nämligen att det är vårt medvetande som formar världen såsom den framträder för oss.

FÖR ARISTOTELES VAR FORMEN en av de fyra grundorsaker som gör något till vad det är. För Platon var den något mycket mer. Frågan om formen är ju också frågan om idéernas plats och betydelse hos Platon och hos den efterföljande filosofin. Återigen kan Liedman bara röra vid ytan i ett innehållsrikt inledande kapitel, som betonar framför allt Sokrates och Platons kamp mot sofisterna, sin tids relativister. Varur strömmar Platons idé- eller (som det nu också heter på svenska) hans *formlära*? Den pekar bakåt mot en erfarenhet av begreppens allmängiltighet, mot musi-

kens harmonier, mot matematikens förunderliga förmåga att uttyda till synes eviga sammanhang. Den pekar också framåt genom historien, hela vägen in i den moderna filosofin, i fenomenolo-

gins och den moderna logikens parallella kritik mot psykologistiska uttolkningar av tänkandets allmängiltiga mönster.

I de avslutande kapitlen behandlas med stora och generösa penseldrag den moderna filosofin, strukturalismen och språkfilosofin utifrån det allmänna rastret av form/materia. Liedman har en bra diskussion av Frege och hans platonska syn på logikens sanningar. Och han lyckas också, efter nedslag bland annat hos Derrida och Deleuze, på ett elegant sätt fläta in Judith Butlers omvälvande kritik av ett underliggande beständigt kön i sin historieskrivning. En modern teoribildning som dock tyvärr lyser med sin frånvaro – vilket Liedman själv erkänner – är fenomenologin. Dess frånvaro blir särskilt påtaglig, då det är just fenomenologins nydanande sätt att ta sig an frågan om väsendet i dess levda konkretion, som gjort den till en så unik samtalspartner när det gäller att återvinna innebörden av Platons och Aristoteles förtänkande.

DET SÄGER SIG SJÄLV att böcker av detta slag inbjuder till kritik. Var och en kan på sitt specialområde konstatera luckor. Varför, till exempel – när han nu diskuterar en hel del modern naturvetenskap – säger Liedman nästan ingenting om genetik? Upptäckten av genomet har ju på ett påtagligt sätt återaktiverat begreppsparet form och materia, inte minst tanken på en formande form, en i naturen själv vilande förebild. Men snarare än att kritisera författaren för vad han inte tar med av lär-

► domsgods i en bok som redan dignar av sina läsefrukter, finns det skäl att ställa sig frågan om bokens egentliga fokus. Liedmans uttalade föresats att framställa historien om form och materia alstrar en serie fascinerande och associativt förbundna essäer, men inte riktigt den sammanhållna studie som utlovas. Kanske ligger det i viss mån i ämnets natur. Men det handlar också om att författaren ofta väjer för sina systematiska ambitioner, för lockelsen att i stället berätta ännu en historia.

Snarare än i en definitiv filosofisk ståndpunkt, utmynnar denna väldiga studie i en *hållning*, en sympatisk, om än inte oproblematiserad, hållning som för Liedmans läsare redan är bekant och uppskattad. Ur idéhistoriskt perspektiv skulle man kunna karaktärisera den som en liberal vänsterhegelianism, som inte givit upp det encyklopediska tänkandets ansats, även om det har antagit mer folkhemiska dimensioner. Hur som helst är det en hållning som i arbetet med att skriva idéernas

pågående historia också ser ett existentiellt imperativ. Det är ett imperativ att göra historien till sin, att bli delaktig i det frihetliga *bildnings*-arbete som historien själv redan är (och som i ett centralt slutkapitel görs till tema i egen rätt). I sin mest löftesrika gestalt är detta uppförande självbildningsarbete något som inte bara ska göra oss klokare och mer toleranta, utan också – som Aristoteles gud, när han får ägna sig helt och hållet åt sin rena spekulering – lyckligare. ■

TÄNKANDET | MEDIEFILOSOFI

Existensfilosofi i informationsåldern

Mediefilosofen Vilém Flusser introduceras på svenska

MINNS NI ATT HISTORIEN för inte så länge sedan hade tagit slut (än en gång)? Metaberättelserna hade spelat ut sin roll, tänkandet hade utplånats av en förförisk bildvärld och allt som återstod av det som brukade kallas verklighet var oändliga serier av massmedialt producerade simulacra. Minns ni det decennium som kallas "attiotalet"?

För den som har glömt denna på en gång betydelsefulla och överhettade period i det moderna tänkandets historia, börjar påminnelserna i dag flyta in i bokform: analyser som genom en viss distans i tiden kan anlägga en mer kylig och nyanserad blick på en tid som brukade definiera sig själv med beteckningen "postmodernitet". Till viss del är det som en sådan nyanserande analys Thomas Karlsohns *Passage mellan medier. Vilém Flusser, datorn och skriften* tar form – som ett försök att i dag diskutera och placera en av periodens mest omtalade mediefilosofer: Vilém Flusser.

Men bara till viss del. För det primära syftet med denna studie, som i följd lades fram som avhandling i idéhistoria, är att introducera och teckna, i helporrätt, en filosof som annars fått en ganska begränsad reception i Sverige. Det är en motsägsfull tänkare med en annorlunda karriär, vilket på sätt och vis gör honom till det perfekta ämnet för en monografi.

1980-talet var det decennium då Vilém Flusser (1920–1991) trädde fram som filosof och medieteoriker för en bredare publik – mest känd är antagligen hans essä *En filosofi för fotografen* (1983), som även utkommit på svenska. Framför allt fick hans arbeten genomslagskraft i Tyskland,

Av

JESPER OLSSON

Fil. dr i litteraturvetenskap
vid Stockholms universitet

PASSAGE MELLAN MEDIER

Vilém Flusser, datorn och skriften

Thomas Karlsohn

Folkuniversitetets Akademiska Press
(426 s.)

till stor del beroende på att han vid denna tid publicerade sig på tyska. Men detta hade inte alltid varit fallet. Det som kanske mer än något annat kännetecknade Flusser, och som utgör en röd tråd i Karlsohns bok, var den nomadiska rörligheten i hans liv och tänkande. Det var ett tänkande som skulle ägnas åt allt från språkfilosofiska problem och designteori till de texter om medier som krönte hans verk och gav kontur åt hans version av en senmodern informationsålder.

MEN FÄRDEN MOT DENNA punkt hade börjat någon helt annanstans. Vilém Flusser föddes i en judisk familj i Prag 1920 och kom under det sena 30-talet, som tonåring med litterära intressen, att påbörja studier i filosofi på Karlsuniversitetet. Eftersom starten på hans studier i stort sett sammanföll med nationalsocialisternas frammarsch i Centraleuropa, skulle de avbrytas ganska snart. Under vända beslutade sig Flusser för att lämna Prag tillsammans med sin blivande frus familj medan hans egen valde att stanna, för att sedermera dödas av nazisterna. Först reste man till London, där Flusser återupptog sina

studier under hösten 1939. Men drygt ett år senare anträdde en längre resa – till Sydamerika och Rio de Janeiro.

Det första kapitlet i Karlsohns bok (om man bortser från den obligatoriska och konventionsbundna avhandlingsinledningen) heter kort och gott "Biografi" och rymmer en utförlig skildring av denna tid i Flussers liv. Men det handlar inte bara om att lyfta fram flykten undan nazisterna som avgörande för nomadens märke på hans tänkande – detta har redan gjorts – utan mer om att lokalisera rotlösheten till ett Prag präglad av kulturella kriser och uppbrottsstämningar. I denna diskussion vilar Karlsohn till viss del på Flussers egen självbiografi *Bodenlos*, postumt utgiven 1999. Givetvis konsulterar han även andra källor – brev, intervjuer med Flussers hustru, tidigare forskning kring filosofen – liksom kulturteoretiska arbeten. Men denna dubbla bokföring är på sätt och vis talande för Karlsohns studie i stort: den lägger sig strundtals tätt intill den flusser-ska självförståelsen, men upprättar också här och var ett mer distanserat perspektiv.

Med flytten till Brasilien kom Flusser dock att lämna det akademiska fältet för att i stället arbeta på svärfaderns företag och försörja sin nybildade familj. Samtidigt påbörjade han på egen hand en intensiv läsning, som under 50-talet utmynnade i ett flertal försök att utifrån en position i marginalen få kontakt med den "lärdas världen" på en annan kontinent. Så småningom lyckades Flusser i sitt uppsåt. Under tidigt 60-tal utkom hans första bok, och på den följde även undervisning, bland annat i kommunikationsteori på konsthögskolan i São Paulo.

EN CENTRAL DEL i Karlsohns undersökning består i att kartlägga denna läsning och peja de bärande influenserna på Flussers verk. Det är en mångsidig läsning som inbegriper såväl modern naturvetenskap som analytisk filosofi, kontinental filosofi, cybernetik och medieteorier. Men dess orubbliga klangbotten utgörs av fenomenologi och "existensfilosofi". Frågan om en tillvarons yttersta grund eller grundlöshet kom att ställas i ständigt samspråk

med filosofer och författare som Heidegger, Husserl, Jaspers och Camus. Delvis inleder Karlsohn denna kontextualisering i biografikapitlet, men den får större tyngd i det kapitel som följer under rubriken "Tänkande". Här förs även en diskussion kring *essän* som den privilegierade framställningsformen för Flussers filosofi – en form han själv uppfattade som närmare ett tankens egenliv än den

... å ena sidan sätter han förhoppningar till en ny "telematisk" dialog i ljust av datorteknologin, å andra sidan oroas han av ett förestående slut för såväl det kritiska tänkandet som historien.

objektiverande avhandlingen – och som Karlsohn även kopplar till Flussers rörelse mellan olika språk: tyska, portugisiska, engelska och, så småningom, franska.

Efter denna mer övergripande presentation av livet och verket, följer så två kapitel, där bilden av Flussers mediefilosofi fördjupas genom en närläsning av två centrala verk, vilka tillkom efter det att Flusser under tidigt 70-tal lämnat Brasilien och återvänt till Europa: *Ins Universum der technischen Bilder* (1985) och *Die Schrift. Hat Schreiben Zukunft?* (1987). Att gå närmare in på de bitvis skarpsinniga läsningar som Karlsohn utför låter sig inte göras. I bägge fallen konfronteras dock Flussers reflektion kring medier med andra teorier. I det första fallet med Norbert Wiensers cybernetik; i det andra med 60-talets skriftlighetsteori (Eric A. Havelock och Marshall McLuhan, framför allt), men också med Jacques Derridas "grammatologi", som fungerar som teoretisk provosten i analysen av Flussers essä om skriften.

KARLSOHN LYFTER HÄR FRAM flera frågeställningar, men tonvikt ligger på förhållandet mellan människa och teknologi. I det första av dessa två kapitel, betitlat "Dator", fokuseras Flussers universum av "tekniska bilder" och det nya digitala mediets effekter på tänkandet, fantasin och tillvaron i stort. Flusser själv är kluven inför detta "universum": å ena sidan sätter han förhoppningar till en ny "telematisk" dialog i ljust av datorteknologin, å andra sidan oroas han av ett förestående slut för såväl det kritiska tänkandet som historien. Karlsohn belyser denna problematik genom en jämförelse med Wiensers cybernetik och lyfter fram en gemensam "cyberskräck" inför det tilltagande umgänget med maskiner. Men Flusser har också ett svar på denna skräck: existensfilosofin, närmare bestämt Martin Bubers dialogfilosofi, som får träda in där cyber-

netikens teoretiska aktionsradie upphör.

En liknande logik avtäckes i kapitlet "Skrift" – men där handlar det i stället om skriftteknologins förhållande till människan och huruvida den förra bestämmer den senares situation (som Friedrich Kittler kunde formulera saken) eller vice versa. Med hjälp av bland andra Derrida urskiljer Karlsohn en "dubbelbindning" till skriften i Flussers tänkande; en dubbelbindning som är talande för den ständigt kluvne, den på en gång optimistiske och pessimistiske filosofens reflektioner över en samtida belägenhet.

Karlsohn avrundar sedan sin bok med att placera in medieteorikern Flusser i det "postmoderna" 80-talet bredvid gestalter som Jean Baudrillard och Jean-François Lyotard. Så långt kommen har läsaren övertygats om att Flusser både hör hemma och inte hör hemma där, helt i linje med den rotlöshet och dubbelhet som utgjort ett ledmotiv i studien. Framför allt har man blivit medveten om vilket komplext nätverk av tankespår som löper genom det verk som har analyserats. Det dubbla syfte som Karlsohn själv uppställde – att placera Flusser i en idéhistorisk kontext och att introducera hans tänkande för en svensk publik – har tveklöst uppfyllts.

KARLSOHN'S BOK ÄR SÅLEDES en väldokumenterad, välformulerad och på många sätt imponerande lärdoms historia. Den vittnar inte bara om slit i arkiv och bibliotek, utan också om en vid utblick över efterkrigstidens filosofiska, vetenskapliga och estetiska terräng samt om en uppmärksamhet och säkerhet i läsningarna av Flussers texter. De många frågeställningar som boken aktualiserar och utreder har bara kunnat antydast här. Det enda man egentligen saknar, utifrån bokens egna ramar, är ett register – en saknad som förvisso kan bli ganska stor, då det rör sig om en studie som självfallet blir ett referensverk i ämnet.

Däremot kan den teoretiskt intresserade läsaren känna ett styng av besvikelse då och då under läsningens gång. Karlsohn har tveklöst skrivit en gedigen liv och verk-studie, men man efterlyser stundtals en vilja att utmana och undersöka det egna ämnets villkor och former – att till exempel låta medieteorins och mediehistoriens insikter problematisera förutsättningarna för den egna idéhistoriska praktiken en aning. Detta är kanske en anmärkning i marginalen, men det var trots allt från en position i marginalen som studieobjektet Flusser utvecklade sin särpräglade tankestil och sin filosofi om medieteknologiernas effekter på skrivande, tänkande, lärdom och liv. ■

TÄNKANDET | PLATON

Behövs verkligen "det ena"?

Sömmarna synas i Platons svenska språkdräkt

UTGIVNINGEN AV Platons skrifter i översättning av Jan Stolpe har nu nått fram till volym nummer fyra. I denna bok ingår sex av Platons filosofihistoriskt mest betydande dialoger tillsammans med den ofullbordade *Kritias*. Dialogerna inbegriper såväl några av Platons mest kända passager som några av hans mest täta och komplexa resonemang, och de fanns alla med i den läroplan för Platonstudiet som tillämpades i de senantika filosofiskolorna.

Parmenides, som inleder Stolpes volym, var det tolfte och sista avsnittet i denna läroplan. Det betyder att den betraktades som den på en gång svåraste och viktigaste av alla Platons dialoger. Nyplatonismens store-systematiker Proklos menade att den ensam innehöll hela Platons teologi. Det var särskilt de nio "hypoteserna" i

Av
BÖRJE BYDÉN
Fil. dr i grekiska vid Göteborgs universitet

SKRIFTER
Bok 4
Platon

Översättning: Jan Stolpe
Atlantis (694 s.)

den senare delen av dialogen som var viktiga för nyplatonikerna. I *Parmenides* bevis för att det av den första hypotesen ("det som är ett är ett") följer att det som är ett inte är någonting, ja, inte ens *är*, såg man en utförlig behandling av den tillvarons yttersta grund bortom allt vara som Sokrates i *Staten* 6–7 kallade det godas form. Den andra och tredje hypotesen ►

► (som de flesta moderna kommentatorer räknar som en enda) ansåg man handla om det gudomliga intellektet respektive världssjälén. I modern tid har framför allt kritiken av idéläran (eller "teorin om formerna") i den första delen uppmärksamats, inte minst det så kallade tredje människans argumentet (131e–132b).

Theaitetos är den andra dialogen i volymen. Tillsammans med de stycken i *Timaios* och *Kritias* som behandlar myten om Atlantis (den sjunkna stormakten, inte bokförlaget) är denna förmodligen den i våra dagar mest lästa av de här översatta dialogerna. Dialogen kretsar helt kring frågan "vad är kunskap?" och presenterar tre förslag till svar, vilka i tur och ordning kritiserats och förkastats. I så måtto ansluter den till de tidigare "sokratiske" dialogerna i Stolpes första och andra volym, men den långa diskussionen i *Theaitetos* äger ett djup och en rikedom som gör att den alltså räknas till de absoluta höjdpunkterna i den antika filosofin.

Den yttre handlingen i *Theaitetos* fortsätter i *Sofisten* och *Statsmannen*, men dessa dialoger är av stilen att döma skrivna mycket senare. Diskussionen leds här inte av Sokrates utan av en gästande filosof från Elea, och fortskrider genom vad som i dessa dialoger etablerades som den platonska vetenskapliga metoden, nämligen "samling och delning". Ytterst går det hela ut på att definiera vad en sofist är och vad en statsman är, men en betydande del av *Sofisten* ägnas åt att formulera en metafysik som gör det möjligt för påståenden att vara falska, medan själva metoden i högre grad är i fokus i *Statsmannen*.

OCKSÅ PLATONS BETYDELSEFULLA kosmologi presenteras i en av dialogerna i denna nyutkomna volym. I *Timaios* låter Platon läsaren möta en fiktiv pythagoreisk filosof, som framför en "sannolik berättelse" om hur den sinnligt förnimbara världen skapades av en gudomlig hantverkare efter Formernas mönsterbild. För nyplatonikerna var *Timaios* den naturfilosofiska pendangen till teologin i *Parmenides* (och följaktligen avsnitt elva i läroplanen). *Timaios* var också den enda dialog av Platon som hade ett direkt – och stort – inflytande på den västeuropeiska medeltidens tänkande. I dess inledning får vi för första gången höra talas om den stora kraftmätning, som tänks ha inträffat för nu 11 400 år sedan mellan Athen och Atlantis, vilken också är temat för den följande dialogen, *Kritias* – en dialog som emellertid upphör efter femton sidor, mitt i en mening.

Skrifter: Bok 4 avslutas sedan med *Filebos*, där samtalsledaren återigen är Sokrates, men en Sokrates som förlorat mycket av sin personlighet och lånat drag

Medeltidsdräkt. Var tid skapar sin egen Platonbild.

av gästen från Elea. Frågan gäller vari det goda livet består: är det i lust eller förstånd, eller i något slags blandning av de båda? Det visar sig, kanske något oväntat för den som vant sig vid att möta Sokrates som kompromisslös intellektualist, att denne och huvudkontrahenten Protarchos till slut kan enas om att det består i en viss bestämd blandning av lust och förstånd.

DE FEM SIST BESKRIVNA dialogerna hör alla till den senare del av Platons författarskap som präglas av en speciell stil, "en tung, ofta högtidlig, ibland helt enkelt knölig stil", som Stolpe skriver i sitt förord. *Parmenides* och *Theaitetos* är också de förmodligen relativt sena, och även om språket är enklare är resonemangen ofta mycket abstrakta och hårdtuggade. Generellt måste nog sägas att detta är texter man läser för att tillgodogöra sig det filosofiska innehållet och inte för att få en litterär upplevelse.

Stolpes förord ger å andra sidan en högradigt läsbar och läsvärd översikt av dialogernas innehåll och av de mer övergripande tolkningsfrågorna. Noterna till översättningen är relativt sparsamma och kommenterar huvudsakligen personer och platser samt översättningsproblem. Aktuella litteraturlistor för varje dialog återfinns i slutet av volymen. Praktiska innehållsöversikter har också lagts in i anslutning till varje dialog. Med tanke på att de flesta av dialogerna framför allt är av filosofiskt och idéhistoriskt intresse hade det dock varit ändamålsenligt med en något mer detaljerad filosofisk kommentar, eller åtminstone mer precisa och systematiska hänvisningar till sekundärlitteraturen. Härvidlag är den nya norska översättningen (Vidarforlaget, 1999–2007) föredömlig. Det hade inte heller skadat om Stolpe

hade nämnt vilken utgåva hans översättning följer (eftersom han särskilt anger att han följer "Oxfordupplagans" text i *Theaitetos* 179a får man anta att han inte gjort så i allmänhet).

FÖR DET MESTA lyckas Stolpe följa texten troget på en rätt naturlig svenska, men inte alltid. Här är ett exempel ur *Theaitetos* (181c) som låter festligare än det kanske borde: "Men låt det inte tyckas bara mig, ställ upp du också, så att vi tillsammans kan bli påverkade av vad det än må vara!" Texten betyder ungefär: "Men det ska inte bara vara jag som tycker, du ska också vara med, så att vi råkar illa ut tillsammans, om vi nu måste." Över huvud taget tycker jag att de berättande monologerna i *Timaios* och *Kritias* är de som gör sig bäst i Stolpes svenska språkdräkt. Det beror säkert delvis på att innehållet inte är så ouppslösligt förenat med språket som i de mer dialektiskt präglade dialogerna, så översättningen kan löpa något friare.

Men ibland borde den kanske ha fått löpa något friare även i de mer dialektiskt präglade dialogerna. Den i princip lovvärda ambitionen att återge en ordtyp i grekiskan med en ordtyp i svenskan har i mitt tycke gått för långt i översättningen av äsiktserbena i *Theaitetos*, där dessutom den grekiska konstruktionen onödigtvis har efterbildats i nästan alla förekomster av "synas någon" och "tyckas någon". I en not sägs vidare att *logos* i denna dialog med vissa undantag har återgivits med "redogörelse". Undantagen är (som väl är) fler än de i noten redovisade, däremot kan man fundera på om inte pendeln har svängt för långt åt andra hållet i *Filebos*, där jag på 13 sidor har räknat till 13 olika översättningar av *logos* (dock inte "redogörelse").

Ett exempel på det omvända förhållandet, det vill säga när två grekiska ordtyper med mindre lyckat resultat har återgivits med en och samma svenska ordtyp, är när både *antikeimenos* och *enantios* i *Sofisten* (258b) översätts med "motsats": detta gör argumentet närmast obegripligt. Likaså är det förvirrande att både åsikter och kunskap i *Timaios* (37c) betecknas som "kunskapsprocesser". Uppenbara feltolkningar är annars sällsynta.

VAD GÄLLER DE TERMINOLOGISKA enskildheterna hade jag önskat att Stolpe tagit tillfället i akt att kassera uttrycket "det ena" som översättning av grekiskans *to hen*. Uttrycket används i modern svenska så gott som uteslutande som pronomen, antingen om "en viss bestämd av två el. ibl. av flera" eller "allmänne om vilken som helst av två godtyckligt valda" (NE:s ordbok). Så används det även av Stolpe, till exempel i *Parmenides*: "Så om det ena

på alla sätt är ett och de andra tingen på alla sätt är icke-ett", där "det ena" återger *to men*. Det borde ha stannat därvid.

Hen betyder "en, ett". Det används ofta adjektiviskt. Med hjälp av bestämda artikeln *to* substantiveras ordet, och *to hen* kan då beteckna antingen egenskapen att vara ett eller det som har egenskapen att vara ett. Egenskapen att vara ett heter på svenska "enhet" eller "enhetlighet", det som har denna egenskap är "enheten" eller "det enhetliga". Eller helt enkelt "det som är ett". Stolpe översätter inte sällan *hen* med "enhet", och det fungerar utmärkt. Men *to hen* återges för det mesta som "det ena", och det fungerar inte. När man till exempel läser att "man inte kan gripa var och en som en, eftersom det ena inte är", kan man knappast låta bli att fråga sig hur det ligger till med det andra. Påståendet att "man inte kan gripa var och en som en, eftersom enhet inte existerar" hade varit betydligt lättare att förstå. Tyskan, danskan och norskan kan inte ras som mönster på den här punkten, för där är den adjektiviska användning av "en (motsv.)" som anges i SAOB s.v. en VII ("en enda, blott en", etcetera) fullt levande, även i bestämd form. Men på svenska talar vi inte längre som Olaus Petri om "then ene som hielpa kan", i alla fall inte om vi är monoteister.

Ett annat val jag finner olyckligt är att i *Parmenides* genomgående översätta verbet *paschein* med "utsättas för". Detta av flera skäl. (1) *paschein ti* (presens) är att röna en viss påverkan, alltså "att vara utsatt för någonting", snarare än "att utsättas för någonting", vilket väl snarast är att börja röna en viss påverkan. (2) Det man "utsätts för" kan bara vara något obehagligt eller farligt. Sådant är förvisso också i många fall objektet för *paschein*, men långt ifrån alltid. I *Parmenides* är det ofta "det ena" som utsätts för sådana "tillstånd" som "att vara samma" och "att vara annorlunda". Jag tror man hade kunnat minska den mystiska auran som omger dessa satser genom att formulera dem så: "enheten har bestämningen (eller egenskapen) att vara samma". (3) I många förekomster representeras ordet dessutom av en perfektform, och då betyder det "att vara på visst sätt beskaffad som resultat av en (tidigare rönt) påverkan". I sådana fall skulle det lämpligen kunna översättas "att ha fått bestämningen (eller egenskapen) x".

BOKEN ÄR VACKERT FORMGIVEN och välproducerad. Jag har funnit något halvdussin tryckfel, vilket inte är särskilt mycket i en så pass omfattande volym. Såväl dess yttre som dess inre kommer utan tvivel att kunna glädja varje svenskspråkig och humanistiskt intresserad person som får den i sin hand. ■

TÄNKANDET | HERMENEUTIK

Tolkningar tar sats i tomrum

Vägen till antiken blir onödigt strapatsfylld

REFEKTIONER KRING tolkning av texter har en mycket lång tradition. Redan under antiken var det viktigt att korrekt förstå litteratur av särskild dignitet och auktoritet, framför allt Homeros diktning. Kring läsningen av *Iliaden* och *Odysséen* uppställdes de hellenistiska grammatikerna i Alexandria principer vilka sedermera kom att utgöra grunden för den vetenskapsgren som kallas filologi. Senare kom behovet av en precis förståelse av Bibelns ordalydelse att ge upphov till en begynnande tolkningsteori. Fortsättningen kan läsas i varje introduktion till hermeneutikens metod och filosofi. Vi har den *romantiska* hermeneutiken med frontfigurer som Ast, Wolf och Schleiermacher. Vidare den *historiska* hermeneutiken med Droysen, följd av Dilthey. Därefter den i striktare bemärkelse *hermeneutiska filosofin* med företrädare som Heidegger, Bultmann och Gadamer samt den *kritiska* hermeneutiken enligt Apel och Habermas.

Det finns en stark koppling mellan hermeneutiken och den grekiska antiken. Inte bara själva termen "hermeneutik" har grekiskt ursprung på så sätt att guden Hermes, gudarnas budbärare och "tolk", metaforiskt har införlivats i den vetenskapliga terminologin. Flera hermeneutiska teorier har dessutom utprovats på och motiverats av antik grekisk litteratur, inte minst inom filosofin. Antiken står härvidlag för något som dels är viktigt att förstå, dels är skilt från oss i tiden, så att förståelsen försvåras. Dessutom finns flera viktiga tillämpningar av hermeneutiska principer i syfte att förstå enskilda grekiska författare. Ett exempel på detta är filosofen Platon, vars dialoger inbegriper läsaren i tolkningar och "filosofierande" på ett för förståelsen väsentligt sätt.

HERMENEUTIKEN, SOM UTGÖR en av de mest uppmärksammade filosofiska strömningarna under de senaste hundra åren, har det tolkande och upplevande jaget i fokus – det jag som i ett givet sammanhang strävar efter att förstå sin värld och dess textuella budskap, vilka ofta härrör från svunna tider. Är det möjligt för oss att egentligen ("objektivt") förstå Homeros, Platon eller ens våra samtida författare? Och hur fungerar själva tolkningsprocessen – hur sker själva övergången från okunskap till (genuin) tolkning?

Marcia Sá Cavalcante Schuback, som är

Av

EVA-CARIN GERÖ

Professor i antik grekiska
vid Stockholms universitet

LOVTAL TILL INTET

Essäer om filosofisk hermeneutik

Marcia Sá Cavalcante Schuback

Glänta produktion (202 s.)

docent i filosofi vid Södertörns högskola med intresse för antiken, tar sig i essäsamlingen *Lovtal till intet* an uppgiften att inventera de kunskapsteoretiska frågeställningar som utgör hermeneutikens kärnfrågor. Därvidlag återvänder hon till flera tänkare som sysslat med tolkningens problematik. Hon illustrerar vidare hermeneutikens tillvägagångssätt genom att själv analysera texter skrivna av antika författare, vilka representerar det "förflutna" men samtidigt är i högsta grad "nutida" eftersom vi förfogar över deras skrifter (om än ibland fragmentariskt traderade). Det är för Cavalcante Schuback angeläget att förstå texterna, trots att vi inte kan göra en tidsresa till det antika Greklands historia, kultur och levande språkbruk. I sammanhanget, vilket också återspeglas i essäsamlingens titel, framställs det kreativa utrymmet i tolkningen – öppningen för en "ny" förståelse av gammalt tankegods som ett *intet*, ett slags nollställning med positiv laddning.

ESSÄSAMLINGEN SÖNDERFALLER i tre avsnitt. I det första följer författaren fyra tematiseringar av vad hon kallar "intets moment i mötet mellan det egna och det främmande". Den första tematiseringen utgörs av Schleiermachers diskussion kring den hermeneutiska översättningen, där det imaginativa mellanspråket, översättarens "inbillade" språk, ägnas särskilt intresse. Den andra tematiseringen ägnas Hölderlins ifrågasättande av själva idén om det egna och det främmande i samband med översättning: översättningen av det främmande till det egna implicerar en komplex sammanflätning av "det främmande i det främmande, det främmande i det egna, det egna i det främmande och det egna i det egna". En tredje tematisering rör Nietzsches syn på text och tolkning, där tänkandet träder fram som själv-

► förvandling. Den fjärde tematiseringen finner Cavalcante Schuback i den antikens hermeneutik som Gadamer utvecklade i sina skrifter. Här står "grekerna" för en erfarenhet av tänkandet som radikal förståelsekris.

I det andra avsnittet försöker författaren sedan omsätta dessa tematiseringar av "intets moment" i praktiken genom att utveckla läsningar av tre olika antika texter och författarskap – Homeros, Xenofanes och Aristoteles. I det tredje avsnittet slutligen, med samma titel som essäsamlingen som helhet, presenterar författaren en serie tankar och reflektioner kring inflytande, inspiration och improvisation inom filosofin.

I EN TRAKTAT SOM DENNA är det viktigt att ha både helheten och detaljerna under kontroll. I behandlingen av de grekiska författarna märks dock tyvärr en hel del brister. Bland annat byggs ett omfattande resonemang upp – vilket utmynnar i långtgående resultat i tolkningen – kring Xenofanes användning av partikeln *de* ("och"/"men") i fragment 26, där en motsättning antas mellan bestämningarna "evig" (egentligen: "alltid" [*aiei*]) och "förblivande på samma plats". Partikeln i fråga uttrycker dock här inte en motsättning mellan led i samma sats, vilket gör att hela argumentationen blir en felmanöver. Liknande slutsatser dras av andra vanliga språkliga fenomen i grekiskan, till exempel Aristoteles användning av verbet *kineisthai* ("sättas i rörelse") i *passivum*. Oavsett vad som för äldre språkstadier kan ha gällt för så kallade medio-passiva verbformers semantik finns det ingen anledning att mystifiera Aristoteles språkbruk genom att tala om "dubbel rörelse" och liknande.

I Cavalcante Schubacks text finns, vid sidan om denna sorts misstag rörande grekisk syntax och semantik, en hel del störande småfel som gör att man känner mindre förtroende för texttolkningarna i deras helhet. Till exempel heter "hel" inte *houlos* utan *oulos* på den joniska dialekt Xenofanes skrev på. För mycket tillit sätts också till osäkra – ibland rätt och slätt felaktiga – etymologier. Till exempel har *ethelo*, "vilja", ingenting med *telos*, "mål", att göra, om det är detta författaren menar i en passage. De långa resonemangen med utgångspunkt från grekisk grammatik ter sig dessutom ofta litet naiva, när det till exempel påpekas att ett flertal handlingar som kopplas till Odysseus "uttrycks [...] med verb" och att verbet *ethelo* ("vilja") konstrueras med "ett annat verb" i infinitiv.

Felläsningar som de ovan nämnda är, som sagt, fatala i ett sammanhang som detta. Hermeneutikens mest centrala upp-

gift, på det konkreta planet, är ju att undvika vantolkningar, och hur berömvärd själva ansatsen än är att "upptäcka det främmande i antiken" blir resultatet högst tveksamt när de känsliga närläsningarna, med åtföljande djuplodande tolkningsförsök, bygger på elementära missförstånd av källspråkets grammatik.

Det skall dock inte förnekas att *Lovtal*

till intet är en tankeväckande och i många stycken välformulerad skrift. Den lyckas medvetandegöra hermeneutikens uppgift och (ibland ofrivilligt) dess dilemma, och den visar hur angeläget det är för oss nutidsmänniskor att söka oss tillbaka till äldre epokers tänkande för att bestämma vår egen historicitet.

TÄNKANDE | HISTORIEFILOSOFI

En nattens filosofi

Jan Patočkas essäer uppsöker upplysningens skuggsidor

Av

FREDRIK SVENAEUS

Professor vid Centrum för praktisk kunskap, Södertörns högskola

KÄTTERSKA ESSÄER OM HISTORIENS FILOSOFI

Jan Patočka

Översättning: Leo Kramár

Daidalos (205 s.)

JÄRNRIKENS FALL och öppnandet av nya fronter mellan öst och väst – militärt såväl som ekonomiskt – har lett till ett ökat intresse för inte bara historia utan också för historiefilosofi, den disciplin som försöker förstå själva verkningmekanismerna bakom den historiska utvecklingen. Inte minst är så fallet i det nya Europa som uppstått efter det kalla krigets slut. Har EU en själ, ett politiskt uppdrag i världen, eller är det uteslutande en ekonomisk sammanslutning för välbästand och fred? Vad innebär det egentligen att vara europé? Har vi en särskild roll att spela på den globala scenen i kraft av vår historia och kulturella tillhörighet? Eller är sådana tankar bara uttryck för en idealistiskt färgad "eurocentrism"?

Den tjeckiske filosofen Jan Patočka levde större delen av sitt vuxna liv i det kalla krigets skugga. Hans hemvist var ett söndrat Europa, vars kulturella historia han studerade och vars själ han drömde om att återupprätta. Men Patočka var inte bara en tankens man, han deltog också i det politiska motståndet: den första januari 1977 framträdde han tillsammans med Václav Havel och Jirí Hájek som författare till dokumentet "Charta 77", som snabbt spreds över världen. Det blev en kort tid i rampluset. Den 13 mars samma år dog Patočka i en hjärnblödning, troligen som följd av de utdragna polisförhör och trakasserier som han utsattes för av den tjeckoslovakiska regimen efter offentliggörandet av chartan.

Vi kan nu för första gången läsa Patočka på svenska och översättningen sammanfaller med ett tilltagande intresse för hans filosofi internationellt. Patočkas filosofiska betraktelser över den europeiska historiens mening har kommit i ropet på såväl den engelsk- och fransk-, som tyskspråkiga scenen – säkert bland annat av den anledning som jag nämnde ovan. I

sitt hemland är Patočka på väg in i nationalfilosofernas panteon, bredvid gestalter som Comenius och Masaryk – nästa år firas 100-årsjubileet av hans födelse med en stor konferens i Prag. Man önskar att åtminstone en bråkdel av detta erkännande kommit Patočka till del medan han ännu levde och verkade.

PATOČKA FÖRDE SITT filosofiska liv i undanskymdhet. De kontakter som han etablerat med tyska och franska filosofer under sina studentår på 20- och 30-talet klipptes av till följd av andra världskriget och den efterföljande politiska repressionen. Patočka fick aldrig någon anställning vid Karlsuniversitetet i Prag, där hans intressen för filosofins historia och den fenomenologiska traditionen inte sammanföll med den rådande dialektiska materialismens doktriner. Han publicerade en del artiklar i tyska och franska tidskrifter och antologier, men på tjeckiska förblev det mesta vid lösblad, så kallade "samizdat", maskinskrivna stenciler som cirkulerade bakom ryggen på censuren. Under det politiskt upptinade 60-talet var det något enklare för Patočka att verka öppet, studier av Platon och Aristoteles, och översättningar av Hegels *Andens fenomenologi* och *Estetiken*, fann nåd hos censuren.

Pragvåren 1968 följdes dock som bekant av en höst: de sovjetiska stridsvagnarna rullade in och en lydregim installerades i det Tjeckoslovakien som drömt om frihet. När mörkret sänker sig över Prag under början av 70-talet författar Patočka det som skall bli hans sista verk: *Kätterska essäer om historiens filosofi* (bestående av sex essäer som kopierats upp som samizdat 1975), en bok som i mångt och mycket utgör en syntes av hans tidigare tänkande men som också är ett uttryck för en glidning mot en mer pessimistisk livshållning – en nattens filosofi.

Den historiesyn som vi möter hos Patočka befinner sig mycket långt från den dialektiska materialismens. Ändå vore det för enkelt att placera in Patočkas kätteri endast i förhållande till marxismen. Det arv som han faller tillbaka på och utvecklar har etablerats av andra tyska filosofer: framför allt av Hegel, Nietzsche, Husserl och Heidegger.

ANTIKENS GREKLAND ÄR för Patočka den vändpunkt då människan inte bara blir en teoretisk (filosofisk) varelse utan också en historisk varelse. Till de två grundläggande "rörelser" som präglar människans vara, accepterande och överlevnad, läggs då en tredje – sökandet efter sanning. I sitt huvudverk *Varat och tiden* (1927) analyserar Martin Heidegger den mänskliga existensens förståelse och tidslighet, och Patočkas tre "rörelser" är ett eko av Heideggers "existentieller" och "ekstaser", men ett eko som också fyller dem med ny substans. Accepterandet är knutet till individens upptagande i familj och samhälle, till ett inlemmande i den kulturella världen. Former för upptagandet är det kristna dopet och andra tidigare, liknande ceremonier. Namn-

tiskhet" för första gången tar form för människan, vi kan nu ifrågasätta traditionen och skilja oss från den genom kritisk reflektion.

En sådan attityd finner Patočka exempel på i Platons dialog *Faidon*, som behandlar omsorgen om själen och livets mening inför döden. Sokrates samtal med sina lärjungar innan han tömmer giftbägaren blir för Patočka ett mönster för det autentiska livet: ett sökande efter mening som inte bara underkastas traditionen, utan oförskräckt vågar sätta den i fråga. Vi skymtar här i bakgrunden

Jan Patočka.

Heideggers "varatill-döden", människans radikala ändlighet, och det sätt på vilket vi individualiseras och frigörs i denna insikt om att vi måste dö vår egen död, men också, något mer dunkelt, det som Patočka kallar för "mysteriet". Den mänskliga tillvaron är genomsyrad av något som trotsar vår förståelse och ändå just därigenom ger livet mening. En avgörande händelse i den historiska utvecklingen, menar Patočka, är kristendomens sätt att förvalta detta "mysterium tremendum".

DE TVÅ SISTA ESSÄERNA i samlingen, "Befinner sig den tekniska civilisationen i förfall, och varför?" och "Nittonhundratalets krig och nittonhundratalet som ett krig", vidareutvecklar mysterietemat och kopplar det till arbetets och teknikens utveckling i den moderna tidsåldern. Omsorgen om själen ersätts i upplysningsens filosofi och politik successivt med en omsorg om egendomen, verkligheten blir till något som skall tåmjäs, erövrats, behärskas och styras. I takt med att människans tänkande

blir kalkylatoriskt och behärskande förvandlas det varande till "kraft" och "resurs". Det enda som finns är det som kan mätas och utnyttjas. Människan reduceras till ett slags relä för dessa krafter, vars yttersta signum är atomenergin (i dag trettio år senare kanske vi också skulle säga genteknologin), krafter som enligt Patočka inte bara är något som mildrar det vardagliga slitet, utan också hotar att ödelägga oss som ansvarstagande väsen.

Till egendoms- och teknikkritiken lägger nu Patočka analysen av de orgiastiska stämningarna. I upplysningsens sekulariserade tänkande finns det ingen plats för mysteriet, en djup leda breder ut sig. Men

det orgiastiska låter sig inte förträngas, utan återvänder ständigt som ett slags hämnd och signifikativt nog i upplysningsens egna kläder. Redan i den franska revolutionens Paris, anmärker Patočka, föddes en sorts tillbedjan av abstrakta principer som personifierades och avbildades i en närmast kultisk aktivitet. I kriget bryter det orgiastiska fram som ett hänsynslöst förgörande och förintande med hjälp av modern teknologi. Patočkas analys av det förre århundradet "som krig" erbjuder alltså en bild av två världskrig och det efterföljande kalla, eller "glödande", som han skriver, en bild av en civilisation där det inte längre finns någon annan flykt undan det meningslösa dagliga slitet än ett operonligt mördande och förstörande.

Vid sidan av sin upplysningskritik framhäver Patočka också att den moderna civilisationen "möjliggör det som ingen tidigare mänsklig konstellation förmått: ett liv utan våld och en vidsträckt jämställdhet", men då måste det västerländska tänkandet finna sitt korrektiv i en världsåskådning som också förmår se andra aspekter av världen och människan än de som kan beskrivas och exploateras i vetenskapliga och ekonomiska termer. Det mysterium som följer Europas (och världens) historiska utveckling, som en förträngd förhistoria, måste föras in i ljuset som ett dunkel vi tar ansvar för och utvecklar till en motvikt mot varje form av nihilism. Skall manne filosofin, religionen och politiken förenas i detta uppdrag? Patočka är inte tydlig på denna punkt. Hans läsningar av Ernst Jüngers böcker om den moderna arbetaren och fronterfarenheten är insiktsfulla och träffande, men exakt hur de "omskakades gemenskap" skall förstås och omvandlas till något annat än en ny kamp- och våldsetetik är inte lätt att säga.

DE KÄTTERSKA ESSÄERNA är knappast lätt-tillgängliga, ens för den filosofiskt skolade läsaren, och än mindre invändningsfria, men de öppnar nya perspektiv för att förstå och kanske även bemästra historiens gång. Den svenska läsaren får god hjälp av det för- och efterord som författats av Ivan Dubský och bokens översättare Leo Kramár. Möjligen kan jag tycka att valet att infoga de förändringar och tillägg som författats av Patočka själv för en kommande tysk översättning (som realiserades långt efter hans död) är onödigt ambitiöst och inte gagnar läsbarheten. Översättaren och redaktören kunde också ha lagt ner lite mer möda på att finna en mer lättillgänglig svensk språkdräkt, formuleringarna känns ibland onödigt styltiga. Otidsenligt tidsenligt träder nu hur som helst Jan Patočka för första gången en svensk publik till mötes. ■

Antikens Grekland är för Patočka är den vändpunkt då människan inte bara blir en teoretisk (filosofisk) varelse utan också en historisk varelse.

givandet är bekräftelsen på en plats i meningsgemenskapen, en födelse i kulturen och språket.

Den andra grundläggande rörelsen är arbetets rörelse. Den är för Patočka primärt en kamp för överlevnaden och inte ett självförverkligande. Arbetet är knutet till accepterandet (den första rörelsen) genom att upptagandet av barnen innebär att man ätar sig att sörja för deras överlevnad genom just arbetet.

Den tredje rörelsen – den sanningens rörelse som gör människan historisk – är då förmågan att överskrida detta vardagliga slit och ställa existensen i fråga. Patočka talar om att en "varats problema-

SAMHÄLLET | MASSMEDIER

Varje publicering är en utövning av makt

Massmediernas möjligheter och etiska problem belyses i tre nya antologier

MEDIEMAKT OCH medieetik är tätt sammankopplade. Om medierna inte hade någon makt skulle frågan om mediernas etik inte vara särskilt intressant över huvud taget. Var gränserna går för yttrandefriheten och hur kravet på allmänhetens rätt att få information ska balanseras mot hänsynen till den enskildes integritet handlar i grunden om maktutövning – avsiktligt eller oavsiktligt. I pressens etiska regelverk heter det ju också "publicitetsskada", vilket tydligt visar att det finns en uppfattning om att uppmärksamhet i medierna kan leda till oönskade konsekvenser för den enskilde. Det är maktutövning bara att publicera något.

I samband med ett flertal stora tragiska händelser under de senaste åren har också medieetiska debatter uppstått. Till exempel i anslutning till brandkatastrofen på Hisingen 1998, rapporteringen kring de tragiska händelserna i Knutby och jakten på Anna Lindhs mördare, där den så kallade 35-åringens liv vändes ut och in i nyhetsmedierna. I skrivande stund väntar alla på förtalsmålet där *Expressen* ska stå till svars för att man publicerat den falska nyheten att Mikael Persbrandt varit intagen på alkoholklinik.

Att yttrandefriheten som sådan är ifrågasatt visade inte minst krisen om Muhammedteckningarna. I den efterföljande svenska debatten framgick också med all tydlighet att de etiska övervägandena inte var självklara. Vissa såg publicering som ett sätt att reproducera fördomar, medan andra såg det märklige i att svenska mediekonsumenterna inte fick möjlighet att ta del av de teckningar som skapade en internationell kris. När sedan Laila Freivalds avgick efter nedstängningen av Sverigedemokraternas hemsida är det ett tydligt uttryck för att mediemakten och medieetiken inte kan ses som skilda från varandra.

UNDER HÖSTEN HAR tre böcker utkommit som alla knyter an till dessa frågor, men med mycket olika perspektiv. I *Det vanställda ordet* bidrar forskare knutna till

Av

BENGT JOHANSSON

Docent i journalistik och masskommunikation vid Göteborgs universitet

DET VANSTÄLLDA ORDET

Om den svåra konsten att värna sin integritet

Martin Kylhammar & Jean-François Battail (red.)

Carlsson (392 s.)

MEDIERNA OCH MEDIERNAS MAKT

Perspektiv från Engelsbergsseminariet 2004

Kurt Almqvist & Alexander Linklater (red.)

Översättning: Jim Jakobsson

Atlantis & Axel och Margaret Ax:son Johnsons stiftelse (176 s.)

MEDIEETIK UNDER DEBATT

Olof Petersson (red.)

SNS förlag (304 s.)

Tema Kommunikation vid Linköpings universitet med tretton essäer som alla berör maktens mjukare mekanismer. Det är en fortsättning på en tidigare utgiven bok inom forskningsprogrammet Kommunikation, kunskap, makt, där forskargruppens texter tog fasta på den tyske samhällsanalytikern Jürgen Habermas tankar om det kommunikativa handlandet och förhoppningarna om att det goda samtalet kan leda till ett bättre samhälle.

I *Det vanställda ordet* problematiseras kommunikationsprocesser snarare än att kommunikation ses som en lösning på demokratiska problem. Man tar fasta på att meningsutbyte ofta handlar om att med språkets hjälp behärska och kontrollera den svagare. I stället för den "ljusare" Habermas är den franske sociologen Pierre Bourdieu's "mörkare" syn på kommunikation den förståelsehorisont som texterna tar sin utgångspunkt i. Det hand-

lar om kommunikation kopplad till tre centrala maktinstitutioner i samhället: masskommunikation, vetenskap och politik. Fokus ligger därmed inte bara på makt, utan även på vanmakt.

Även den andra boken, *Medierna och mediernas makt*, är en samling essäer. Boken ingår i Engelsbergsseminarierna och är en del av ett samarbete mellan Bokförlaget Atlantis och Axel och Margaret Ax:son Johnsons stiftelse för allmännyttiga ändamål. Här samsas skribenter från olika håll: forskare, författare och praktiker. Temat är som titeln visar kopplingen mellan makt och medier. Texterna delas in utifrån tre huvudteman. Det första ("Kritik och auktoritet") knyter mediernas makt till frågan om mediernas ansvar. Det andra ("Medias dilemman") tar upp det journalistiska uppdragets integritet och kvalitet i relation till en allt hårdare mediemarknad. I den sista delen ("Internationella förhållanden") samsas sedan ett antal texter som dels handlar om mediernas utrikesrapportering dels om journalistikens villkor i enskilda länder eller regioner.

De internationella perspektiven dominerar, delvis beroende på att många av författarna inte kommer från den svenska medievärlden. Roy Greensdale, professor i journalistik och mediekomentator på *The Guardian*, ser sina exempel om avregleringen på mediemarknaden främst utifrån ett brittiskt perspektiv. Tarun J. Tejpal, redaktör för det indiska nyhetsmagasinet *The Outlook*, berättar i sin tur en fascinerande berättelse om mediernas makt att avslöja korruption i vapenaffärer i Indien. Men flera av texterna rör också internationell nyhetsförmedling, som exempelvis Nathan Shachars kritik av den lämmeffekt som leder till en överrapportering av Israel-Palestina-konflikten.

ÄVEN DEN TREDJE BOKEN är en antologi. I *Medieetik under debatt* har Olof Petersson samlat bidrag från svenska journalister, redaktionschefer, bransch- och organisationsföreträdare, jurister, pressombudsmän och forskare där mediernas etik och då särskilt dagens svenska regelsystem står i fokus. Boken är en fortsättning på SNS

Maktfaktor. Gutenberg på tryckeriet. Träsnitt efter teckning av Adolph Menzel (1862).

Foto: Atlantis/Ax:son Johnsons stiftelse

Demokratiråds rapport (*Mediernas integritet*) som kom förra året. Där var slutsatserna att de svenska medierna styrs av ett lappverk av lagar och regler som både missar väsentliga aspekter, såsom vissa journalistiska arbetsmetoder, men också att reglerna i många avseenden är svåra att utvärdera. Uppdraget till de inbjudna skribenterna har varit att reflektera över vilka som är de stora medieetiska frågorna, hur dagens regelsystem fungerar, om det behöver reformeras och i så fall hur. Hur ser lösningarna ut för att klara av avvägningen mellan yttrandefrihet och hänsyn till andra intressen?

Gemensamt för alla tre böckerna är att det kan skönjas en pessimism, eller åtminstone en oro över sakernas tillstånd. På olika sätt genomsyras de flesta texter av en misstro mot kommunikationen i samhället, och då särskilt den som sker via medierna. Det är med andra ord inte bara mediernas makt det handlar om, utan också den vanmakt som mediernas sätt att arbeta och tänka försätter alla inblandade i – både journalisterna själva och mediernas publik.

REDAKTÖRERNA FÖR *Det vanställda ordet*, Kylhammar och Battail, tar sin utgångspunkt i vad de kallar den mörkare sidan i spänningsfältet mellan kommunikation, kunskap och modern demokrati. Intresset riktar särskilt mot maktens mekanismer mitt i den kommunikativa processen. I boken ryms vitt skilda perspektiv, alltifrån analyser av hur maktförhållanden uttrycks mellan vårdpersonal och patienter till hur deltagares liv dramatiserar av tv-redaktioner i Big Brother och andra dokusåpor. Ett problem i analyser av maktförhållanden är ofta att författare vill greppa över för stora områden. Men flera av texterna lyckas bra med att visa hur makt utövas kommunikativt genom att peka på avgränsade fenomen.

Särskilt intressant är Viveka Adelswärd och Lisbeth Sachs bidrag som problematiserar hur statistik används i kommunikationen mellan sjuksköterskor och patienter. Analyserna visar tydligt kommunikationsbristerna och maktutövningen – krocken när forskningsresultat baserade på stora grupper ska sättas i relation till den enskildes resultat på ett medicinskt

test. Hur ska patienten förhålla sig till sitt eget resultat av ett kolesteroltest jämfört med ett satt gränsvärde? Och hur ska personal redogöra för den osäkerhet som trots allt finns kring olika gränsvärden? Kommunikationen blir här både en källa till makt och vanmakt.

Flera författare återkommer också till vad som inom medieforskningen kallas mediernas problemformuleringsmakt – hur man med kommunikation, och då ofta via medierna, formulerar vad som är ett problem och hur vissa berättelser om verkligheten vinner över andra. Lars Ingelstams essä "Orden, pengarna och sanningen", visar förtjänstfullt hur föreställningar om jämviktsteori och självreglering lyckats prägla hela den politiskt-offentliga debatten om ekonomi, trots att det finns flera konkurrerande uppfattningar. En annan artikel, mer tydligt kopplad till medieforskning, är Patrik Lundells bidrag om hur pressen har lyckats med historieskrivningen om sig själv. Som alla institutioner berättar man denna historia i förskönande ordalag och Lundell visar att pressens historieskrivning ►

► om publicisternas gärning kanske inte är fullt så entydigt positiv som den ofta beskrivs. Lundell menar att före idealet om den oberoende publicisten hade tidningarna inga redaktionella linjer och gav snarare uttryck för ett slags medborgarjournalistik. Idealet som härskade var att tidningsutgivare hade en skyldighet att införa vad medborgarna ville ha infört och man tog därför in åsikter av allehanda slag. Om tidningen före publicisternas

ett nyhetsmonopol från ett antal mediejättar kan medborgarna få information från en mängd olika källor. Han menar att konkurrens, teknologi och avreglering snarast har befriat världen från ett informationsmonopol än skapat en global medieby där den seriösa journalistiken är satt på undantag. Jag är inte säker på att jag håller med Frum i alla hans slutsatser, men det är lite uppfriskande med en annorlunda tolkning av konsekvenserna av internet och det globala mediesystemet.

I *Medieetik under debatt* är själva ingången att det etiska ramverket är satt under stark press av både kommersiella krafter och otåliga lagstiftare. Dessutom har (medie)utveck-

lingen gjort att nuvarande system har brister och är svårt att överblicka. Givetvis är bredden i utgångspunkter eller angreppssätt därmed lite smalare. Det är i första hand dagens etiska regelsystem som står i centrum och vad som kanske måste göras för att systemet ska kunna behålla sin legitimitet. Visst är det några som tvivlar på själva grunden för journalistiken. Johan Ehrenberg ifrågasätter till exempel journalistikens sanningsanspråk över huvud taget och vidgar därmed frågan om etik till något helt annat än frågor om vilket organ som ska kontrollera om medierna sköter sig. Andra håller sig mer nära sina egna områden, som exempelvis

Twistefråga. Protester mot Muhammed-karikatyren. Foto: Fredrik Persson/Scanpix

visas i Publicistklubbens ordförande Stig Fredrikssons resonemang om (o)lämpligheten i att låta klubben vara ett formellt organ för att utvärdera medierna.

Enigheten om att något inte står rätt till i journalistiken är gemensam, men samtidigt är uppslutningen kring dagens självsaneringssystem stor, vilket innebär att nästan alla värjer sig mot en hårdare lagstiftning. Diskussionerna landar i princip i att systemet fungerar ganska bra, men att det måste reformeras i större eller mindre omfattning. Många författare uppehåller sig vid det faktum att man får vända sig till olika instanser för klagomål beroende på vilket medium det gäller. Förslagen på nya organ som skulle göra

det enklare för enskilda att kritisera medierna är många: en gemensam etiknämnd för press och etermedier, en Medieombudsman (MO), Mediernas etiska råd, Mediernas opinionsnämnd (MON) är några förslag som dyker upp.

Intressant är i mitt tycke Thorbjörn van Kroghs text om MAS (*Media Accountability System*), ett slags icke-statliga sätt att påpeka mediernas brister och förtjänster och höja deras kvalitet. I MAS ryms allt från de system som redan finns i dag till nya idéer och förslag, som exempelvis att de som medverkar i reportage ska få utvärdera hur de har behandlats av redaktionens medarbetare och i den färdiga publiceringen. Listan på idéer är lång och kanske mer fruktbar än lagstiftning och tron på ett enda system som kan förbättra mediernas kvalitet. Lösningar finns, men trots allt tycks det även här finnas en viss vanmakt i ett alltmer uppsplittrat medielandskap, stenhård konkurrens om publiken och minskade resurser för nödvändig granskning. Medierna har kanske makt, men den goda journalistiken präglas framför allt av vanmakt.

ALLA DESSA TRE BÖCKER är intressant läsning, var och en på sitt vis. *Det vanställda ordet* väcker många frågor med sina olika sätt att ta sig an frågan om kommunikation och maktutövning. Essäerna i *Medierna och mediernas makt* är välskrivna och pekar på ett antal centrala problem för journalistiken i mediesamhället. Den största förtjänsten med *Medieetik under debatt* är att man får en god kartläggning av vilka åsiktslinjer som finns kring etik i det svenska mediesamhället.

Men en misstanke som slår en när man tagit sig igenom tre böcker med 52 essäer om mediemakt och medieetik är huruvida dessa inte sammantaget också är ett uttryck för den problematik de själva målar upp. Antologier är, liksom snabb nyhetstext, en tacksam form. Ett antal författare kan få reflektera över ett ämne eller ta fram forskning som passar in i en gemensam ram. Det är kort, lättläst och man behöver inte oroa sig för att allt måste hänga ihop. Varje text blir sitt eget universum.

Som enskilda texter är många artiklar också alldeles utmärkt, men uppsplittringen och bristen på syntes drabbar inte bara den medievärld som många av författarna beskriver. Den drabbar också böckerna som helhet. Visserligen hålls de hjälpligt samman av en kortare inledningstext som visar hur de passar in i bokens uppläggning. Men vad säger böckerna sammantaget om kommunikationens makt och medieetikens villkor? Blir inte antologierna därmed också ett uttryck för det moderna samhällets brist på sammanhang?

SAMHÄLLET | FILOLOGI

Barbariet är inbäddat i språket

Victor Klemperers klassiker om Tredje rikets språk finns nu på svenska

LTI, LINGUA TERTII IMPERII – så lyder den lärda titel som Victor Klemperer gav sin filologiska loggbok över det tyska språkets förändring och pervertering under Tredje riket. Liksom i Klemperers berömda dagböcker syftar LTI till att lokalisera ursprunget till nazisternas barbari genom att noggrant iaktta språkets ombildningar. De kriminella handlingarna finns redan inbäddade i språket innan de faktiskt drabbar människorna, det är Klemperers övertygelse. Men det är värre än så: offren lär sig tala med bödelns vokabulär och hjälper således till att hålla det blodiga maskineriet igång. Då språket är bärande för det sociala utbytet kan till slut ingen skydda sig mot att bli förgiftad.

Många av dessa betraktelser tar sin utgångspunkt i det interneringshus för judar i Dresden som var Klemperers hemvist under krigets sista år. Klemperer hade konverterat till kristendomen i 20-årsåldern, han hade varit tysk soldat i första världskriget och var gift med en tysk, "renrasig" kvinna, en omständighet som flera gånger räddade hans liv. Klemperer bemödar sig att skriva boken som yrkesman och filolog och hålla de personliga notiserna till den dagbok som han samtidigt för. Han använder hela sitt kunskapsregister från de romanska språken och litteraturvetenskapen för att nagla fast LTI:s förödande essens.

Samtidigt kan han inte befria sig från sin identitet som "tysk". Det sanna Tyskland, menar han, har ingenting med

... offren lär sig tala med bödelns vokabulär och hjälper således till att hålla det blodiga maskineriet igång. Då språket är bärande för det sociala utbytet kan till slut ingen skydda sig mot att bli förgiftad.

nazismen att skaffa. Det tyska språket var fram till att den nazistiska propagandaapparaten började rulla ett obesudlat språk. I poetisk rikedom och analytisk klarhet var det oöverträffat. Det finns avsnitt i boken – berättade endast i bisatser och ofta ursäktande kommenterade av Klemperer själv att de egentligen hör hemma i dagboken – som är sådana hjärtskärande skildringar av den gamle professors fruktloshet och tysta motstånd mot språkets

Av
HÅKAN FORSELL
Fil. dr i historia vid Stockholms universitet
och redaktör på Axess

LTI
Tredje rikets språk
Victor Klemperer
Översättning: Tommy Andersson
Glänta produktion (367 s.)

barbari, att man måste lägga den ifrån sig och ta några djupa andetag för att orka fortsätta läsa. Gestapoyngringarna pryglar honom, skriker okvädingsord och "duar" honom – något som Klemperer uppfattar som mer förnedrande än allt fysiskt våld. I interneringshuset blir han hånad av andra judar för sitt "blonda hjärta". Klemperer framhåller att språkbruket inte har någonting med tyskan att göra. Allt är genomsyrat av LTI.

HELA KLEMPERERS TILLVARO var språk. Han läser, skriver och reciterar tyst för sig själv. Han lider när hans bibliotekskort dras in och han får förlita sig på den ojämna tillströmningen av böcker från illegala källor. I brist på tillåten lektyr nagelfar Klemperer alla trycksaker som kommer för hans blick. Han stannar inte blott vid språkliga uttryck, utan analyserar också form, sättning och bilder. Han dissekerar SS-logotypen. Dess taggiga, sicksackiga

form hade förvisso tagit intryck av runalfabetet. Men mer anmärkningsvärd är likheten med varningsskyltar för högspanningsledningar, där s:et stiliserats till bilden av en blix. Blixten var en omtyckt nazistisk symbol som förde tankarna till

energiansamling och snabbhet. Överskriftdet mot det måleriska såg Klemperer som en återvändo till hieroglyfernas sinnlighet. I gränssnittet mellan plakatets bildspråk och språk i vanlig mening träffade SS-logon dock på oväntade bekantskaper: modernismens tvivlare, sönderdelare och dekadenter – som Apollinaire i kalligrammet "un cigare allumé qui fume". Men den uttrycksform som hos esteter som Apollinaire uttryckte skepti-

cism användes av nationalsocialisterna för förenkling, attack och pöbelvrål.

Klemperer noterar nazisternas dragning till vissa prefix, till hyperboler och deras särskilda fäbless för att kombinera ett bildspråk från mekaniken med affektuttryck. Han ägnar också ett ingående intresse åt interpunktionens inneboende betydelse. Det tyska lärdomsspråket hade en förkärlek för semikolon; *Sturm und Drang*-rörelsen älskade utropstecknet, den tidiga naturalismen använde ofta tankestrecket; skeptikerna kunde inte få nog av frågetecknet. Man skulle kunna tro att den högröstade nationalsocialismen också brukade flitigt med utropstecken. Men deras främsta kännetecken var enligt Klemperer snarare det ironiska citations-tecknet: " ". Detta kastade ett tvivel över sanningshalten i ett föregivet neutralt uttryck: Einstein var en "forskare", Heinrich Heine var en "tysk" diktare. Andra retoriska grepp hos LTI var det ständiga bruket av superlativer. Ord som "obegriplig", "oräkneliga", "fullständig", "evig" blev snart så vardagliga att de tanklöst användes av alla människor.

Klemperer kan inte nog ofta påpeka den aningslösa skulden: "Segrarnas språk [...] man talar det inte ostraffat, man andas in det och lever som det lär." Han framhåller att den som är okritisk måste anses som medansvarig tills han eller hon förmår uttala sin position. Klemperer erfar hur ousägligt svårt det är för den aningslöse att finna sitt eget språk. Att finna detta språk betyder att inte vara aningslös längre – men det betyder också att man inte längre kan använda maktens och segrarnas språk. Man har skrivit in sig bland förlorarna, bland dem som drabats.

VICTOR KLEMPERERS RENÄSSANS det senaste decenniet beror huvudsakligen på utgivningen av hans dagböcker, som på ett inträngande sätt skildrar den vardagliga förändringen av det totalitära samhället i Tyskland. Dagböckerna, som utgavs i sin helhet först under 1990-talet, har översatts till otaliga språk – ett urval finns också på svenska – och de har även blivit föremål för en tv-filmatisering. LTI har hamnat i skuggan av uppmärksamheten kring dagböckerna. Den har fått gälla som en studie för en mindre samling experter och språkvetare. Vid läsning av boken framstår det som en obegriplig fördom. ►

► Bokens allmängiltighet är snarare alltför uppenbar. För samtidigt som Klemperer granskar nazisternas språkförgiftning reflekterar han över den politiska retorikens och den politiska modernitetens generalitet.

Allt språkförfall, alla tider av språkfördärv är ett hot mot samhället. Varje form av slagordsaktig förenkling verkar förtryckande och uteslutande. Genom det

Språket är hos Klemperer ett bedrägligt transportfordon för såväl ideologi som sinnlig åskådlighet. Han belyser hur språkets räckvidd fångar in omgivningens materialitet och sociala spel.

tanklösa bruket av ett språk som ej tar hänsyn till schatteringar, skillnad och kvalitet blir människan avhumaniserad. Klemperers endast halvt formulerade hypotes är att språkets utarmning svarar mot samhällets ökade tekniska organisering, där varje form av pluralism och mångtydighet verkar hämmande för möjligheten att nå de utstakade målen. Såväl språklig som samhällelig komplexitet och motstridighet är oförenlig med framstegstänkandet.

Valet att infoga översättningen av *LTI* i serien Mediehistoriskt Bibliotek – där tidigare böcker av Friedrich Kittler och Paul Virilio har utgivits – är intressant. Det ger en inramning åt Klemperers verk som inte bör förbli ouppmärksam. Klemperer stannar ju inte vid de rent språkliga undersökningarna. Ständigt söker sig han bortom lingvistikens naturliga synfält och vetenskapliga områden. Det är inte bara för att Klemperer var en uppmärksam radiolyssnare som han blir en medieteoriker. Snarare är det genom hans knivskarpa analyser av det undflyende mötet mellan språkets uttryck och innehåll och tingens, symbolernas och vardagens förändrade mönster som han framstår som en modern kulturanalytiker. Språket är hos Klemperer ett bedrägligt transportfordon för såväl ideologi som sinnlig åskådlighet. Han belyser hur språkets räckvidd fångar in omgivningens materialitet och sociala spel, från tennisbollen med hakkorset på i leksaksaffären till vitsar om en judisk dams ondulerade hår och födelseannonsernas utformning i *Dresdner Anzeiger*.

Den svenska översättningen av Tommy Andersson är beundransvärd. Klemperers språkvärld – där tyskan förändras inför hans ögon, ord får pejorativa glidningar, gamla uttryck ställs på huvudet och nyanser plattas ut med gevärskolven, men där fibrerna av de tidigare betydelserna ännu går att skönja – denna värld är, om vi så säger, djupt tysk. Det är inte lätt att överföra detta till ett annat språk som inte har gjort liknande historiska erfarenheter. Andersson vet att det inte går, därför finns alltid de tyska uttrycken parallellt angivna. Samtidigt har översättningen inte förlorat något av den ironiska energi, förtvivlade

poetik och överlevnadskraft som karakteriserar originalet.

KLEMPERER SLÄPTE INTE sitt intresse för språkets förändring under totalitära regimer efter kriget. Före sin död 1960 hade han samlat material till en fortsättning, denna gång om språkets användning under kommunistregimen i Östtyskland. Det är lite synd att inte förordet gör läsaren uppmärksam på detta. För egentligen har *LTI* en giltighet som sträcker sig bortom den nazistiska epoken och det kan vara värt att kort berätta denna historia.

LTI publicerades ursprungligen i den sovjetockuperade zonen av Tyskland år 1947. Boken nådde snabbt klassikerstatus i Östtyskland och betraktades som plikt-läsning om fascismens förödande inverkan på det tyska samhället. I Västtyskland noterades däremot kritiker att Klemperer på ett flertal ställen i *LTI* uttryckte sig sympatiskt gentemot Sovjetunionen. Men kritiker-na förbisåg samtidigt att Klemperer faktiskt använde begreppet "Fjärde rikets språk", *Lingua Quartii Imperii*, som en fortsättning på den totalitära språkförgiftningen i och med sovjetockupationens avnazifieringsprocesser.

Klemperers oppositionella inflytande uppmärksammades inte minst när författaren Jürgen

Hitlers mikrofon. Ett viktigt villkor för spridningen av *LTI* var den nya ljudteknologin. På bilden syns en Neumann CMV3, den typ av mikrofon som fångade Hitlers tal.

Foto: Glänta produktion

Fuchs arresterades av Stasi för att ha protesterat mot utvisningen av Wolf Biermann ur Östtyskland 1976. Året där-efter blev Fuchs av med sitt pass och deporterades till Västberlin. Fuchs beskrev sedermera i en artikel i *Jahrbuch der Deutschen Akademie für Sprache und Dichtung* hur han redan som skolpojke hade blivit fascinerad av Klemperers studie och att den hade lagt grunden till hans kritiska inställning till den östtyska kommunistregimen. Fuchs hade upptäckt, till sin egen skam och skräck, att Klemperers analys av nazisternas totalitära språkregim var fullt överförbar till den allmänna debatten i DDR.

När Klemperers dagböcker offentliggjordes – särskilt de två delar som behandlar tiden efter krigsslutet fram till Klemperers bortgång och som inte finns i svensk översättning – blev förbindelsen mellan de nazistiska och kommunistiska språkvärldarna helt uppenbar. Klemperer skrev under hösten 1945 att han avsåg att fortsätta studera nyhetstidningarna "sub specie LQI", och något senare i en kort exklamatorisk anteckning: "LTI = LQI!"

1947 VALDE KLEMPERER att ge ut *LTI* i en version som han visste skulle accepteras av de kommunistiska makt-havarna. Det var ett beslut som beredde honom stora moraliska svårigheter. Det som till slut fick honom att välja självensureringen var övertygelsen att nazisterna till den grad hade förstört det tyska språket och samhället att en fokusering på detta brott, och på alla tyskars omedvetna delaktighet i maktapparatusens förbrytelser, var viktigare än att peka på språkperverteringens fortsatta utveckling. Till det ironiska och djupt pessimistiska i historien hör också att Klemperer såg sig tvungen att gå med i kommunistpartiet i november 1945. De personliga kvalin inför detta val står också tydligt att läsa i dagboken: "Jag bör ingå i KPD:s vänsterflygel och jag är för Ryssland. Men samtidigt: Friheten, min frihet!"

Klemperer offrade *LTI* som en *case study* för att förmå sina landsmän att öppna ögonen för det totalitära språket. Men därmed hade han också självantagit avstånd från att vidga undersökningen och presentera den som den generella analys av språk, makt och totalitär politik som den egentligen var avsedd att vara. En sådan studie hade helt enkelt aldrig blivit publicerad i ett sovjetkontrollerat område.

Denna historia berättas inte i förordet och inte i notförklaringarna i den svenska översättningen. *LTI* förblir en *case study*, ett unikt och skrämmande exempel på diskursens, på det språkliga nätverkets makt. Det hade inte gjort denna fantastiska bok sämre om utgivarna hade varit lika historiskt som diskursanalytiskt och medieteoriskt medvetna.

SAMHÄLLET | STATSVETENSKAP

Så funkar imperiet

Klargörande historia med relevans för samtiden

HELT PLÖTSLIGT KOM för några år sedan imperiet att hamna på allas läppar: en hel mängd akademiska böcker fick titlar som på mer eller mindre goda grunder innehöll ordet "imperium". Så svårförklarar var det förstås inte. Attentaten den 11 september 2001 inledde en ny våg av reflektion kring statens och maktens roll i den internationella politiken. Sedan Sovjetunionens fall hade debattörer och samhällsvetare talat mycket om någonting som hette globalisering, som då ansågs innebära att de stora transnationella företagen avlöste staterna som de viktiga aktörerna i världen. Det var som om gränser, hangarfartyg och pass inte spelade någon roll längre. I stället var det de kapitalistiska företagen som gjorde sig allsmäktiga på statens (och den lilla människans) bekostnad. Sådant får man inte höra så ofta längre, och det är nog gott så. De senaste årens utveckling har visat att stater och militärmakt inte slutar spela roll bara på grund av att vi för ett tag inbillade oss att de inte är viktiga. 11 september visade på en blotta i garden, en svaghet hos den enda kvarvarande supermakten. Men attentaten var också början på en diskussion om USA som imperium.

Det är många som inte riktigt velat omfamna "imperiet", inte ens bland de nordamerikanska hökarna. En sur doft av 70-talsvänster har legat över ordet, en given association till "imperialism". Ändå finns det skäl att förmoda att ett återbesök hos historiens imperier kan kasta ljus över vår samtid. Det har den tyske statsvetaren Herfried Münkler gjort i boken *Imperier*, som nu har kommit på svenska (i inte alltid lyckad översättning, eftersom en hel del har blivit konstigt eller felaktigt – så kan inte den metaforiska användningen av tyskans *überlagern* återges med "överlagra", och den teologiska termen *Heilsgeschichte* heter förstås inte "nådehistoria" utan frälsningshistoria på svenska).

Det är en imponerande bok: Münkler följer de historiska imperiernas uppgång och fall och utvecklar en sorts jämförande imperieforskning som blottlägger imperiers gemensamma kännetecken. Utifrån studiet av Athens och Roms, Kinas och Persiens, Djingis Khans rikes och det brittiska imperiets utveckling kan man dra slutsatser som rimligen gäller alla imperier – ett imperium, menar Münkler, funge-

Av

JOHAN TRALAU

Fil. dr i statskunskap
vid Uppsala universitet

IMPERIER

Världsherraväldets logik från
Romarriket till Förenta staterna

Herfried Münkler

Översättning: Joachim Retzlaff

Daidalos (292 s.)

rar och måste med nödvändighet fungera annorlunda än vanliga stater.

Den här framställningen visar också på en viss välvilja gentemot imperiet som princip från författarens sida. Münkler själv vill, i polemik med alarmistiska imperialismteorier, använda "imperium" som en värdefri vetenskaplig term, och här finns det skäl till viss skepsis. I det stimulerande inledningskapitlet diskuterar Münkler en passage i den grekiske historieskrivaren Thukydides stora bok om det peloponnesiska kriget och invänder gentemot tidigare kritik av athenarnas imperiepolitik att dessa helt enkelt följde en imperiemässig "handlingslogik", en sakens egen gång. Föreställningen om en sådan handlingslogik, en sorts mönster som man bara inte kan välja bort eller revidera, är förstås problematisk: den kan på sätt och vis framställa stater och beslutsfattare som viljelösa och därför i någon mening ansvarslösa skådespelare i ett drama där allt redan är skrivet och inget får ändras i rollerna. Men den lätta välviljan gentemot imperierna stör inte senare i boken; här finns i stället ett berikande och ögonöppnande möte med imperierna helt utan moralism, ett möte som stimulerar och intresserar även den som är skeptiskt inställd till imperier.

MÜNKLER DELAR IN imperierna i olika typer: stäppimperier, sjöriken och landimperier. En grundläggande observation är att framgångsrika imperier oftast ligger i periferin – eller snarare i det som till en början är geografisk och politisk periferi. Så kunde det marginella Storbritannien erövra sin ställning som imperiemakt genom att i *splendid isolation* äse hur kontinentens stora makter slog sig blodiga i kampen om överhöghet, och senare

kunde USA, som ju även det var maktpolitiskt och geografiskt perifert, bygga upp sin maktställning genom att helt enkelt vara litet för avlägset för att man skulle bråka med det. Både Storbritanniens och USA:s historia visar också på den avgörande fördel som tillkommer sjöimperier: sådana har oerhört mycket lättare att kunna föra en ekonomiskt hållbar imperiepolitik. Stäppimperier, alltså de förmoderna riken som uppstod när nomadiserande barbarfolk med oerhörd brutalitet lade under sig enorma områden och som sedan ofta snabbt bröt samman när ledaren, som en Djingis Khan, dog, är förstås ett särskilt fall. Men jämförelsen mellan landimperier och sjöimperier ger vid handen att de senare uppvisar större ekonomisk effektivitet. Att bygga upp militär makt blir för dessa ett instrument för ekonomisk vinning, för örlogsfartyg har den uppenbara fördelen att de inte bara kan användas för att anfalla andra länders trupp, utan också för att skydda handelsförbindelser. Sjöimperier grundar sig alltså på handel, medan landimperier måste hålla stora mängder trupp utan att få någon särskild avkastning av detta (fantasierna hos 70-talets samhällsvetare om det militär-industriella komplexets ekonomiska betydelse var därför mest förvirrade).

Men det verkligt avgörande för ett imperiums stabilitet är att det skall kunna konsolideras inte bara som erövrare utan just som imperium: det måste, menar Münkler, korsa den "augusteiska tröskeln". Den romerske kejsaren Octavianus – med tillnamnet Augustus – genomförde under årtiondena före Kristi födelse radikala moraliska och politiska reformer i riket. Han införde, med Münklers ord, regler som uppmuntrade barnafödande bland eliten "som en åtgärd för att öka den administrativa och militära elitens motståndskraft mot korruption. Personer som är inskrivna i en släkts nedärvda traditioner är mindre mottagliga för mutförsök än individuella karriärister, som på sin höjd behöver bekymra sig om sitt eftermäle, men inte om sina barns och barnbarns öde". Imperiet skulle inte utnyttjas för egen vinning av dem som styrde det, men det skulle inte heller utnyttja de folk som ingick i det.

Den augusteiska tröskeln innebär alltså att centrum inte längre primärt berikar sig på periferins bekostnad, i stället handlar det om att imperiets centrum investerar i och uppfattar sig vara förpliktat att civilisera periferins folk. Augustus reformer innebar därför att medborgarrätten utvidgades, att de i Italien boende i hög grad förlorade sina privilegier, och att personer från imperiets periferi i allt högre grad identifierade sig med det. Soldaterna rekryterades allt oftare från andra delar än ▶

► Italien, inte heller rikets kejsare kom med nödvändighet därifrån, och i takt med denna pacifiering av periferin kunde utgifterna för krigsmakten sänkas. Den augusteiska tröskeln är alltså den förändring som innebär att ett imperium får ökad legitimitet för sitt herravälde: det konsolideras, som en sorts oberoende domare, inte som ett främmande rovdjur.

DET ÄR I DETTA HÄNSEENDE det amerikanska imperiet – om det nu är ett sådant – har så stora problem. Invasionen i Irak föreföll till att börja med innebära att USA överskred den augusteiska tröskeln. Men även om man bortser från Bushadministrationens motiv (exempelvis Dick Cheneys förhållande till det på Irakkriget profiterande megaföretaget Halliburton) finns det en egen dynamik kring den augusteiska tröskeln som kan göra att utvecklingen vänds. Om periferin upplever att imperiet egentligen bara har exploateringsmotiv, kan detta leda till en våldsspiral som gör att det för sin ställnings skull måste engagera sig i alltmer kostsamma och destruktiva militäräventyr, vilket i sin tur innebär att imperiet förlorar sina möjligheter att ingripa när det verkligen behövs och därför förlorar sin förmåga att stå som en garant för fred.

I denna situation blir därför imperiet uttänjt och mycket sårbart. Ett imperium har oerhört långa försörjningslinjer: det måste förse sin förvaltning i forskningsringen med bränsle, mat, information och vapen. Och just dessa försörjningslinjer blir det naturliga målet för de militärt underlägsna upprorsmän som aldrig kan möta imperiet i öppen strid, men som däremot kan göra livet till ett helvete för imperiet och dess utsända genom bakåll och terrorattacker. Denna spiral av tilltagande desperation, våld och repression syftar till att göra imperiet till det som det alltid redan har utmålats som av sina fiender: en exploaterande förtryckarmakt. En liknande strategi använde de europeiska vänsterterroristerna under 60- och 70-talen; man ville att de demokratiska och kapitalistiska staterna inför hotet från terrorattacker skulle bli rena repressionsinstrument.

Romarna var duktigare imperialister än amerikanerna, och USA saknar en Augustus. Inför dessa historiska analogier blir det också tydligt hur mycket som står på spel i kampen om den augusteiska tröskeln.

Ofta hörs i den samhällsvetenskapliga debatten röster om behovet av "mer historia", alltså att samhällsvetare i högre grad bör ägna sig åt historien. Herfried Münklers bok är ett tydligt bevis på hur fruktbart ett sådant arbete kan vara: en oerhört läsvärd och klargörande bok om vår tids problem utifrån insikter om det som – kanske – är alla tiders problem. ■

SAMHÄLLET | ENERGIPOLITIK

Mätaren står på halv tank

Viktig men slarvig diskussion om den sinande oljan

MED OLJEPRISER som tangerar den högsta nivån någonsin och med den roll oljan spelar för världspolitik, ekonomin och miljön, är det inte konstigt att det kommer ut många böcker i ämnet. Jeremy Leggetts *Till sista droppen. Den kommande oljekrisen och de nya lösningarna* har översatts av Sofia Boda och getts ut av Ordfront. Den försöker täcka de flesta problemställningarna, men liksom så mycket annat som skrivs om olja nu, handlar den mest om en debatt som startades med en artikel i *Scientific American* 1998.

I den lanserade de två oljegeologerna Colin J. Campbell och Jean H. Laherrère begreppet "Peak Oil". Uttrycket har översatts lite olika. Sofia Boda har i den svenska utgåvan valt "oljetoppen" rakt upp och ned. Vilket fungerar bra. Vad det handlar om är när världens oljeproduktion når sin topp. Att det förr eller senare kommer att ske råder ingen oenighet om. Frågan är bara när.

Campbell och Laherrère hävdade att det går att räkna ut när denna topp nås genom att se på hur mycket olja som hittills har hittats. Olja finns inte överallt. När man väl finner den är den ofta fördelad på ett mycket stort, rentav gigantiskt fält, ett antal mellanstora och en mängd mindre fält. Detta gör att produktionen för en ny oljeregion i sin helhet tar formen av en klockkurva om man ritar upp den som ett diagram. Produktionen ökar snabbt, eftersom de största fälten hittas först. Men när dessa når sin fulla kapacitet kan nya fynd inte påverka hur produktionskurvan ser ut särskilt mycket, eftersom de fynden alltid är små.

Om man räknar ihop produktionen från alla områden i världen får man också en liknande klockkurva. Hittills har världens oljeproduktion ökat från år till år och ligger i dag på 84 miljoner fat per dag (ett fat är 159 liter). Men oljebolagen hittar allt färre gigantiska fält. Campbell och Laherrère hävdade därför i sin artikel att oljetoppen skulle nås inom tio år. Det betyder att oljeproduktionen börjar sjunka ganska snart – år 2008.

Eftersom världen är så beroende av olja spår också många att en ekonomisk kris av enorma dimensioner väntar när toppen nås. Jeremy Leggetts bedömning hör här till de dystrare. Det kommer att smälla till i världens ekonomi: "Smällen kommer

Av

BJÖRN LINDAHL

Frilansjournalist med olje frågor
som specialområde

TILL SISTA DROPPEN

Den kommande oljekrisen och de nya
lösningarna

Jeremy Leggett

Översättning: Sofia Boda

Ordfront (314 s.)

kanske att vara ett enda öronbedövande dån när paniken bryter ut och marknaderna störtar samman. Så var det vid den stora kraschen 1929. Eller också kommer flera mindre smällar att avlösa varandra och tillsammans orsaka minst lika stor förödelse som en enda jättesmäll."

JEREMY LEGGETT HAR studerat geologi och arbetat under många år som föreläsare vid ett av de universitet som utbildar geologer, samtidigt som han tog välbetalda konsultjobb för oljeindustrin. Men på 1980-talet hoppade han av och blev i stället vetenskaplig chef i Greenpeace. Få har kämpat så hårt som Leggett för att Kyoto-protokollet, som försöker dämpa utsläppen av växthusgaser, skulle bli verklighet. Han har berättat om alla fula knep som olje- och kolbolagen använde sig av för att motarbeta avtalet i sin bok *The Carbon War*. I dag är Leggett vd i företaget Solar Century.

I sin nya bok tar Leggett också upp den paradox som oljetoppdebatten framkallar. För är det inte en god nyhet för världens miljö att oljan håller på att ta slut? Därmed blir väl också utsläppen av koldioxid mindre? Leggett argumenterar dock för att en tidig oljetopp tvärtom förvärrar miljöproblemen, eftersom risken är att mer kol kommer att konsumeras. Jämför man med naturgas, som är den renaste fossila energikällan, släpper olja ut 24 procent mer koldioxid per energimängd och kol hela 74 procent mer koldioxid. Den enda lösningen är att världen så snabbt som möjligt övergår till alternativa energikällor som sol, vind och biobränslen.

Lika kritisk som Leggett är mot oljeindustrins beräkningar över ur mycket olja som har hittats, lika okritisk är han emellertid när han beskriver hur snabbt omställningen till alternativa energikällor

kan ske. "Till och med i det molniga Storbritannien skulle man kunna generera mer elektricitet än hela landets nuvarande förbrukning genom att montera solpaneler på alla tak som praktiskt lämpar sig för detta", skriver han. Man kunde kanske förmoda att ett så pass viktigt påstående hade underbyggts med en vetenskaplig rapport. I stället hänvisar han till en "BP-broschyr som kan hämtas på brittiska bensinstationer". Men varför ska vi plötsligt tro på BP, som Leggett lite tidigare i boken hudflängde för deras *Statistical Review of World Energy*? "De tror inte ens på siffrorna som de själva publice-

varumärken håller på att ta religionens plats i människors liv. Den som tycker att det låter intressant och vill finna källan, läser i en not: "Anteckning i min dagbok, mars 2001." När Leggett samtidigt gör ett stort nummer av att han har en vetenskaplig bakgrund och själv har erfarenheter av hur oljeindustrin försöker så tvivel om de vetenskapliga studier som visar att jorden håller på att värmas upp, är detta förvånansvärt slarvigt gjort.

DE FRÅGOR SOM LEGGETT skriver om – oljetoppen, global uppvärmning och de alternativa lösningar som finns – är alla viktiga. Han skriver på ett medryckande sätt, men resultatet blir ändå att man får känslan av att han använder de argument som passar honom bäst och som råkar ligga närmast för handen.

När man ser på vad som har skett i världen de senaste fem åren, så har Irak invaderats, Venezuelas oljeindustri lamslagits av strejker, Nigerias oljeproduktion minskat med en fjärdedel på grund av gerillaangrepp och en stor del av USA:s oljeproduktion slagits ut av orkanen Katrina. Under hela denna period har bensinpriset på svenska stationer pendlat mellan 9,63 kronor per liter som lägst och 12,67 kro-

nor som högst. Detta tyder på att världens energisystem trots allt är ganska robust. För att panik ska bryta ut på världens finansmarknader krävs att något oväntat sker.

Med den mycket utbredda debatt som nu förs om oljereserverna är det viktigt att både oljebolagen och de producerande länderna ger så korrekt information som möjligt. Som Leggett faktiskt påpekar handlar det inte om att oljan tar slut, utan om vilket år som världen pumpar upp så mycket olja att det inte går att öka produktionen ytterligare. Ordfront har översatt orginaltiteln *Half gone* med "Till sista droppen" och för säkerhets skull tecknat en bensinmätare som står längst ned på det röda. Hade det inte varit mer korrekt att den stod på halv tank?

Den omställning som världen står inför när oljeproduktionen börjar minska och en allt större del måste ersättas av annan energi är förstås enorm. Men att som Leggett gör i det avslutande, mer science-fiction-artade kapitlet, flirta med tankar om att en ekonomisk världskris är nödvändig för att ett samhälle baserat på förnyelsebar energi ska växa fram, är farligt. Den sortens tro på att det gamla först måste jämnas med marken för att det utopiska samhället ska få plats har sällan lett till att människor får det bättre. ■

Med den mycket utbredda debatt som nu förs om oljereserverna är det viktigt att både oljebolagen och de producerande länderna ger så korrekt information som möjligt.

rar! Domarn! Detta är en publikation som forskare världen över betraktar som sin energibibel!" skriver han och menar att publikationen ger en helt felaktig bild av vilka reserver av olja det finns i världen.

Detta är inte den enda smått bisarra fotnot som Leggett ger läsarna. När han skriver att konsumenterna måste börja påverka oljebolagen, citerar han reklambyrån Young & Rubicam, som hävdar att

Höstnyheter från Nya Doxa

Fredrik Sjöberg
Flyktkonsten

I *Flyktkonsten* följer författaren den bortglömde svenske akvarellmålaren Gunnar Widforss som reste till USA i början av 1900-talet. Författaren har med hjälp av efterlämnade brev och intervjuer med sentida ättlingar byggt en underhållande berättelse. Förutom den spännande levnadsteckningen får läsaren sig till livs dräpliga inslag i USAs historia, som exempelvis krigsmaktens inköp av kameler och tuggummiindustrins tidiga utveckling.

Flyktkonsten handlar givetvis om något mer än en enskild människas livsöde; rädslan för att skapa, rädslan att inte bli framgångsrik med det man skapar. I sin litterära form liknar *Flyktkonsten* hans förra bok *Flugfållan* som belönades med Vinterpriset av Samfundet De Nio och nominerades till Augustpriset 2004.

ISBN 91-578-0474-5
Inbunden. Utkommen. 192 s. 160 kr

Michel Onfray
Handbok för ateister

En ateologisk betraktelse

Michel Onfray är idag den mest lästa och omdebatterade franske filosofen. Onfray riktar en skarp kritik mot alla monoteistiska läror som kristendomen, judendomen och islam. Dessa delar en serie identiska förakt: hat mot förnuftet och intellektet; hat mot friheten; hat mot alla böcker i namn av en enda; hat mot livet; hat mot sexualiteten, kvinnorna och njutningen; hat mot det feminina; hat mot kropparna, begären, drifterna.

Onfray utvecklar en välargumenterad, militant ateism och argumenterar för ett hedonistiskt förhållningssätt som anknyter till upplysningstidens ideal där förnuftet står i centrum.

ISBN 91-578-0483-4
Mjukband. Utkommen. 287 s. 190 kr

Christer Sturmark
Tro och vetande 2.0

Om förnuft, humanism och varför människor tror på konstiga saker

Detta är en bok om den form av livsåskådning som brukar kallas Humanism. Boken orienterar den nyfikna läsaren om vad en modern, humanistisk och rationell livsåskådning egentligen innebär och vad den står för. Den ger också några praktiska verktyg, exempel och argument för att kunna föra en god humanistisk diskussion. Boken kan även fungera som stöd till dem som ser familj, vänner, arbetskamrater eller bekanta lockas av religiösa dogmer, vidskepelse, pseudovetenskap eller nyandliga idéer och strömningar.

Boken är enkel och lättillgänglig för alla som vill förstå vad det innebär att ha en humanistisk livsåskådning och vara humanist.

ISBN 91-578-0485-0
Inbunden. Utkommen. 260 s. 150 kr

Elisabeth Gerle
Mänskliga rättigheter för guds skull

Att tolka text, tro och tradition

Motsatserna odlas i den offentliga debatten. I väst för nyortodoxa grupper inom judendom och kristendom en kampanj mot talet om mänskliga rättigheter. Det ses som ett arv från upplysningen som hotar tro och tradition. Militanta, islamistiska grupper odlar motsättningen mellan en fundamentalistisk samhällsvision och rätt till yttrandefrihet och individens fria val. Andra anser sig till och med ha rätt att använda yttrandefriheten för att hetsa mot hela grupper.

Här ställs på nytt frågan: Vad är då en människa? I polemik mot kristna nytraditionister argumenterar Elisabeth Gerle för att vi måste tolka text, tro och tradition utifrån ett centrum som handlar om kärlek och relation och om människans värde och myndighet.

ISBN 91-578-0482-6
Inbunden. Utkommen. Ca 140 s. 150 kr

SAMHÄLLET | SVENSK EKONOMI

Större rörlighet kräver ökad trygghet

Regeringen håller på att skapa en modell där socialförsäkringarna förvandlas till bidrag

MASSARBETSLÖSHETEN är ett faktum, den fulla sysselsättningen en avlägsen hägring, arbetslinjen bestulen på sitt innehåll. Detta är vad vi kan utläsa från de utvidgade definitioner av arbetslöshet som sedan den borgerliga alliansens tillkomst har dominerat den svenska debatten. Men i västvärlden uppgår arbetslösheten i dag till mellan 20 och 40 procent (*OECD Economic Outlook* nr 79, juni 2006). Sverige tillhör den grupp länder – inklusive våra nordiska grannar – med minst utanförskap, till och med i jämförelse med mer marknadsliberala länder som Storbritannien och USA.

Fast är det något att glädjas över att andra har lyckats sämre än vi, särskilt som få länder kan uppvisa en sämre utveckling än Sverige under de senaste 15–20 åren? På vad beror denna svaga utveckling – och vad behöver förändras för att den ska vända?

Detta är kärnfrågorna i två debattantologier som utkommit under hösten: Bokförlaget DN:s *Sanningen om Sverige* med Mats Ögren som redaktör och SNS förlags *Den problematiska tryggheten* som Bo Södersten ansvarat för. Och oavsett hur man väljer att bemöta problemen är utgångspunkten i de två antologierna att Sverige har förändrats, att det har blivit mer som i andra länder och att globaliseringen ställer oss inför ett flertal utmaningar som gör det ännu svårare att åter nå full sysselsättning. Till detta kommer en gemensam insikt om att sysselsättningen måste öka för att vi ska klara av att finansiera framtidens välfärd och att det allt mer utbredda tjänstesamhället medför ytterligare utmaningar. Problembeskrivningarna är någorlunda likartade, men lösningarna ligger ofta långt ifrån varandra.

HUR HAR VI DÅ HAMNAT i dagens situation, med hög BNP-tillväxt och svag jobbtillväxt? Göran Greider menar exempelvis i *Sanningen om Sverige*, att orsaken till den svaga utvecklingen på den svenska arbetsmarknaden förklaras av skiftet i den ekonomiska politiken i början av 1990-talet, då inflationsbekämpning började prioriteras framför arbetslösheten. Detta paradigmskifte – uttryckt som normpolitikens intåg på keynesianismens bekostnad – genomfördes i blockpolitisk enighet och har därefter kompletterats med ytterligare

Av

DANIEL LIND

Ekonom på TCO

SANNINGEN OM SVERIGE

– en antologi om jobben som försvann

Mats Ögren (red.)

Bokförlaget DN (219 s.)

DEN PROBLEMATISKA TRYGGHETEN

– välfärdsstaten under tre decennier

Bo Södersten (red.)

SNS Förlag (207 s.)

begränsningar i form av utgiftstak och överskottsmål. Persson var (och Reinfeldt är) likt Odysseus surrad vid masten, oförmögen att aktivt minska arbetslösheten.

I andra änden av spektrumet finner man dem – kanske bäst manifesterat av en i vanlig ordning aggressiv Bo Södersten i *Den problematiska tryggheten* – som menar att den svaga utvecklingen på arbetsmarknaden under senare år främst har att göra med vår samhällsmodells inneboende svagheter. Vad han då avser är att vi i Sverige under de senaste tre decennierna har skapat ett system där incitamenten till arbete är för låga, där skatterna på arbete är för höga, där den offentliga sektorn hämmar tillväxt- och innovationskraft, där arbetsrätten skapar inflexibilitet och där facket är för starkt. De svagheter som vi under lång tid har byggt in i modellen har nu tagit sig uttryck i en undermålig förmåga att skapa nya jobb.

MEN HUR SER DÅ lösningarna ut för Sveriges del? Självklart kan dessa härledas från de olika skribenternas förklaringar till varför vi befinner oss i dagens situation. Precis som Johan Hakelius påpekar i sitt bidrag i Ögrens antologi, byggde den borgerliga alliansens valstrategi på att – i varje fall på ytan – bli rumsrena på vänsterkanten. Högerstämpeln skulle tvättas bort och eventuella konfliktytor elimineras. Alliansen skulle uppfattas som ett bättre vänsteralternativ än vänstern själv. Den berättelse man sedan drev stenhårt var att socialdemokratin har övergivit arbetslinjen och att alliansen kan föra

Sverige tillbaka på rätt spår genom att göra det mer lönsamt att arbeta: bidragen och inkomstskatterna måste sänkas.

Att på detta sätt bli en tillskyndare av den svenska modellen har inneburit att vi i dag till höger om alliansen har en opinion, som anser att mer fundamentala reformer måste till för att vi ska kunna öka sysselsättningen och minska arbetslösheten. Ofta försöker man från denna position – vilket framgår av bidrag i båda antologierna – förstärka argumentationen genom att hävda att globaliseringen tvingar oss att genomföra vissa reformer, oavsett om vi vill det eller inte. De som förfäktar denna position riktar ofta udden mot den i ett internationellt perspektiv höga svenska skattekvoten, konfliktreglerna på arbetsmarknaden och de relativt höga svenska lönerna för okvalificerade jobb. Utöver den tidigare nämnda Bo Södersten pekar också Urban Bäckström och Lars Calmfors i *Sanningen om Sverige* ut dessa problemområden.

EN ANNAN HÅLLNING har de skribenter som kan sägas ta en position på socialdemokratins högerkant. Till denna grupp kan vi bland annat räkna Jan Nygren. Han menar i sitt bidrag till DN-antologin, lite schablonartat, att den svenska modellen i grunden fungerar ganska bra, men för att skapa de nya jobben krävs det vissa reformer. Det kan då handla om att, utöver fortsatta satsningar på utbildning, kompetensutveckling och forskning, slopa förmögenhetsskatten, införa subventionerade hushållsnära tjänster och öka möjligheterna till privata alternativ i vården.

En tredje position intas i sin tur, som antytts tidigare, av Göran Greider. Han menar, återigen i *Sanningen om Sverige*, att den höga arbetslösheten inte förklaras av en rigid arbetsmarknad, små löneskillnader, en stor offentlig sektor eller starka fack. I stället pekar han på att den höga arbetslösheten är självvald genom att vi, över blockgränserna, har kommit överens om att nedprioritera arbetslöshetsbekämpningen. Bakom denna inställning ligger en kritik av 1990-talets fokus på utbudssidan av ekonomin. Greider menar att en mer efterfrågeinriktad ekonomisk-politisk struktur skulle ta oss tillbaka till full sysselsättning.

Stressforskaren Alexander Perski skriver, i någon mån i linje med Greiders hållning, i samma antologi att dagens stora

utanförskap på arbetsmarknaden åtminstone delvis är en rest av den utslagning av jobb vi drabbades av under krisåren i början på 1990-talet. Primärt drabbades den offentliga sektorn. Effekten av detta blev att stressen och den psykiska ohälsan ökade, med en viss eftersläpning. Först ökar kraven – som ofta kombineras med en avsaknad av kontroll och ständiga omorganiseringar – utan att stressen och tröttheten tilltar. Efter en tid ökar emellertid de psykiska besvären och sjukskrivningarna skjuter i höjden. Den psykosociala marginalen har eliminerats. Det var det vi, enligt Perski, bevittnade i slutet av 1990-talet när sjukfrånvaron ökade dramatiskt. De som kan förklara denna ökning är huvudsakligen kvinnor anställda i offentlig sektor, och de diagnoser som har ökat är framför allt sjukdomar orsakade av stress och psykisk ohälsa. Detta är viktiga kompletterande perspektiv i diskussionen kring sjukskrivningarna, den regionala fördelningen och beroendet av konjunkturer – en fråga som Lars Pettersson belyser i *Den problematiska tryggheten*. Har de offentliganställda, medelålders kvinnorna blivit de som fuskar i sjukförsäkringen?

FLERA AV SKRIBENTERNA i de två antologierna refererar i sina texter till den jobblösa tillväxten. Redaktör Ögren nämner till

... goda arbetsmarknadsutfall kan uppnås i en nordisk modell i vilken fristående parter, standardtrygghet och omställningsförmåga utgör centrala komponenter. Detta ger relief åt regeringens omvända flexicurity ...

exempel att Sverige är "världsmästare i det som kallas jobblös tillväxt" och Erik Jonasson försöker i sitt bidrag i Söderstens antologi visa att tillväxten utan jobb är mest framträdande inom industrin. Detta begrepp etablerades i den amerikanska debatten i början av 2000-talet då tillväxten var hög, men sysselsättningen utvecklades svagare. Samma fenomen dök sedan upp i Sverige och har nu fastnat i det allmänna medvetandet.

I dag används det som ett ytterligare argument för att Sverige måste reformeras för att sysselsättningen ska ta fart. Denna hållning har i mångt och mycket hämtat sitt intellektuella stöd i en SNS-rapport som visat att Sverige är det land i västvärlden som har haft svagast samband mellan BNP-tillväxt och sysselsättnings-tillväxt sedan 1980. Problemet är att denna diskussion i grunden är felaktig. BNP påverkar inte sysselsättningen på

lång sikt. Sambandet är omvänt: förändringen i arbetsproduktiviteten och sysselsättningen bestämmer BNP-tillväxten.

Dessutom kan man fråga sig om det bör vara ett positivt samband mellan BNP och sysselsättning. I ett jämviktsstillstånd, där sysselsättningsgraden är så hög som samhället vill att den ska vara, vill vi att BNP-tillväxten helt drivs av produktivitetstillväxten. Med tanke på att sysselsättningen ökade tidigare i Sverige än i många andra länder (på grund av kvinnornas etablering på arbetsmarknaden) och att Sverige samtidigt har haft en långsammare befolkningstillväxt, är det fullt rimligt att andra länder under senare år också kan uppvisa ett starkare samband mellan BNP-tillväxt och sysselsättningsstillväxt. Om sambandet sedan 1980 varit detsamma i Sverige som i Schweiz och Mexiko, ja, då hade den svenska sysselsättningsgraden i dag varit långt över 100 procent! Den som talar om jobblös tillväxt bör vara väl medveten om uttryckets begreppsliga brister.

I DN-ANTOLOGIN ANVÄNDS även ett annat (mode)begrepp frekvent: flexicurity. Detta har sin utgångspunkt i Danmarks arbetsmarknadsmodell där man säger sig kombinera näringslivets krav på flexibilitet med löntagarnas krav på trygghet. Konkret innebär detta att stora resurser läggs på en högkvalitativ och individualiserad arbetsmarknadsutbildning, att turordningsregler inte används vid uppsägning och att ersättningsnivån i arbetslöshetsförsäkringen är hög (90 procent).

Många debattörer menar att flexicurity också är något för Sverige. Jag håller i grunden med om detta. Framför allt baseras detta ställningstagande på att rörligheten på arbetsmarknaden kommer att öka och att tryggheten mer kommer att ligga i individens ställning på arbetsmarknaden snarare än i hennes anställning.

Hur en reform av detta slag exakt ska se ut låter jag vara osagt, men vad debattörerna över lag har missat är att vi i Sverige rör oss i riktning mot en omvänd flexicurity: (1) arbetsmarknadsutbildningen ska, enligt regeringen, skäras ned när den enligt flexicuritymodellen snarare borde öka (och kvalitativt förbättras), (2) arbetsrätten ska inte reformeras och (3) ersättningsnivåer och -tak ska sänkas i arbetslöshetsförsäkringen.

När den danska regeringen föreslog att arbetslöshetsersättningen skulle försämrats protesterade arbetsgivarna! De

menade, tillsammans med facken, att en sådan förändring skulle underminera den danska arbetsmarknadsmodellen och försvaga den rörlighet och omställningsförmåga som modellen kännetecknas av. Detta är ett perspektiv som inte heller belyses tillräckligt av skribenterna.

SAMTIDIGT MED DETTA hör man på ett globalt plan allt oftare en dansk argumentation. Globaliseringen och det hårdnande konkurrenstrycket gör att många fler löntagare riskerar att förlora sina jobb. För att omställningen från det gamla till det nya ska accepteras och förlöpa så smärtfritt som möjligt – både för individen och samhället – bör arbetslöshetsförsäkringen vara generöst utformad och arbetsmarknadsutbildningen väl utbyggd.

Ett viktigt exempel på detta är OECD, som i sin nyligen uppdaterade *Jobs Study* uttrycker sig på följande sätt:

Bra resultat [på arbetsmarknaden] kan också uppnås genom ett system baserat på kollektivavtal och social dialog, med generösa ersättningssystem och en aktiv arbetsmarknadspolitik, liksom en arbetsrätt som skapar dynamik på arbetsmarknaden samtidigt som den tillhandahåller trygghet för arbetstagarna.

Detta avsteg från den tidigare principen om *one-size-fits-all* visar att goda arbetsmarknadsutfall kan uppnås i en nordisk modell i vilken fristående parter, standardtrygghet och omställningsförmåga utgör centrala komponenter. Detta ger relief åt regeringens omvända flexicurity – en politik som också innebär att våra socialförsäkringar blir mer bidragslika, att välfärdssystemets legitimitet urholkas, att vår kollektivavtalsmodell undermineras samt att lönerna riskerar att sänkas.

SAMMANTAGET ÄR de två antologierna rimliga beskrivningar av den pågående ekonomisk-politiska debatten kring problem inom och möjliga lösningar på arbetsmarknadens områden. Om man föredrar den politiska diskussionen är *Sanningen om Sverige* att föredra, är man mer ekonomisk-statistiskt orienterad ligger *Den problematiska tryggheten*, trots det summariska hanteandet av vissa viktiga frågor, närmast till hands. Men båda antologierna är också ett uttryck för en brytningstid, som i likhet med tidigare stora samhällsförändrande perioder föregripits av ett aktivt sökande efter svaren på framtidens frågor. Vilka idéer som kommer att stå på framtidens dagordning vet vi inte i dag, men sannolikheten är stor att några av dem har presenterats i dessa böcker. Ha dock i åtanke att några viktiga dimensioner saknas, att hela det politiska fältet inte är representerat och att myter alltid florerar i debatten. ■

"Var tid har sin ruttenhet"

Tage Erlanders dagböcker har nått fram till Ungernkrisens år 1956

Den som uppnått pensionsålder och följaktligen har möjligheter att med viss överblick minnas ett år som 1956, lär väl framför allt koppla årtalet till den ungerska tragedin, troligen också till Suezkrisen. Utgivningen av Tage Erlanders dagbok är nu framme vid detta år. Man kanske tror att dessa händelser också ska prägla dagboken. Detta vore dock omöjligt. De båda stora katastroferna inträffar först i slutet av oktober och kan inte gärna kommenteras tidigare. Men även när dessa oerhörda händelser väl inträffar är det utrymme de får i Erlanders anteckningar förhållandevis begränsat.

I Sovjet avfyra Chrustjov på den tjugonde partikongressen i februari sin uppörelse med Stalin. I Polen skedde under våren en viss avstalinisering med utrensning av stalinister ur regeringen och amnesti för 80 000 politiska fångar, men inte mer djupgående än att strider mellan demonstranter och militär i Poznan i augusti ledde till ett femtiotal dödade och 300 skadade. Dessa händelser noterar inte Erlander i sin dagbok. Den 24 oktober har det rört en del på sig. Den återupprättade Gomulka har blivit förste partisekreterare, rykten har gått om ryska trupprörelser, men Chrustjov har godkänt Gomulka som Polens ledare. Och nu skriver Erlander, på tal om aktuella försvarspolitiska diskussioner: "Det utrikespolitiska läget efter händelserna i Polen ingav väl inte direkt oro, men något kan naturligtvis hända, som gör Östersjön riskablare."

UTVECKLINGEN I UNGERN kommenterar han inte förrän den 28 oktober: "Ungernkrisen gör det litet svårt att riktigt på allvar koncentrera sig på våra inhemska bekymmer men det går väl [när?] man väl kommer i gång." Varpå Suezkrisen löper amok. Egyptens president Nasser har nationaliserat Suezkanalen. Israel angriper egyptiska ställningar i Sinai, och Frankrike och Storbritannien angriper Egypten med flyg, åberopande sin ställning som skyddsmakter för Suezkanalen. Ett FN-ingripande aktualiseras. Erlander får klart för sig att han måste göra en regeringsdeklaration. Sovjetunionen iscensätter då ett formligt militärt anfall på Ungern, och Erlander blir självfallet djupt upprörd, men orkar inte, skriver han uttryckligen, beskriva sina reaktioner; han

Av

HÅKAN HAGWALL

Tidigare politisk redaktör
på Svenska Dagbladet

DAGBÖCKER 1956

Tage Erlander

Gidlunds (266 s.)

noterar dock att han inte blivit så förhärdat som han inbillat sig.

EMELLERTID TRÄNGER SIG OCKSÅ småttigheterna på. Erlander ska tillsammans med övriga partiledare (med undantag för kommunistledaren) uttala sig i radio, men upplever det som "smärtsamt, att partifanatismen nu gått så långt, att Radiotjänst fann det helt uteslutet att statsministern ensam skulle tala". Så är man tillbaka i det som hittills kännetecknat hela dagboks-sviten alltsedan 1945, partitänkandet och irritationen över massmedierna.

Det är dock lätt för en sentida dagboksläsare att bli alltför snorkig. Den som skriver dagbok skriver – om det inte är fråga om en till dagbok förklädd essäsamling eller prosalyrik – om sig själv, om det som angår honom. Eller för att använda en bra folkslag fras: om det han har med att göra. Och en svensk statsminister har mest att göra med svensk partipolitik, taktiska problem, sitt eget partis människor, bekymmer och vändor, idiotiska journalister, dumma oppositionsledare, obotliga kverulanter, motspänstiga ämbetsmän, lojala partikamrater och illojala, dugliga medarbetare och odugliga.

Det är om sådant man får läsa i Erlanders dagböcker. Han har inte redigerat dem och Sven Erlander, sonen som står för utgivningen, är föredömligt öppen. Vad Tage har skrivit har Tage skrivit, och Sven publicerar det med fåtaliga undantag som då gäller uppgifter eller omdömen om i sammanhanget helt ointressanta personer. Men bekymmer för att ett namngivet statsråd dricker lite för mycket, till exempel, varken stryks eller anonymiseras. Och Sven Erlander kan i förordet ta stöd hos fadern. Vid en läsning av sina gamla anteckningar 1975 skriver Tage att de är så bra att de bör ges ut.

Har han då varit helt uppriktigt i allt han skriver? Naturligtvis inte. Det är

psykologiskt otänkbart. Ingen normal människa, och det var Erlander, om än extremt duglig, kan konsekvent undvika att medvetet eller omedvetet förtiga ett och annat eller lägga det till rätta. Men helhetsintrycket av öppenhet och omedelbarhet i anteckningarna är starkt. Och den inblick i det dagliga regerandet och taktiserandet man får i Erlanders anteckningar är ytterligt intressant. Utan att göra sig någon illusion om att Erlander och hans tid utgjorde något undantag häpnar man till exempel över det eviga och uppenbarligen tidskrävande plottrandet med fördelningen av poster som landshövdingar och verkchefer, till förtjänata personer som bör belönas och hopplösa och jobbiga som man måste bli av med.

En aning obehagligt är det – även om formuleringarna ofta är rätt underhållande – att läsa de återkommande fördömandena av oppositionsledarna som dumma och ohederliga. Det låter lite som besvärjelser. Efter en valdebatt i Malmö mot högerledaren Jarl Hjalmarson sitter Erlander och några höga partivänner och gottar sig över hur bra det gått. Och Erlander noterar: "Men vad är det med Hjalmarson? Så absolut fri från alla sammanhang och allt sunt förnuft har jag aldrig mött honom förut." Dagen därpå finner Erlander skäl för följande: "Trist att läsa tidningarnas referat av Hjalmarsonsdiskussionen i går. Så mycken tjänstaktig dumhet som det finns att köpa, för den som har pengar." Men ibland är Erlanders sarkasmer oemotståndliga: "Jag har avslutat läsningen av Maurois 'Disraeli'. Och hittat nästan alla Tingstens formuleringar om Gladstone."

1956 VAR VALÅR. Socialdemokraterna förlorade ett par mandat, koalitionsbröderna i Bondeförbundet ännu fler. Koalitionen knakade. "Böndernas" riksdagsgrupp var till skillnad från partiledaren, inrikesminister Gunnar Hedlund, utled på samregerandet. Erlander grubblar på taktik. När är det lämpligt att skiljas? Och han försöker manövrera kungen. Det var ju på den här tiden denne som hanterade regeringsskiften. Men om detta nu skulle bli aktuellt, ville Erlander handha saken själv. Han försöker förmå kungen att binda sig för att socialdemokraterna ska få fortsätta som minoritetsregering, men befarar att kungen kommer att göra det han rimligen

ska, nämligen höra med alla parter och pröva möjligheterna för en bredare regeringsbas: "Kungen vägrade nu liksom i höstas att ge någon antydning om hur hans prövning skulle utfalla." Om detta fällde utrikesminister Undén kommentaren, att man därur inte skulle dra någon slutsats om kungens slutliga ställningstagande: "Regeringsbildandet är ju hans enda funktion och kungen vill väl inte beröva den allt innehåll."

Det var då det. Och på tal om kungligheter. Den ständigt läsande Erlander har läst i Hedvig Elisabeth Charlottas dagbok om en av "de verkliga förfallsperioderna i vårt land", Gustav III:s kamp för enväldet, och utbrister: "Tänk att det inte är längre sedan än att min farfars far levde i ett land som styrdes av något så helkorumperat och ruttet." Tja, var tid har sin ruttenhet. Gunstlingssystem har förekommit också i vårt århundrade och övergrepp på oppositionspolitik i det förra, det behöver man inte gå till sin farfars far för att finna vittnen till. Det minns man själv. Erlander har säkert på ett övertygande sätt rättfärdigat detta i den dagbok som med nuvarande utgivningstakt är att vänta 2009. ■■

ESSÄER OCH ARTIKLAR

Jean Genet

Översättning: Kim West

Propexus/Site Edition 3 (208 s.)

POLITIK OCH ESTETIK | Den 12 september 1982 anländer Jean Genet till Beirut. Han kommer dit via Damaskus, som han redan 1928 fascinerats av, för att inte säga förälskat sig i, som ung soldat i den franska armén. Men denna gång är det en åldrad författare som anländer – till en nattsvart vecka präglad av politiskt spel och en eruption av våld riktad mot de palestinska flyktinglägren Sabra och Shatila. Inom loppet av några dagar lämnar de internationella styrkorna Beirut, den nyvalda presidenten mördas, den israeliska armén kommer och de libanesiska falangisterna attackerar lägren och genomför en massaker.

Den text Genet skriver om dessa händelser heter "Fyra timmar i Shatila", och det är allt annat än en gängse rapport från fronten han levererar. Det handlar snarare om en dallrande, oroande text, där skrivsätt och stämningar blandas, där minnen – bland annat från Genets vistelse i ett PLO-läger 1970–71 – flätas in i de intensiva iakttagelser han gör under sina brutalt solupplysta vandringar bland ruiner, bråte, uppsvällda lik och förtvivlade människor.

Genets essä ingår i en nyutkommen

volym, sakligt betitlad *Essäer och artiklar* och översatt av Kim West. Boken är en påminnelse om att vid sidan av den uppmärksammade romanförfattaren och dramatiker återfanns också, från det sena 50-talet och fram till hans död 1986, essäisten Genet.

Några av Genets essäer finns sedan tidigare på svenska, bland annat den boklänga *Giacomettis ateljé*. Men i den nya volymen lyfts också hans politiskt orienterade skrivande fram. Detta tar fart under det sena 60-talet i en grupp artiklar ägnade åt de svarta pantrarnas aktivism i USA, som Genet starkt kom att sympatisera med. Men här återfinns man också, bland annat, en märklig essä om katedralen i Chartres, där den franska nationalismen bryts upp sten för sten, liksom den problematiska och intimiserande artikel om Rote Armee Fraktion, RAF, från 1977 som gjorde Genet till *persona non grata* för ett tag.

Mer intressant än Genets ställningstaganden i dessa texter är den förbindelse som de upprättar mellan politik och estetik. Bland annat genom att blottlägga hur ett slags teatralitet tar gestalt i den politiska aktivismen. Men också genom att Genet själv, vid flera tillfällen, pekar på ett samband mellan "revolutionära projekt" och "poetisk begåvning". Ständigt låter han sina iakttagelser och reflektioner böjas tillbaka mot det litterära skrivande som i hans fall ofta kretsade kring kärlek, död och rit – även om han väjer sig mot det senare begreppet i den långa intervju från 1975 som avslutar boken.

Att Genet lockas av en gestalt som lindansaren, som han ägnar en passionerad essä, förvånar därför inte. Inte heller att det är skönheten och döden – inte döden genom det hotande fallet, utan lindansarens identifikation med döden, hans radikala nollställning och utplåning av rädsla, äregirighet, mening och så vidare inför akten – som utgör essäns stödjepunkt.

Men framför allt är det kanske i poesin, konsten och teatern som dessa idéer kan bearbetas. I en av bokens mest suggestiva texter, "Det konstiga ordet", beskriver Genet en framtida teater placerad på en kyrkogård där föreställningar bara visas en gång för att betona karaktären av händelse och singularitet. Teatern måste också söka sig bortom den triviala dekor som ger betydelse åt samtiden – tv och film, "politiken, nöjena, moralen osv" – och sträcka sig ut ur den historiska tiden. Då kan man "upptäcka teaterns egen kraft, som kanske bara hör till det mytiska", skriver Genet, med en gest som också vittnar om hur hans eget tänkande kränger sig ut ur den mer måttfulla och snävt rationella diskussionen kring estetik och politik.

MAO

Den sanna historien

Jung Chang & Jon Halliday

Översättning: Ulf Gyllenhak

Prisma (882 s.)

BIOGRAFI | Jung Chang, författare till den internationella bästsäljaren *Vilda svanar*, och hennes make Jon Halliday gav i fjol ut en uppmärksam bok om det moderna Kinas fadersgestalt, Mao Zedong. Det är en bok som på ett drastiskt sätt ritat om porträttet av den person som burit upp de officiella berättelserna – om den långa marschen, om revolutionen och kommunisternas seger 1949.

Nu har denna tegelsten utkommit i svensk översättning under titeln *Mao. Den sanna historien*. Jonathan Fenby, som recenserade det engelska originalet i *Axess* (nr 8, 2005), lyfter fram den omfattande revision som äger rum i Changs och Hallidays bok. "Över tio års forskning har lett till ett ovedersägligt angrepp på den centrala myten i det kommunistiska Kina: Mao själv. En hänsynslös och grym maktgalning ersätter den välmenande fadersgestalt som torgförs av propagandan. Författarna visar att han var allt annat än ett politiskt och militärt geni, utan gjorde allt fel under sin långa karriär", skriver Fenby, och konkluderar: "Han har ingen enda försonande egenskap."

Förvisso har Fenby en del invändningar mot Changs och Hallidays verk. Bland annat saknar han ett större erkännande av tidigare forskning, liksom en fylligare redogörelse för det historiska sammanhanget på vissa punkter. Dessutom blir frågan om varför så många människor i Kina ändå kom att följa sin ordförande aldrig ställd – "det var kanske helt och hållet en fråga om terror", konstaterar Fenby mot bakgrund av den förteckning av fasor som presenteras.

Men trots kritiken tvekar han aldrig om det stora värdet hos detta verk för en läsande allmänhet, liksom för samtidens politiska ledare i väst: "För George W. Bush och för franska och tyska ledare borde boken bli obligatorisk läsning, om inte annat som ett varnande exempel", som han skriver.

Att författarna har lyckats samla in material till sin bok är också ett tecken på att utvecklingen i Kina går mot större öppenhet. Men att boken skulle komma ut på det kinesiska fastlandet betraktar Fenby som osannolikt. Här skulle den slå ner som en politisk bomb. Och än så länge föredrar nationens ledare att bevara de fastslagna och traderade myterna om ordförande Mao.

MÄNNISKAN | GENUSTEORI

Queerteorin gör slut med normer

Två nya böcker vill ge ord åt det annorlunda men viktiga frågor uteblir

DET ÄR MED VISS tvekan jag tar mig an uppgiften att recensera två nyutkomna böcker om genus och sexualitet. Båda visar på möjligheter och begränsningar för identitet och begär, båda vittnar om ett djupt engagemang och båda har genusteori och politisk aktivism som centrala teman. Det är dock något annat som ger upphov till mitt motstånd mot recensionstanken: *vem* kan (eller bör) skriva om utanförskap och vanmakt? Är positionen *utifrån* en legitim plats att kommentera ifrån?

Problemet är inte nytt, tvärtom återkommer det med jämna mellanrum inom humaniora. Michel Foucaults fråga om vem som har rätten att tala – ofta formulerad i en kritik av makten – har både föregångare och efterföljare, och den kan ges olika svar. Med vetenskapshistorikern Stephen Toulmin kan man hävda att varje handling kan betraktas från två håll, både inifrån och utifrån. Den utomstående kommer att se annat än den som utför handlingen. I detta fall är det queerteoretikern/aktivisten som ser och erfår annorlunda eller annat än den utomstående betraktaren/recensenten. Toulmin menar att båda dessa betraktelsesätt kan försvaras, men att de sällan fullt ut kan förenas.

Med detta sagt kvarstår ytterligare en fundering som kommer ur samma tvekan. Den rör vem den tänkta läsaren är och det utrymme som lämnas åt läsaren att reagera på. Och då syftar jag inte främst på innehållet eller språket utan på själva grundförutsättningen. Båda böckerna utgår från den lesbiska, "queera", erfarenheten och vill föra den marginaliserades talan. Kan en sådan utgångspunkt över huvud taget göras till föremål för en recension? Judith Butler formulerar själv en liknande tanke i *Genus ogjort* när hon beskriver feministen och psykoanalytikern Jessica Benjamins teoretiska ställningstagande som en troshandling: "Men som varande en troshandling är den svår att 'argumentera' med. Vad jag sålunda hoppas kunna göra i det följande är inte så mycket att bemöta detta exempel [...] som att komma med några genmälen från

Av

MARGARETA HALLBERG

Professor i vetenskapsteori
vid Göteborgs universitet

VAD ÄR QUEER?

Fanny Ambjörnsson

Natur och Kultur (230 s.)

GENUS OGJORT

Kropp, begär och möjlig existens

Judith Butler

Översättning: Karin Lindeqvist

Norstedts Akademiska Förlag (280 s.)

ambivalensens led där somliga av oss fortfarande att vistas." Jag finner Butlers hållning eftersträvarsvärd och antar utmaningen att från en ambivalent och i flera avseenden utomstående plats försöka ge läsaren en inblick i det som för mig endast är teoretiskt tillgängligt, men för andra en fråga om existentiella villkor.

FANNY AMBJÖRNSSONS BOK *Vad är queer?* är en lättläst och rikt exemplifierad introduktion till queertemat i såväl teoretiskt som praktiskt hänseende. För Ambjörnsson är queer något djupt samhällsrelevant och därför av vikt att känna till. Queer riktar uppmärksamhet mot det påstått normala, uppmanar till tänkande bortom etablerade gränser och sanningar. Ett centralt queer-teoretiskt tema är, säger Ambjörnsson, att kritiskt granska normer kopplade till sexualitet, genus och sexuell identitet. Man frågar sig hur dessa normer ser ut, upprätthålls, ifrågasätts, fungerar och skapar hierarkier. Det kritiska perspektivet skapas med hjälp av begreppet "heteronormativitet". Den heterosexuella normen antas skapa genus på sätt som queerteorin alltså ifrågasätter. Och givetvis är detta antagande fullt möjligt att argumentera för. Tanken att teorier och begreppsutveckling ger upphov till perspektiv som får företeelser att framträda på vissa sätt förenar alla som vänt empirismen ryggen. Det vi benämner verklighet är något mångfasetterat och därmed tolkningsbart.

Queerteorin placerar sig inom en mer generell teoribildning som kallas "social konstruktivism". Inom samhällsteorin har konstruktivistiska perspektiv intagit en framträdande plats de senaste decennierna och att länka dem till sexuella preferenser blir då inte principiellt skilt från att hävda att till exempel medicinska diagnoser är socialt konstruerade. För den som omfattar socialkonstruktivistiska idéer borde det rimligtvis vara okomplicerat att även se normerna för sexualitet som socialt betingade. En helt annan sak är att många värjer sig mot konstruktivistiska idéer och ifrågasätter själva utgångspunkten för resonemanget. Själv intar jag en ambivalent hållning, då jag ser både möjligheter och problem med perspektivet. I den mån konstruktivismen förvandlas till en norm i samhällsteorin, riskerar den i likhet med andra normer att låsa fast tolkningar, att utan eftertanke avvisa alternativ och hämma fantasi och nytänkande.

I queerteorin betonas att identiteter inte är en gång för alla givna och autentiska, medan man ser heteronormativa teorier som motsatsen till detta. Identitet syftar här främst på sexuell identitet, men även andra former av normalisering utmanas. Begreppet queer är likafullt svårt att ringa in då en av poängerna är att det är tvetydigt och gränsöverskridande. Ambjörnsson förser sin text med flera exempel på vad queer betyder i såväl politiska som teoretiska sammanhang. Varje kapitel har en kort rubrik som klart fångar det efterföljande innehållet och boken fungerar litet som ett uppslagsverk. Efter historik och teoretisk bakgrund får vi en genomgång av olika queerteman: heteronormativitet, sexualitet, genus, transsexualitet och aktivism, allt presenterat lättfattligt och *inifrån*. Några utflykter till alternativa synsätt, annan forskning eller teoretiska invändningar bortom genus- och queerperspektiv, som skulle göra texten mer traditionellt akademisk, har jag inte funnit – men det är knappast heller syftet. Boken är i stället ett exempel på hur begrepp och teori underbygger ett visst perspektiv och därför ett resultat av perspektivets förtjänster och begränsningar. Med denna förutsättning i minnet

ger Ambjörnssons bok ett viktigt bidrag till en ökad förståelse av det queera.

EN EFFEKT AV ATT PERSPEKTIVET är så tydligt genomfört är att läsaren själv börjar problematisera bortom de antaganden som görs. Min utanförposition gör det omöjligt att kringgå vissa av dessa. Det handlar inte främst om att ställa frågan vad det heteronormativa "egentligen" är, vilket är nog så komplicerat i tider av stark förändring när det gäller såväl sexuella beteenden som familjestrukturer, utan om vilken funktion det fyller, har fyllt, genom historien. Kan svaret finnas på andra ställen än hos makten? Är det en slump eller ett tecken på enbart maktutövning att alla kända samhällen utgår från samma grundläggande ordning? Eller har den heteronormativa hegemonin något med reproduktion att göra – reproduktion som utan teknologiska innovationer har krävt två personer av motsatt kön?

Frågor av detta slag går utanför queerteorins egna premisser men är viktiga att ställa om kunskapssökandet står i fokus. Själv tvivlar jag dessutom starkt på att sådant som heterosexuell attraktion, kärlek och erotik endast är sociala konstruktioner,

men om man tror det, vad betyder det för den homosexuella kärleken?

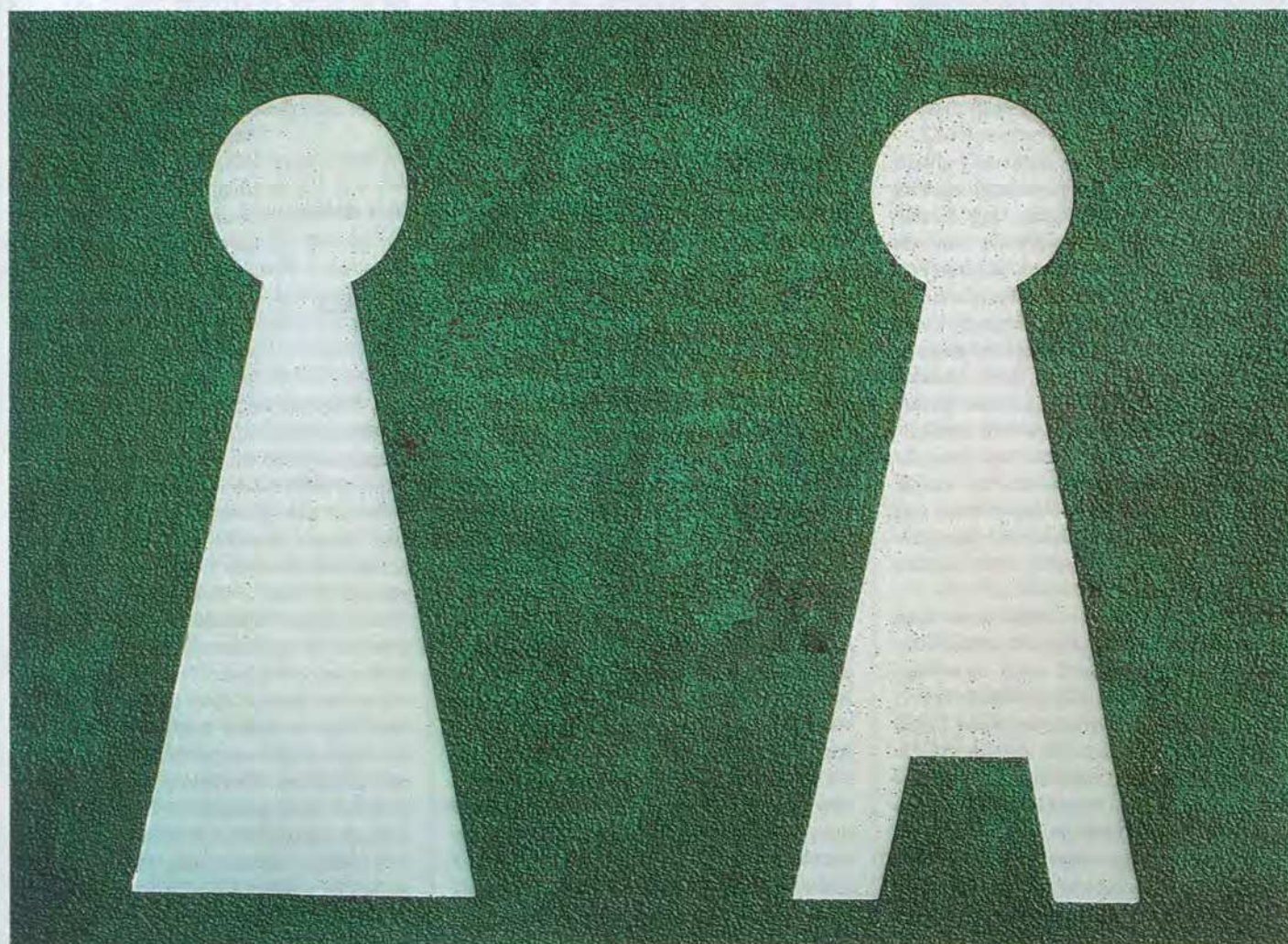
Att identitet är något instabilt, också i meningen att människan har *olika* identiteter, är en viktig insikt som queerteoretiker delar med många andra. Vad i våra identitetsuppfattningar som varierar och hur de förändras över tid skiljer sig dock sannolikt åt från fall till fall. Ambjörnsson framställer ofta det queera som en motståndshandling. För den som identifierar sig som queer inkluderas den sexuella preferensen i det instabila, samtidigt som identiteten queer tycks förplikta till subversivitet. Andra sätt att förstå instabil identitet skulle kunna vara att bejaka en värld där så många som möjligt kan förverkliga sina livsprojekt utan yttre krav på överensstämmelse mellan bestämd identitet och handling.

Slutligen en reflektion som rör den poststrukturalistiska inramning som queerprojektet hämtar näring ur. Om jag identifierar mig som queer, tror på det och säger att jag är det, är jag då queer? Är det min språkliga utsaga som avgör, mina hemliga drömmar eller kanske min stil? Eller är det någon annan, de andra, som avgör vad och vem som är och inte är

queer? Även om jag bedyrar mitt släktskap med det queera, kan det förnekas av de andra? Och vad är *inte* queer? Finns det någon gräns mellan queer och vanlig som placerar subjekten och deras handlingar på varsin sida? Om nu queerteoretiker vill upphäva distinktioner, upplösa gränser, låta identiteter flyta, vad blir då kvar som kan placeras *här* respektive *där*?

Dessa frågor, som har en sprängkraft i all samhällsteori, blir hängande i luften i Ambjörnssons genomgång. Dilemmat med att upplösa gränser och normer utan att skapa nya är lika påtagligt och svårhanterligt för queerteoretikern som för andra.

JUDITH BUTLER ÄR BÅDE känd och erkänd bland akademiker alltsedan hennes *Gender Trouble* publicerades i början på 1990-talet. Butlers senaste bok, som heter *Undoing Gender* har på svenska fått titeln *Genus ogjort*. Jag måste tillstå att jag ägnat avsevärd möda åt att förstå vad det betyder, såväl grammatiskt som semantiskt. En central idé hos Butler är att genus görs och att det görs tillsammans med andra. *Undoing Gender* tyder på att en process pågår där genus "o-görs" eller "om-görs" – men *ogjort* är, som Tiina Rosenberg

Lång eller kort kjol? WC-skyltar kan vara luriga.

Foto: Maria Annas/Scanpix

► påpekar i sin inledning, ett adjektiv och inte ett verb. En tolkning är att genus ännu inte är gjort, men vad betyder det? Är det teoretikerna som inte är färdiga med begreppet eller är det genusordningen som faktiskt ombildas? Eller tyder det på att genus aldrig var ett bra begrepp, att det behöver lösas upp, kanske överges?

Butler ger själv en anvisning när hon i förordet betonar att hennes senaste arbeten handlar om vad det kan innebära att begränsande normativa föreställningar om sexuellt och "genusifierat" liv görs ogjorda. Men att tala om något ogjort ger intryck av något som aldrig blev av. Eller är det ett försök att ta tillbaka det som är gjort? Butler säger vidare att essäerna i lika hög grad handlar om upplevelsen av att bli *ogjord* på både bra och dåliga sätt. Att bli ogjord kan (om)tolkas som att aldrig ha blivit gjord som subjekt, att inte ha räknats och erkänts, att inte ens ha blivit förtryckt och alltså att inte höra till.

Bortsett från denna vilsegång, har jag funnit stort nöje i att läsa denna reflekterande text. Butler är en fascinerande teoretiker som med varlighet och allvar delar med sig av sitt stora kunnande. Även om man står främmande inför hennes teoretiska övertygelser, antydda utopier, syn på politikens möjligheter eller ens kommer i närheten av hennes djuplodande läsningar av dem som inspirerar och utmanar henne, måste man beundra både det sätt idéerna framförs på och den lyskraft som finns i hennes texter.

Man kan läsa Butler som en politisk tänkare där de teoretiska utläggningarna tjänar ett omvälvande syfte. Jag förstår dock denna essäsamling främst som en filosofisk text om människan, begären och livet betraktade ur ett slags sorg snarare än vrede över de begränsningar som inskränker allas våra möjliga existenser. Särskilt utsatta är de som inte erkänns som mänskliga, de vars begär inte passar in, inte är tillåtna och framför allt inte kallas verkliga. I Butlers fokus står sexuella minoriteter och vissa former av kärlek som berövats sin sociala legitimitet och därmed sin livskraft, men läsaren kan själv finna liknande exempel från andra sammanhang.

Butler beskriver själv sina essäer som ett försök att "sätta genus och sexualitetsproblematik i samband med ansträngningar för att bevara och skydda liv", och hennes tänkande har sitt ursprung i den nya genuspolitik som på komplexa sätt kombinerar olika rörelser kring trans- och intersexualitet med feminism och queer-teori. Projektet är både teoretiskt och personligt och de olika essäerna spänner över en omfattande problematik som kräver uppmärksamhet av sin läsare. Den nya genuspolitiken har enligt Butler ställt etablerade, både feministiska och homosexu-

ella, tolkningsramar inför en rad utmaningar. En sådan utmaning handlar om betydelsen av genus som en social och kulturell förståelse av kön, vilket bland engelskspråkiga feminister ända sedan 1960-talet och så småningom också i vidare kretsar nått allmän acceptans. På senare år har dock genus i denna betydelse ifrågasatts av bland andra Butler själv. Med framväxten av den nya genuspolitiken, kan, om jag förstår Butler rätt, genus ytterligare problematiseras eftersom termen även i feministiska sammanhang ofta förstås "binärt" och förbinds med maskulint respektive feminint. Med talet om genustrubbel (Butlers term), genusblandning, trans- och överkorsande genus etcetera, visas att genus kan förflyttas både över och mellan tudelningen man och kvinna.

De olika kapitlen, som kunnigt introduceras av Tiina Rosenberg, ger sammantaget en god inblick i Butlers tänkande. Butler rör sig mellan olika genrer och exempel och för en öppen dialog med för hennes eget projekt betydelsefulla idéer. Hon är sällan polemisk, men diskuterar med sina olikstänkare och kritiker och läser dem med både hänsyn och motstånd. När Butler ger sin egen syn på saken formulerar hon sig skarpare, men snarare i termer av åsikter än absolut visshet. Texterna har även flera självbiografiska inslag. Särskilt gäller detta den sista essän i samlingen, "Kan filosofins 'Andre'

Även om vi inte ser precis detsamma, ställer delvis olika frågor och inte heller är lika aktivt engagerade i tematiken, finns likafullt ett betydande och gemensamt intresse av att förstå vad som gör oss till dem vi är.

tala?", där svårigheterna att bedriva en viss filosofi inom de filosofiska institutionerna på gott och ont drivit ut filosofin till andra humanvetenskapliga ämnen. Här får läsaren följa Butlers egen filosofiska vandring från tonårens möten med Spinoza och Kierkegaard, via den unga studentens universitetspolitiska aktivism och läsning av Foucault och feministisk filosofi till studier av Hegel, "den moderna källan till förståelse av Annanhet". Det biografiska anslaget finns även representerat på andra sätt och i annan form. I kapitel 10, "Frågan om social förändring", återvänder Butler till sin egen *Gender Trouble*, den text där hennes genusteori först presenterades, och de problem hon ställde där i relation till hur hon ser dem nu. För alla som följt Butler i spåren är detta retrospektiva grepp intressant läsning.

Det heterosexuella som utgångspunkt

och norm i mycken feminism är något Butler invänder mot och försöker komma bortom. Psykoanalysen spelar en stor roll för synen på begär och genusdifferentiering och att gå till botten med "fängelsebyggnaden Oidipus med dess heterosexistiska implikationer för genus" är en utmanade uppgift. Butler opponerar sig även mot synen på fallosen som det primära eller ursprungliga begärsobjektet, liksom mot vändningen inom delar av psykoanalysen till det pre-oidipala, då denna vändning likväl återupprättar dyaden fader-moder. Butlers argumentation kräver en noggrannare granskning än jag måktat med, men resonemangen är vitala för alla med intresse för såväl psykoanalytisk teori som genusteori.

DET ÄR VÄL FRÄMST en uppgift för feminister och queerteoretiker att fördjupa och tyda Butlers idéer om instabila och överkorsande genus och vad de kommer att innebära, men hennes idéer tillfredsställer naturligt nog också den som värjer sig mot genusstängsel. Föreställningar om vad som är maskulint och feminint, och som en följd idéer om hur man ska vara och handla, är ofta förbundna med såväl förväntningar som moralism och bidrar till att skapa en avgrund mellan det goda och rätta på ena sidan och det onda och felaktiga på den andra. I den mån en pågående problematisering av genus som erfarenhet och identitet, om än ibland på kro-

kiga vägar, lyckas minska glappet mellan mig och dig, oss och de Andra återstår att se men utvecklingen är spännande att följa.

Inledningsvis resonerade jag om positionerna *inifrån* och *utifrån* och de skiftande betraktelser

som följer av respektive perspektiv. När uppdraget nu är slutfört kan jag gott konstatera att även om vi inte ser precis detsamma, ställer delvis olika frågor och inte heller är lika aktivt engagerade i tematiken, finns likafullt ett betydande och gemensamt intresse av att förstå vad som gör oss till dem vi är. Ett nödvändigt steg mot en sådan förståelse är att ta del av det som inte är uppenbart. Med Butler vill jag avslutningsvis hävda: "Föreställ dig situationen att läsa en bok och tänka: Jag kan inte fråga de frågor som ställs här därför att fråga dem vore att släppa in tvivel i min politiska övertygelse, och att släppa in tvivel i min politiska övertygelse kunde leda till att jag förlorar denna övertygelse. Vid sådana tillfällen blir rädslan för att tänka, ja, rädslan för själva frågan, moraliskt laddad som försvaret för politik. Och politik blir det som kräver en viss anti-intellektualism."

MÄNNISKAN | SEXUALITET

Porren förs bortom "usch och fy"-politiken

Petra Östergren nyanserar den moralistiska debatten om prostitution och pornografi

ROLLEN SOM INSTRUKTÖR i självförsvar för kvinnor var Petra Östergren under många år en uppskattad feminist. Hon solidariserade sig med bilden av män som våldsamma, men kom alltmer att störa sig på den radikala fraseologin. Den framstod inte bara som manipulativ utan också som direkt vilseledande. Det stämmer visserligen att det förekommer faktiska övergrepp inom porr och prostitution, men det gör det inom äktenskapet också, utan att äktenskapet just därför definieras som våld. Och om nu våldsporr är så farlig, hur kunde alla dessa deckare och actionfilmer tillåtas i tv? Misshandel och mord, i synnerhet kvinnomord, ägde ju rum där på löpande band. En del svåra avvägningar dök också upp. Kvinnor har visserligen rätt att bestämma över sina egna kroppar och sin sexualitet, men det innefattar uppenbarligen inte rätten att ta betalt för sexuella tjänster. Kvinnor får bara göra som de vill om de vill "det rätta". Vidare, vart tog "homoporr" vägen? Och hur skulle den sadomasochistiska genre där män dominerar av kvinnor hanteras?

Det blev mer och mer uppenbart att kvinnorörelsen ägnade sig åt ett orwellianskt nyspråk. Petra Östergren tyckte också att det var underligt att man aldrig fick höra vad de prostituerade kvinnorna själva tyckte. De, om några, borde väl veta vad det handlade om och hur prostitutionen kunde bekämpas. När Östergren blev ombedd att recensera Andrea Dworkins *Brev från en krigszon. Det sexualiserade förtrycket* från 1989 och förde denna undran till torgs, blev hon i en handvändning *persona non grata* inom kvinnorörelsen. Hon var inte längre någon "god" feminist. Hon blev inte inbjuden till konferenser om våld mot kvinnor och om hon ändå infann sig, så ifrågasattes hennes närvaro. Kvinnor som hon känt i många år slutade att hälsa på henne och hon fick ilska brev.

Detta, att ha kommit på kant med kvinnorörelsens propagandistiska syn på pornografi och prostitution, ledde fram till ett eget fältarbete för Petra Östergren. Hon hade läst socialantropologi och lärt sig att forskning inte handlar om slagord och politiska positioneringar – ack så vanligt inom modeämnet genusforskning – utan om solida fältarbeten och förutsättningslösa analyser. Kunde man verkligen sätta likhetstecken mellan pornografi och

Av
KARL-OLOV ARNSTBERG

Professor i etnologi
vid Stockholms universitet

PORR, HOROR OCH FEMINISTER

Petra Östergren

Natur och Kultur (352 s.)

mäns övergrepp och våld mot kvinnor? Och vad har kvinnor som säljer sex för syn på det de håller på med? Det är väl de i första hand, och inte de kvinnor som inte tar i dessa verksamheter med tång ens, som bör få komma till tals.

RESULTATET AV MÅNGA års debatt och fältarbete har Petra Östergren nu samlat i en bok på över 350 sidor. På ett kristallklart, hederligt och mycket övertygande språk ger hon en nyanserad och trovärdig bild av vad porr och prostitution handlar om. För radikalfeministerna är det fullständigt förödande. Petra Östergren vill att vi ska ha en hederligare beskrivning av vad porr och prostitution är för något – det är ett rimligt krav. Hon vill också att sexsäljarna ska få komma till tals. Det är inte moralisternas avståndstagande utan de prostituerade kvinnornas erfarenheter som bör ligga till grund för lagstiftning och åtgärder.

Petra Östergren målar upp bilden av ett land där maktavstånd och offentliga debatter mycket aktivt bekämpar snart sagt alla former av sedeslöshet. Med tanke på att Sverige under i synnerhet 50- och 60-talet hade världsrykte som den fria kärlekens förlovade land kunde kursomläggningen inte vara mera total. Visserligen, underlaget för svenskarnas syndfulla image var väl inte så där alldeles solitt – de turister som reste till Sverige för att uppleva svensk synd i verkligheten torde ha blivit besvikna. Dels handlade det om att Ulla Jacobsson nakenbadade i Arne Mattsons *Hon dansade en sommar*, dels om de mjukpornografiska upplysningsfilmer som gjordes under 60-talets sexliberala epok. Men även om det är tveksamt om detta speglade det svenska folkets syn på kärlek och erotik, hade vi under samma tid en mycket frispråkig offentlig debatt.

DEN FÖRSTA STORA proteströrelsen mot porr och prostitution drog igång i mitten

av 70-talet. Det handlade inte längre om att befria sexualiteten, utan om att förbjuda och reglera den. Kvinnan slutade vara mannens sexuella partner och omvandlades från könsvarelse till könsobjekt. Kristna grupper var aktiva, men vänster- och kvinnoföreningar dominerade. Med tidsbunden retorik beskrevs porr och prostitution som emot "folkets intressen". Kvinnoföraktet splittrade "det arbetande folket".

Tio år senare fick vi en ny väg, som framför allt riktades mot patriarkatet. Kvinnofronten, Folkaktionen mot Pornografi (FmP) och SSU eldade upp pornografiska tidningar och attackerade porrbutiker. Ebon Kram, Roks första ordförande, kallade porren för kvinnohatets propaganda. Där misshandlades och våldtogs; kvinnokroppen piskades, kissades på, bands fast, hängdes upp på krokare. Kvinnor torterades och dödades.

Varför? Den radikalfeministiska teorin gav ett enkelt och tydligt svar: män misshandlar och våldtar kvinnor därför att de är män. Män är på det sättet.

Alldeles efter millennieskiftet kom en tredje väg med Alexa Wolfs porrdokumentär *Shocking Truth*, som till och med fick Sveriges riksdag att reagera. Det som nu hamnade i fokus var den kommersiella exploateringen. Ledande socialdemokrater som Margareta Winberg, Ulrica Messing och Inger Segelström hävdade att prostitutionen inte hade något med sex och kärlek att göra utan är cynisk handel med kvinnor. Emellertid, detta var inte en fråga om moral – att moralisera var fult – utan om jämställdhet. Män skulle inte kunna köpa kvinnor, precis som kvinnor inte skulle lönediskrimineras. Här sker en övergång från psykologi till ideologi. De människor (= män) som konsumerar porr och sexuella tjänster är möjligen moraliskt defekta, men det är inte rätt angreppsvinkel. Felet är att de inte är tillräckligt jämställda.

Det politiska ställningstagandet öppnar för en undervegetation av aktivister som får bidrag till olika slags projekt. Skribenter får skrivuppdrag, universitet får nya institutioner och utbildningar, forskare får anslag, tjänstemän får löner och politiker får röster.

ATT SÄTTA SIG PÅ TVÄREN och ställa besvärsliga frågor, som Petra Östergren gör, visar sig därför inte vara särskilt lätt. ►

► Motståndet mot porr och prostitution är såväl enhetligt som kompakt. I den offentliga debatten ser debattörerna sig själva som den upplysta spjutspetsen och andra länders mer tillåtande politik signalerar bara att de ännu inte förstått vad det handlar om.

Helt ensam i sin kritik av radikalfeministerna blev Petra Östergren emellertid inte. Hon fick snart kontakt med andra feminister som gillade att tänka själva. En av dem är Nina Lekander som utskåpats som sexualliberal därför att hon anser att sexuell frispråkighet är en rättighet också för kvinnor. En annan är konstnären Channa Bankier som försetts med giftstämpel därför att hon frågat vad som är så hemskt med pornografi.

Ingen av de tre nämnda är porr- och prostitutionsförespråkare, men det hindrade inte radikalfeministerna från att bunta ihop dem som motståndare. I kriget mot det patriarkala samhället fanns det inte något utrymme för nyanser. Porr är våld mot kvinnor och har inget med sex att göra. Då spelar det ingen roll att det finns både män och kvinnor representerade inom pornografin, i alla tänkbara konstellationer och några till. Porr som sex? Absolut inte! Moraliskt högtstående människor sänker sig inte till ett så simpelt beteende som att onanera till bilder och texter; och om de nu mot förmodan gör det, så vill de inte skylta med det offentligt.

Samma orimliga förhållningssätt gäller för prostitutionsmotståndet. Petra Östergren har gjort ingående intervjuer med ett tjugotal prostituerade kvinnor, i syfte att få veta vilket deras perspektiv är. Också här är verkligheten alldeles för komplex för att kunna hanteras med en slagordsgrundad "usch och fy"-politik.

Trots att detta är en mycket bra text, utförlig, avslipad och tillförlitlig, så finns det problem med Petra Östergrens framställning. Det handlar emellertid inte om det hon skrivit utan snarare om det hon inte skrivit. Politiken när det gäller porr och prostitution är i den heliga jämställdhetens namn skarpare formulerad i Sverige än i många andra länder. Ändå, det finns mig veterligt ingen modern

utvecklad nationalstat som helt avstår från att reglera medborgarnas sexualliv. Min hypotes är att det har med samhällets grundbultar att göra. Den förkättrade familjen, i synnerhet kärnfamiljen, är förmodligen en nödvändig institution för att reglera medborgarnas driftliv. Man kan också fundera över konsekvenserna av att släppa drifterna fria inom arbetslivet. Erotik är inte bara överlägset nummer ett bland sådant som människor ständigt längtar efter och drömmer om; genom sina nedbrytande effekter tillhör erotiken också kategorin "mycket farliga mänskliga aktiviteter".

I nästa bok av Petra Östergren skulle jag vilja läsa hennes svar på frågan varför de rationalitetsbejakande svenskarna bejaktar en så puritansk hållning just när det gäller sexuallivet? Handlar det verkligen bara om att ett antal moralister lyckats lägga beslag såväl den offentliga debatten som politiken? Petra Östergren bör pröva tanken att kvinnorörelsens moraliserande företrädare är ett slags "nyttiga idioter", att de företräder en näst intill nödvändig samhällsordning. ■

MÄNNISKAN | HÄLSA

Stressen har tagit över i Sverige

Två böcker lämnar radikalt olika förklaringar till varför stressen blivit ett samhällsproblem

HUR SER DET UT med folkhälsan i Sverige egentligen? Statistiken för dödsfall i hjärtinfarkt och cancer har blivit bättre och antalet fullbordade självmord har minskat, men ändå tycks allt fler svenskar må allt sämre och talen för sjukskrivning och förtidspensionering skjuter i höjden. Varför?

Enligt stressforskaren Töres Theorell måste trenden förstås mot bakgrund av utvecklingen under 1990-talet, och i sin lilla bok *I spåren av 90-talet* förklarar han varför just det decenniet varit så avgörande. Det började med krisår. Bruttonationalprodukten sjönk, globaliseringen utsatte det privata näringslivet för ökad konkurrens samtidigt som man mer och mer högljutt började ifrågasätta den offentliga sektorns effektivitet och genomförde stora nedskärningar. Arbetslösheten ökade chockartat och de som fick ha kvar jobben kände sig pressade av alla omorganisationer, av den försämrade anställningstryggheten och det högre tempot. De svåra konsekvenserna kom mycket senare än någon förutspått. Enligt Theorell tänkte man i början av 1990-talet en stubinträd som exploderade i arbetsre-

Av

MERETE MAZZARELLA

Professor i litteraturvetenskap
vid Helsingfors universitet

I SPÅREN AV 90-TALET

Töres Theorell

Karolinska Institutet UP (111 s.)

I TRYGGHETSNAKMANERNAS LAND

Sverige och det nationella
paniksyndromet

David Eberhard

Prisma (280 s.)

laterad ohälsa först något decennium senare. Till att börja med både ville och kunde folk nämligen anpassa sig, men när det skurits ned och omorganiserats många gånger (och varje gång lovats att det var för sista gången) tog den långvariga skadliga stressen ut sin rätt.

Det är ingen slump att det i början av 1990-talet var inslag om nedskärningar

som dominerade i svenska massmedier och att det i slutet av 1990-talet var inslag om utbrändhet. Inslagen om stress och utbrändhet var 1997 ungefär hundra och ökade sedan successivt till femhundra år 2003. Det var från och med 1997 som långtidssjukskrivningarna och förtidspensioneringarna tog fart, och allt oftare var orsaken psykiska besvär som oro, trötthet och sömnrubbningar.

Theorell redogör mycket intressant för olika undersökningar som visat att det verkligen finns samband mellan stress och sjukdom. En kombination av höga krav och små kontrollmöjligheter på jobbet ökar risken för högt blodtryck och hjärt-kärlsjukdom. (Man brukar skilja mellan "kontroll i arbetet", som innebär att man kan påverka vilka arbetsuppgifter man ska utföra och när man kan ta paus och "kontroll över arbetet", som innebär att man har inflytande över sina arbetstider, att man kan ge förslag till förändringar och att man deltar i beslut.) Viktigt är också i vilken utsträckning anställda känner att deras ansträngningar belönas materiellt (genom högre lön), socialt (genom möjligheter till befördran) och psykologiskt (genom positiv feedback som stärker

självkänslan.) Ansträngning utan belöning ökar risken både för hjärtinfarkt och för psykiska besvär. Särskilt viktigt är det sociala stödet på arbetsplatsen – från chefen naturligtvis men framför allt från arbetskamraterna.

På många arbetsplatser har arbetsmängden blivit så stor att alla möjligheter till kontroll sätts ur spel. För kvinnor som arbetar inom vård och omsorg – och som står för en stor del av sjukskrivningarna – tillkommer dessutom något som Theorell inte alls kommer in på, nämligen en etisk stress, det vill säga den stress man känner när man vet med sig att man inte kan utföra sitt arbete så väl som man skulle vilja. Stressen försämrar också arbetsmiljön och minskar det stöd arbetskamrater orkar ge varandra. Man blir mindre tolerant mot dem som orkar mindre, som av någon anledning har nedsatt arbetsförmåga. I ett samhälle som i så hög grad som det svenska präglas av konflikträdsla är det troligt att sjukskrivning för många är ett sätt att slippa konfrontationer på arbetsplatsen eller helt enkelt att hantera

de som inte klarar av att ständigt vara snabba, effektiva, produktiva. Frågan är då hur vi ska få ett samhälle som kan garantera dessa människors människovärde?

I *Svenska Dagbladets* Brännpunkt den 29 oktober menade fem hälsodebattörer, med förre generaldirektören Lars Ag i spetsen, att man skulle kunna få hundratusen människor i arbete om man införde en ny rehabiliteringsförsäkring. Det vore intressant att veta vad Theorell tror om ett sådant förslag.

I FÖRBIFARTEN STÄLLER Theorell en annan fråga, nämligen: Kan man tänka sig att den växande kunskapen om stress har skapat en stressfobi? Börjar det finnas människor som lider av en överdriven rädsla för trötthet, även mer kortvarig sådan, en rädsla som i sin tur kan leda till en skadlig passivitet?

Med den frågan aktualiserar Theorell en annan nyutkommen bok, psykiatern David Eberhards *I trygghetsmarknadernas land. Sverige och det nationella paniksyndromet*, som bygger på en mycket uppmärks-

sammad artikel som publicerades i *Dagens Nyheter* för drygt ett år sedan. Det ska genast sägas att det är en bok som nog har tillkommit för fort: den är på tok för lång (mer än dubbelt så lång som Theorells knappt 150 si-

dor), den är slarvigt skriven med otaliga språkfel och – mest irriterande av allt – dess huvudpoänger upprepas om och om igen. Eberhards utgångspunkt är att vi i dag har större trygghet än någon tidigare generation men att vi fortsätter att kräva mer och mer trygghet, med det resultatet att otryggheten bara växer. De tre huvudbovarna är värden och forskarsamhället som lär oss hur farligt allting är, medierna som ivrigt för ut budskapet till allmänheten och de statliga myndigheterna som gör allt för att reglera våra liv med ständigt nya påbud och förbud, vare sig det gäller cykelhjälm eller snus.

Inte minst barndomen blir alltmer vaderad. Barn får inte längre cykla eller röra sig fritt ute. (Tidningsartikeln skrev Eberhard för övrigt efter att ha läst en undersökning som visade att en tredjedel av Sveriges befolkning tyckte det var en god idé att sätta en femtonårsgräns för publiken vid fotbollsmatcher.) Barn får inte heller utsättas för krav eller för konkurrens. Resultatet är att de aldrig tvingas utveckla ett eget omdöme, aldrig lär sig kalkylera risker och möta de faror som inte är livshotande. Resultatet är att de aldrig blir ansvarstagande vuxna. Närmare 90 procent av sjukskrivningarna för utbrändhet kan enligt Eberhard förklaras av att de sjukskrivna aldrig fått utveckla

förmågan att stå ut med motgångar och stress. Om vi vill förhindra att hjärnan skapar trauman av ingenting måste vi lära oss att det är oundvikligt att möta motgång, oundvikligt att man slår sig, oundvikligt att man förlorar, oundvikligt att man blir kränkt eller kränker någon.

DET FINNS FLERA SOM FÖRE Eberhard har varit ute med liknande tankar, till exempel den brittiska sociologen Frank Furedi som i flera böcker skrivit om hur vi låter oss terroriseras av ett riskränkande som gör att vi alla uppmuntras att gå omkring och känna oss som offer. Och helt klart har Eberhard rätt i somt. Som finländare förundrade jag mig redan på 60-talet över svenska vänner till mina föräldrar som besökte oss på vårt sommarställe: de kom i en stor stadig Volvo men hade båda hjälm. Sverige är mig veterligen också det enda land där rulltrappor är märkta "Upp" och "Ej upp" och där texten på förpackningar med kattrinplommon måste upplysa konsumenten om att plommon inte är kärnfria av naturen.

Men Eberhard slår för vilt omkring sig. Han slår mot skolan som enligt hans mening hellre ser att de duktiga eleverna blir sämre än att de sämre eleverna ska behöva känna sig otillräckliga. Han slår mot akademikers ovilja mot att starta företag, mot EU:s arbetstidsdirektiv och mot arbetsrätten som gör att också helt omöjliga personer får ha kvar sina jobb kvar. Han glömmer inte heller att uttala sitt förakt för Stockholms läns landstings förbud mot piercing hos nyanställd personal, för Livsmedelsverkets matrekommendationer för gravida, för rökförbud på krogen och för Kemikalieinspektionens förbud mot djungelolja.

Den analogi Eberhard ser mellan paniksyndrom på individplan och på samhällsplan är väl inte ointressant, men den är problematisk därför att den gör att han fullständigt blundar för politiska, samhällsliga förklaringar. Som Theorell visar bidrog det tidiga 90-talets kris också till ungdomens infantilisering: många tvingades bo kvar hos föräldrarna och drog sig fram med tillfälligt arbete eller var arbetslösa, det blev vanligt att vänta med familjebildning och barnafödande. Bland annat av den orsaken sätter jag frågetecknet vid följande: "När den tjugootåriga kassörskan på Coop säger att hon är utbränd är det ett tecken på att hon inte lärt sig att livet inte alltid är kul, att det stundtals är meningslöst men att man måste försörja sig. En okunskap som följer av att man är van vid att staten ska ta hand om en. En besvikelse som kommer av att alla tror att de ska vara huvudrollsinnehavare i en dokusåpa."

Är inte resonemanget lite aningslöst moraliserande? Skulle Eberhard själv vara beredd att leva kassörskans liv? ■

I ett samhälle som i så hög grad som det svenska präglas av konflikträdsla är det troligt att sjukskrivning för många är ett sätt att slippa konfrontationer på arbetsplatsen ...

ilska eller besvikelse. (Till och med de av regeringen Reinfeldts ministrar som det under den första regeringsveckan stordrade mest kring valde ju att sjukskriva sig – detta trots att de tillhörde det parti som mest ifrågasatt sjukskrivningarna.) Theorell har förvisso förslag till förbättringar men de är mer än lovligt tandlösa: han vill ha chefer som är mer medvetna om den psykosociala miljöns betydelse, han vill ha mindre opportunistiska politiker och han vill ha kvar de nuvarande ersättningsnivåerna i sjukförsäkringen.

Man kunde önska att han hade varit tydligare i sin samhällskritik. Han konstaterar att företagshälsovården har försvagats och framför allt blivit mer marknadsorienterad samt att det som kallas rehabilitering ofta bara är en utredning som inte leder till några egentliga åtgärder. Att man faktiskt kan rehabilitera människor som under mycket lång tid varit sjukskrivna på grund av utmattningssyndrom har visats av Theorells kollega Aleksander Perski. Theorell konstaterar också att förtidspensioneringarna är ett sätt för försäkringskassorna att försköna sin statistik, men det kunde dessutom sägas – och det är en kusligare insikt – att förtidspensioneringar är ett sätt att sälla bort dem som samhället i dag helt enkelt uppfattar som B-människor: de som inte är välutbildade,

Burlesker befruktar bioetiken

I ny memoarbok berättar P. C. Jersild om läkaren som blev författare

DET ÄR INTE LÄTT ATT recensera en memoarbok som enligt författaren innehåller ett av två liv, där det ena, författarskapet, redan har fått sin bok och det andra sägs handla om ett andraplansliv. Nu råkar erfarenheterna från hans andraplansliv i stort sett vara lika med recensentens egna: vi är bägge är läkare med utbildningen förlagd till olika universitet i mitten av förra århundradet.

Medicinstudierna inleddes med undersökning av likdelar förvarade i formalin samt dissektion av lik, och sedan tillbringades de första åren vid olika institutioner utan att den blivande läkaren fick se en levande patient. Detta faktum blir till en del av Jersilds kritik av läkarutbildningen: han skildrar på flera ställen den nyexaminerade läkarens vilshenhet inför sina första patienter. En upplevelse som speglar den bristande kontakten mellan de nödvändiga förkunskaperna i anatomi, fysiologi och patologi och deras tillämpning på den sjuka patienten.

Jersild framhåller flera gånger sin ambition att i första hand bli författare och gör också många försök att få tidiga noveller och romaner publicerade, vilket till en början gick trögt. Men allteftersom han lät sina medicinska erfarenheter bilda en publikfriande bakgrund – som i succéromanen *Babels hus* – nådde han stora framgångar. Efter förnyad genomläsning av romanen är jag mest benägen att karaktärisera den som en tidig dokusåpa. Romanen innehåller emellertid många träffande och ännu giltiga iakttagelser som rör patientens tillvaro på ett stort sjukhus.

Av

BENGT LILIEQUIST

Med. och fil. dr, professor i neuroradiologi

MEDICINSKA MEMOARER

P. C. Jersild

Albert Bonniers förlag (401 s.)

Så till exempel hur läkarens makt över den medicinska verksamheten har kommit att minska i takt med att de administrativa uppgifterna ökar. Läkarens roll i sjukvården förändras och relationen patient-läkare ersätts med relationen patient-andra delar av sjukvården. Detta framgår tydligt av Jersilds beskrivning i *Babels hus*, där föraren av bibliotekets bokvagn tenderar att bli den kontakt patienten får med läkekonsten. Jersild uppmärksammar i memoarerna denna förändring, liksom den åtföljande medikaliseringen av patienterna, som mer betraktas som kunder på ett stort varuhus med ett rikt utbud av undersökningar och läkemedel än som sjuka patienter som kräver vård.

JERSILD'S ÖNSKAN att bli författare kom så småningom att besegra hans andraplansliv som läkare. Om detta berodde på ett missförstånd av medicinen som föga rationell eller på att de litterära framgångarna överglänste svårigheterna i den del av läkekonsten som Jersild periodvis ägnade sig åt, kan inte med säkerhet utläsas ur memoarerna. Den splittrade medicinutbildningen och tjänstgöringen inom olika

områden – som den nya disciplinen socialmedicin och den nya psykiatrien – omväxlande med vikariat som stadsläkare och militärläkare, befrämjade inte den samlade insats som krävs inom medicinen för att genomföra en doktorsavhandling, vilket alltmer har blivit ett måste för avancemang. Förhoppningarna om litterära framgångar kom i stället att styra Jersilds liv och dessa uteblev heller inte.

Valet att utnyttja de medicinska erfarenheterna i den litterära verksamheten var inte enbart frambringat av Jersilds bisarra och burleska fantasi, utan innehöll också en smula av filosofiskt grundade resonemang. Det framgår till exempel av hans berättelse *En levande själ* som handlar om ett likaledes bisarrt filosofiskt problem, som har behandlats av den amerikanska filosofen Hilary Putnam: "the brain in the vat" – hur hjärnan tänker om huvudet skärs av och den får sin försörjning av blod, sinnesintryck och motoriska möjligheter på konstlad väg. Det handlar med andra ord om huruvida en hjärna försatt i denna situation kan resonera med sig själv och uppfatta sig som en fullgod människa, eller se sig som det den faktiskt är: "en hjärna i en glasburk"? Är subjekt och objekt endast relativa föreställningar och skillnaden en illusion? För Jersild är skillnaden obefintlig när han låter hjärnan förälska sig i laboratoriebiträdet.

MEMOARERNA TAR SIG också in på andra intressanta områden, som allmänna resonemang om välfärdstaten. Jersilds diskussion om begreppet hälsa är här av stort intresse. WHO:s berömda definition är inte medicinfilosofiskt försvarbar, eftersom hälsa inte är ett kvantifierbart tillstånd och inte kan uttryckas i ett "hälso-tal", vilket man tidigare har försökt och misslyckats med. Den "finska" definitionen, som Jersild citerar, att "hälsa är lika med fördragbart lidande", strämmer väl överens med filosofen Ludwig Flecks åsikt att hälsa egentligen är en form av sjukdom, men av en lindrig grad som varierar med sin omgivning, alltså ett relativt begrepp.

Efter Jersilds medicinskt verksam tid och under den senare framgångsrika litterära epoken, fortsatte han att ägna sig åt övergripande frågor som kärnvapenfaran (Läkare mot kärnvapen), eutanasi-debatten och frågan om hjärn- eller hjärt-död. Det traditionella sättet för dödför-

Hur står det till? Illustration av P. C. Jersild.

klaring var att konstatera att hjärtat inte längre slog. Felkällorna var emellertid många och när behovet av organtransplantationer ökade var snabba beslut nödvändiga redan vid sjuksängen. Sådana undersökningar krävde någon form av cerebral angiografi. Metoden var emellertid alltför omständlig och övergavs snart. Men behovet kvarstod och lyftes från det praktiska planet upp på en bioetisk nivå för att avgöras av andra experter. Frågan rörde också människovärdet och vad som var utmärkande för en människa. Jersild föreslog tre egenskaper: förekomsten av en människogen, förefintligheten av ett medvetande, och som tredje, en social dimension.

Också hans diskussion om eutanasi är intressant, men den stöter genast på svårigheter i och med den ledande grundprincipen för läkekonsten: att inte skada. Jersild argumenterar emellertid på ett övertygande sätt för att någon form av eutanasi eller vård vid livets slut bör införas, helt i linje med humanismens tanke att sätta människan och hennes behov i centrum.

JERSILDS MEDICINSKA MEMOARER blir alltså till slut en bok om bioetiska väsentligheter. Och det är kanske inte mer än rätt att säga att hans val var det riktiga. Nämligen, att han med hjälp av sina medicinska erfarenheter och sin litterära och starkt kritiska begåvning ägnade sina krafter åt bioetiska frågor och stödde ett nytänkande inom medicinen i romaner, i ständiga debattinlägg och nu även i en bok om sitt medicinska andraplansliv. Samtidigt understryker Jersild att vid sidan av sociologiska förklaringar är även biologiska nödvändiga vid införandet av ett jämlikt och jämställt samhälle. Ett samhälle där alla i jämlikhetens namn får sitt efter behov. ■

AXESS läsare är nyfikna.

Fånga deras blickar!

För annonser: ring 08-791 52 50.

MÄNNISKAN | SOCIOLOGI

Munnen är ett gränssnitt

Det sociala livet sätts under lupp i Johan Asplunds essäer

Av

LISA IRENIUS

Redaktör på Axess

MUNNENS SOCIALITET

– och andra essäer

Johan Asplund

Korpen (139 s.)

TA ETT FOTO av en bekant och täck över munnen på bilden, så att du bara ser ögonen. Täck sedan över ögonen, så att du bara ser munnen. Är inte din bekant mindre sig själv utan mun än utan ögon? Det hävdar i alla fall Johan Asplund, Sveriges ledande socialpsykolog och kultursociolog, i den essä som också har lånat sin titel till essäsamlingen *Munnens socialitet*. Här argumenterar han för att munnen, snarare än ögat, är "själens spegel". Munnen kan grimasera, anta en rad olika former, uttrycka äckel. Men kan ögat det?

Johan Asplund berättar historier. Om en ung man som drabbas av munsår och därmed börjar bete sig annorlunda i sociala sammanhang: han drabbas av stumhet, blir defensiv och försvarsberedd. Om en hustru som under en middagsbjudning försöker få sin man att förstå att han har fått en brödsmla i mungipan: förtvivlat försöker hon fånga hans uppmärksamhet och sända olika signaler, samtidigt som hon inte vill bete sig konstigt i förhållande till övriga gäster. Hennes man fattar ingenting. "Hans fänigt oförstående uppsyn understryks av brödsmlan i mungipan." Man lider både med hustrun och mannen. Och Asplund lyckas både levandegöra och övertyga om munnens centrala roll i det sociala samspelet.

SAMMA SAK MED handskakandet. När skakar vi hand? När gör vi inte det? Hur gör vi? Johan Asplund redogör ingående för sammanhangen och själva gesten. "Ett riktigt handslag ska göras med hela handen på så sätt att parternas tumveck kommer i kontakt med varandra. Fingrarna kröks runt nedre kanten av motpartens hand samtidigt som tummen trycker till snett över handryggen." Ibland känns det nästan väl uppenbart, rent av lite besvärande. Kanske är det besvärande för att det egna beteendet blir pinsamt avklätt. Plötsligt är det så tydligt hur fångade vi är i det sociala spelet, och hur oreflekterat vi följer dess regler. Hur angelägna vi är om att upprätthålla en sedvänja som, när den beskrivs med distans, framstår som en märklig och nästan främmande företeelse. En social konstruktion, utan tvekan. Men att beteckna något som en social konstruktion är inte nödvändigtvis samma sak som att säga att detta något inte hade behövt finnas, påpekar Asplund med en känga åt vetenskapsfilosofen Ian Hacking.

Att handskakande inte finns i alla kulturer betyder inte att de inte hade behövt finnas där de finns. Och även om själva handskakandet inte hade behövt finnas, betyder inte det att det som uttrycks med handskakandet inte hade behövt finnas.

Andra essäer i Asplunds bok handlar om konst – om Carl Fredrik Hill, om Sven X:et Erixsons målning av timmerkörning i Duved och den finska konstnären Hannes Autere. De övriga handlar om en gammal sminkör, lingvistisk relativitet och om Fader Brown och Margaret Mead. En salig blandning, kan tyckas. Men essäerna utspelar sig i huvudsak kring det "sociala gränssnittet", där människorna möter omvärlden – och varandra. "Brödsmlan sitter egentligen inte i mungipan utan i det sociala gränssnittet", konstaterar Asplund. Det är något delat eller gemensamt, och det är detta som vi hela tiden förhåller oss till.

När Johan Asplund skriver om "Hur sjuk var Hill?" – en av bokens starkaste och mest välargumenterade essäer – tar han följaktligen avstånd från idén om att konsten fanns "inuti" Hill. Asplund ifrågasätter det psykiatriska perspektivets relevans i sammanhanget, liksom sammansmältningen av det psykiatriska och konstvetenskapliga perspektivet. Ta till exempel Hills målningar av en skogsväg med djupa hjulspår. Naturmotivet har beskrivits som en förklädnad för en "förträngd – och kanske perverterad – sexualdrift med otillfredsställda infantila, anala och sadistiska tendenser". Men vägen fanns, påpekar Asplund, i ett skogsbryn i Montigny, och den blev sedd av Hill. Och i stället för att enbart leta efter fixeringsbilder och fantasifoster kan förlagor till Hills senare sjukdomskonst spåras i staden Lund – en fontän, en jätte i Domkyrkans krypta.

Det är lätt att hamna fel i analyser av medmänniskorna. Vad är det egentligen ►

► vi ser? Vi ser till exempel ett sminkat kvinnligt ansikte och ett osminkat – naturligt – manligt ansikte. Men det osminkade manliga ansiktet kan betraktas som en kulturell artefakt i lika hög grad som det sminkade kvinnliga ansiktet, påpekar Asplund i essän "Utanverkets konst". Det "naturliga" är bedrägligt när det gäller sociala varelser.

Resonemangen kring munnen sammanfattas med konstaterandet att socialiteten medför mycken möda och stort besvär, men också lycka. "Grundtillståndet är det allmänna och oreflekterade välbefinnandet." Men med hjälp av Johan Asplunds essäer kan läsaren kliva ut ur sitt oreflekterade grundtillstånd ett slag. På ett intelligent och roligt vis uppenbaras det sociala samspelet. ■

MODE

En filosofisk essä

Lars Fr. H. Svendsen

Översättning: Jim Jakobsson

Nya Doxa (202 s.)

MODE | Om mode har Lars Fr. H. Svendsen skrivit en "filosofisk essä". Det är lovligt, för det skrivs sällan någån sär-

skilt intelligenta saker om mode. Och det är värt att fundera över hur annat än klädmode kan förstås som mode, exempelvis hur intellektuella konjunkturen och moralförändringar faktiskt är just modesvängningar. Men hur många fackfilosofier, eller kulturvetare överhuvudtaget, skriver alls om detta? Kanske är det helt enkelt väldigt svårt att skriva något intellektuellt vettigt om ämnet. I sådana fall är Svendsens bok ett tydligt exempel.

Den här boken rymmer flera lärrika, eller till och med roliga, observationer. Så påpekar Svendsen att den av Adam Smith och Kant framförda "nedsjunkningsteorin" om mode inte är riktig. Enligt denna uppstår mode genom att lägre samhällsklasser försöker imitera högre; moderiktiga fenomen sprids genom att sjunka i den samhälleliga hierarkin. Men herrkostymens utveckling och grungemodet visar hur mode också har uppstått genom att man har tagit upp lägre klassers eller utslagna gruppers attribut. Så mode behöver inte gå ut på att statusföreteelser tas efter och sprids nedåt, utan kan också ta andra vägar. Det är, som sagt, en intressant observation. Men frågan är vad Svendsen vill med sin bok som helhet.

I slutordet skriver författaren att "slutsatsen efter dessa studier kan knappast bli annat än att modet är ett mångskiftande

fenomen som utger sig för att ha mening, men som i själva verket har detta i mycket liten utsträckning". Det är en rätt avslagen slutsats efter 160 sidor. Men Svendsens bok har inte riktigt någon riktning, ingen ordentlig slutsats, ingen röd tråd. Det kan man förlåta essäböcker om de består av lyckade enskilda kapitel som kan läsas fristående. Men inte heller det låter sig göras i det här fallet. Svendsen har nog läst väldigt, väldigt mycket som har skrivits om mode av filosofer, sociologer och andra: "Foucault säger ...", "Baudrillard skriver ...", "som Thierry Mugler hävdar ...", "Anne Hollander har visat ...". Men alla dessa minireferat staplade på varandra leder tyvärr inte någonstans – de är inte inbundna i en berättelse som ger mening åt alla observationer och läsefrukter.

"Essä" är en problematisk beteckning, för den används nästan alltid också som en kvalitetsbeteckning. Essäer är försök, förstås. Essäböcker kan tillåtas bestå av flera essäer som inte nödvändigtvis förhåller sig till varandra logiskt eller berättartekniskt. Men när en "essä" består av stycken som inte verkar följa på varandra, utan tycks kunna klippas ut och omarrangeras slumpmässigt utan att helheten ens blir särskilt mycket mindre sammanhängande, är den inte bara ett försök – utan framför allt ett misslyckande.

JOHAN TRALAU

Välkommen till ABF-huset i Stockholm!

– "den blå skönheten på Sveavägen"

Svenolov Ehrén, 1965

Förutom studiecirklar och kurser i en rad olika ämnen ordnar vi en mängd föreläsningar, seminarier, debatter och kulturkvällar om bl a politik, kultur- och samhällsfrågor.

Beställ föreläsningsskatalogen för våren 2007 och följ med i vad som händer! Titta också i vårt kalendarium på www.abfstockholm.se

ABF Stockholm • ABF-huset, Sveavägen 41.
Tel 08-453 41 00 • kultur@abfstockholm.se

ca 550 sidor, värbunden, illustrerad

Jenny Westerström

KLARA VAR INTE PARIS

Bohemliv under två sekel

Om bohemerna i Klarakvarteren i Stockholm, men även om bohems internationella historia. Här berättas om hur Stockholms bohemer av tre generationer levde och verkade och hur deras insats ter sig mot bakgrund av den klassiska parisiska bohemen. Tankar förmedlas via Strindberg, Fröding och Ferlin. Bellman upphöjs till idealbohem.

Per Rydén

VERNER & OSCAR

En kärlekshistoria. Heidenstam och Levertin 1888–1906

År 2002 öppnades en sedan 100 år försluten brevsamling mellan Verner von Heidenstam och Oscar Levertin. Utifrån denna korrespondens tecknar litteraturforskaren Per Rydén ett porträtt av en stark vänskap mellan två av förra sekelskiftets megastjärnor och deras samtid.

ca 200 sidor, inbunden, rika illustrationer

Peter Lundevall

STOCKHOLM DEN PLANERADE STADEN

Historien om Stockholms stadsbyggnad berättar om radikala uppbrott och dramatiska språng mot framtiden. Läs om stadsplanerandet genom århundradena, utländska influenser, samhällsförändringar, visioner och utopier, personligheter m.m.

ca 200 sidor, inbunden, rika illustrationer

Stora Nygatan 31, 111 27 Stockholm Tel 08-545 254 80, Fax 08-796 84 57
info@carlssonbokforlag.se www.carlssonbokforlag.se

FLUGAN I KATEDRALEN

Brian Cathcart

Översättning: Manne Svensson

Santérus (356 s.)

FORSKARBIOGRAFI | Vid sidan av Nobelpriset finns det ett mer inofficiellt erkännande som världens vetenskapsmän har att drömma om (åtminstone i sina svagare stunder): att förevigas med hjälp av en skicklig författares penna. Man kan förstå dem. Det finns mängder av enormt duktiga naturvetare som kämpar på med sina högst specialiserade värv, blir erkända av sina kollegor, men som möts av blanka blickar av världen i stort. Tänk då att förvandlas från en grå vetenskapsman till en spännande hjältefigur. Tänk att se ens dammiga labb bli en skådeplats för dramatiska kapplöpningar och att ens upptäckter – vanligtvis presenterade i specialpublikationer som bara ett fåtal förmår att läsa – plötsligt framstår som tunga segrar vunna på ett kunskapens tuffa slagfält. Och har man verklig tur, då blir boken film (med Russel Crowe i huvudrollen).

Denna genre av böcker, som kan sägas ha uppstått med James Watsons dramatiska självbiografi *Double Helix* om upptäckten av DNA-strukturen, har som bekant blomstrat under de senaste åren. *Flugan i katedralen*, den irländske journalisten Brian Cathcarts förtjänstfulla bidrag, berättar historien om hur en grupp fysiker i Cambridge i början av 1930-talet blev de första som lyckades klyva atomkärnan. Detta är upphottad populärvetenskap när den är som bäst. Själva stoffet utgör i sig en ganska spännande historia, men framför allt berättas den mycket väl av Cathcart. Han gör det mesta han kan av ingredienserna. Nobelpristagaren Ernest Rutherford spelar sig själv som den seniore, redan mycket framgångsrike vetenskapsmannen som närmast desperat famlar efter nya upptäckter – Cathcart beskriver honom som "en dundrande, obetvinglig figur i fysikens värld, en bråkstake full av idéer och energi". John Cockroft är den tyste, saklige administratören som döljer en mycket skicklig experimentfysiker. Och irländaren Ernest Walton är den unge, hungrige nykomlingen. I det berömda Cavendish-laboratoriets källare konstruerar de en hemmasnickrad partikelaccelerator med vars hjälp de delar litiumkärnor – en händelse som på många sätt låg till grund för atomeran som följde (bomben är berättelsens ständigt närvarande mörka skugga).

Cathcarts bok ger en fascinerande bild av en tid som flytt, då Storbritannien fortfarande var ett verkligt centrum för naturvetenskaperna och då fysikerna fortfa-

Generator. Fysikern Robert Van de Graaf experimenterar 1931. Foto: Santérus förlag

rande byggde sina egna maskiner. De vetenskapliga aspekterna på hans berättelse görs lättillgängliga med hjälp av ett otal liknelser. Förutom flugan (atomkärnan), förekommer en russinkaka (en äldre modell av atomens struktur), Tingeling (elektronen), ett halvdussin tyrannosaurer (hög spänning), samt ägg (kvanta). Det är inte alltid helt vackert, särskilt inte när det översätts (är russinkakan en *plum cake*?), men det är nästan alltid föredömligt begripligt.

Den enda invändningen man kan ha är att det ibland skiner igenom att karaktärerna och deras göranden kanske inte var fullt så livliga och spännande som berättelsen kräver. Kanske, kanske att de var lite för mycket gentlemän för att fungera som stoff till en verkligt dramatisk historia. Så trots en alltigenom spännande och lättillgänglig bok, blir det sannolikt ingen film.

IVAR EKMAN

MELANKOLI

En filosofisk essä

Espen Hammer

Översättning: Charlotte Hjukström

Daidalos (158 s.)

PSYKOLOGI | När det gäller intellektuell och konstnärlig nimbus kan ingen sjukdom mäta sig med melankolin. Men även om det inte tycks som någon större fara när Tegnér skriver om svartalfen som biter, handlar det om en sjukdom. Det som en gång kallades melankoli går i dag under namnet depression, och trots att det till höger och vänster talas om depressioner råder det en strikt boskillnad

mellan den medicinska diagnosen och det som i dagligt tal kallas depression.

Men stämmer det? Den norske filosofen Espen Hammer har i sin lilla bok *Melankoli* skrivit melankolins historia, från Hippokrates teorier kring balansen mellan kroppsvätskorna över den romantiska melankolin fram till dagens biofysiologiska förklaringar. Den som blott medicinerar bort depressionen har förvandlat den till något lika meningsfullt som tandvård, hävdar Hammer, men kanske finns det sätt att förstå som gör också meningslöshet till något meningsfullt.

Hammer delar in melankolins historia i tre faser: den förmoderna, den moderna och den postmoderna varianten. Relativism? Njae, om vi bara kan gå med på att de där problemen med hjärnsynapserna inte bara handlar om ren biokemi, utan att det också kan vara en livssituation som gör att depressioner utvecklas, då blir det fullt möjligt att se att också sjukdomar åldras. Det är, som Hammer skriver, skillnad mellan att vara melankolisk i ett religiöst kosmos, i en sekulariserad värld där absoluta storheter ses som problematiska och i ett vidöppet, sekulärt universum där det absoluta är irrelevant.

Fysiologiska förklaringar har alltså funnits från första början, då Hippokrates fann orsaken till melankolin i ett över-skott av svart galla (*melas* betyder svart på grekiska, *khole* galla). Men medeltiden kunde söka anledningen i att förbindelsen med Gud brustit, medan romantikerna förvandlade melankolin till ett både behagligt och kreativt tillstånd. Freud kom att ta upp tråden från romantikerna, men då i en form av vetenskaplighet.

Under historiens gång har det funnits en sprudlande uppfinningsriktighet i förklaringarna samtidigt också det mest förtryckta har något att säga. Svårare blir det att följa Hammer när han kommer in på melankolins senaste stadier: Becketts hårt åtskruvade dramer ger här inte så många upplysningar, och dagens bildkonst pressas med våld in i begreppets nät. Man kan också fundera en smula över hur det står till med den skandinaviska orienteringen. Tryfferar man texten med Heidegger, Levinas, Lacan och Deleuze borde Anders Olssons och Daniel Birnbaums melankolibok *Den andra födan* ingå i litteraturlistan.

Någonstans ska varje bok landa. Hammer tar sig till sist an det sammanbrott som kommit efter att postmodernismens lekfulla fas ebbat ut, blottande det trauma som ligger precis på den plats där charaderna pågick. Melankolin ska här lära oss att bli skeptiska, men sakliga. Plötsligt slängs Epikuros fram som en lösning på allt: vi måste njuta i det förgängliga. Längre bort än så kan man inte komma från melankolins lamsläende grepp.

ERIK WALLRUP

INDEX ANNEX hösten 2006

HISTORIEN

4 DET RENA LANDET
Om konsten att uppfinna
sina förfäder
Maja Hagerman

**I DET MODERNAS
LANDSKAP**
Historisk orientering och
kritiska berättelser om
det moderna Sverige
mellan 1960 och 1990
Martin Wiklund

**ÄR SVENSKEN
MÄNNISKA?**
Gemenskap och
oberoende i det
moderna Sverige
Henrik Berggren
& Lars Trägårdh

**8 THE HOLOCAUST
– POST-WAR
BATTLEFIELDS**
Genocide as
Historical Culture
Klas-Göran Karlsson
& Ulf Zander (red.)

9 SLAVERI
En världshistoria om
ofrihet Bd 1. Forntiden till
renässansen
Dick Harrison

**11 FRÅN TOLV
TILL ETT**
Arvid Horn (1664–1742)
Gunnar Wetterberg

**12 SEDAN STACK VI
STADEN I BRAND**
En legoknekts dagbok
från trettioåriga kriget
Jan Peters (red.)

13 FINSKA KRIGET
1808–1809
Martin Hårdstedt

**14 1897. MEDIE-
HISTORIER KRING
STOCKHOLMS-
UTSTÄLLNINGEN**
Anders Ekström, Solveig
Julich & Pelle Snickars
(red.)

KONSTARTERNA

**16 VERNER VON
HEIDENSTAM**
Ett liv
Per I. Gedin

**BLODSELD OCH
NORDISK LÅNGTAN**
Oscar Levertin
och hans tid
Nathan Shachar

VERNER & OSCAR
En kärlekshistoria
Heidenstam och Levertin
1888–1906
Per Rydén

**19 DET FRUKTADE
MÄRKET**
Wilhelm Peterson-Berger,
antisemitismen
och nazismen
Henrik Karlsson

21 LIVSKLÄTTRAREN
En bok om Knut Hamsun
Sigrid Combüchen

22 WALDEN
Henry David Thoreau

24 CLIO PÅ BIO
Om amerikansk film,
historia och identitet
Ulf Zander

25 QIN
Cecilia Lindqvist

TÄNKANDET

26 KAMPEN OM ISLAM
Gilles Kepel

**ISLAM, BRUDAR
& PALJETTER**
Ingmarie Froman

EN FRI RÖST
Min självbiografi
Ayaan Hirsi Ali

**29 HANDBOK
FÖR ATEISTER**
En ateologisk betraktelse
Michel Onfray

**30 STENARNA
I SJÄLEN**
Form och materia
från antiken till idag
Sven-Erik Liedman

**32 PASSAGE
MELLAN MEDIER**
Vilém Flusser, datorn
och skriften
Thomas Karlsohn

33 SKRIFTER
Bok 4
Platon

35 LOVTAL TILL INTET
Essäer om filosofisk
hermeneutik
Marcia Sá Cavalcante
Schuback

**36 KÄTTERSKA ESSÄER
OM HISTORIENS
FILOSOFI**
Jan Patočka

SAMHÄLLET

**38 DET VANSTÄLLDA
ORDET**
Om den svåra konsten
att värna sin integritet
Martin Kylhammar &
Jean-François Battail (red.)

**MEDIERNA OCH
MEDIERNAS MAKT**
Perspektiv från
Engelsbergsseminariet
2004
Kurt Almqvist &
Alexander Linklater (red.)

**MEDIEETIK UNDER
DEBATT**
Olof Petersson (red.)

41 LTI
Tredje rikets språk
Victor Klemperer

43 IMPERIER
Världsherraväldets logik
från Romarriket
till Förenta staterna
Herfried Münkler

**44 TILL SISTA
DROPPEN**
Den kommande oljekrisen
och de nya lösningarna
Jeremy Leggett

**46 SANNINGEN
OM SVERIGE**
– en antologi om jobben
som försvann
Mats Ögren (red.)

**DEN PROBLEMATISKA
TRYGGHETEN**
– välfärdsstaten under tre
decennier
Bo Södersten (red.)

48 DAGBÖCKER 1956
Tage Erlander

**49 ESSÄER
OCH ARTIKLAR**
Jean Genet

MAO
Den sanna historien
Jung Chang
& Jon Halliday

MÄNNISKAN

50 VAD ÄR QUEER?
Fanny Ambjörnsson

GENUS OGJORT
Kropp, begär och
möjlig existens
Judith Butler

**53 PORR, HOROR
OCH FEMINISTER**
Petra Östergren

**54 I SPÅREN AV
90-TALET**
Töres Theorell

**I TRYGGHETS-
NARKOMANERNAS
LAND**
Sverige och det nationella
paniksyndromet
David Eberhard

**56 MEDICINSKA
MEMOARER**
P. C. Jersild

**57 MUNNENS
SOCIALITET**
– och andra essäer
Johan Asplund

58 MODE
En filosofisk essä
Lars Fr. H. Svendsen

**59 FLUGAN
I KATEDRALEN**
Brian Cathcart

MELANKOLI
En filosofisk essä
Espen Hammer